

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»**

Випуск 41

**V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin**

**Series History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences**

Issue 41

Серія започаткована 1996 року

Харків 2025

Засновник і видавець

**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України**

Наукове фахове видання України Категорії «Б» в галузі історичних наук. Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Засновано у 1996 році

Періодичність виходу – 2 рази на рік

УДК 930.1+94(477)] (062.552)

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XXI ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг історичного розвитку в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №28 від 27 жовтня 2025 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)
к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)
д. іст.н., доц. Венгерьська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)
доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)
д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)
д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів, власних імен тощо.

Статті пройшли подвійне «сліпе» рецензування

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04454 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р.

Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол №15)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2025

Founder and publisher

**V.N. Karazin Kharkiv National University
of the Ministry of Education and Science of Ukraine**

The Journal is a professional publication in the field of historical science:

MES Ukraine Order № 409 of 17/03/2020

Established in 1996

Published 2 times a year

Approved for printing by the decision of the Academic Council of V.N. Karazin Kharkiv National University
(Minutes Nr 28, dated October 27, 2025)

UDK 930.1+94(477) [062.552]

The bulletin includes articles on topical issues of the history of Ukraine in the 19th-21st centuries, historiography and intellectual history. The main attention is paid to everyday life of the population, events and personalities that determined the course of historical development in the national and regional contexts.

For teachers, researchers, students.

The Editorial Board:

Grinchenko H. H. (Editor-in-chief). Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Pototsky V. P. (Executive Editor). Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Kulikov V. O. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Chorny D. M. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Kalinichenko V. V. Doctor of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Semenenko V. I. Candidate of Historical Sciences, Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Domanovsky A. M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Hrechenko V. A. Doctor of Historical Sciences, Professor of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

Verstiuk V. F. Doctor of Historical Sciences, Professor of Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

Turchenko F. H. Doctor of Historical Sciences, Professor of Zaporizhzhia National University, Ukraine

Radchenko Yu. Yu. Candidate of Historical Sciences, Director of the Center for Interethnic Relations Research in Eastern Europe, Ukraine

Vengerska V. O. Doctor of Historical Sciences, Professor of Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

Jaeger M. Associate Professor of Institute of European Culture of Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

Skrukwa G. Professor of Eastern Institute of Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

Narvselius E. Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor of Lund University, Sweden

Petkevych K. Habilitated Doctor of Adam Mickiewicz University, Poland

Kravchenko V. V. Doctor of Historical Sciences, Professor of Canadian Institute of Ukrainian Studies, Canada

Editorial Board Address: 6 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, V.N. Karazin Kharkiv National University,

The Karazin Institute of Environmental Sciences, office 485

tel. (057) 707-51-92

ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

The authors of the published materials are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, proper names, etc.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04454

(Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Minutes № 15)

© V.N. Karazin Kharkiv National University,
design, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ

Ігнатуша О. М., Козлова І. В.

Євдоким Гранобарський – меценат і просвітник Південної України кінця XVIII – початку XIX ст.....7

Потоцький В.П

Євангельські християни-баптисти Харківської губернії у пізньоімперський період (1909 – 1917 рр.).....16

Миколенко Д. В.

Становлення бізнесу на футболі у Харкові на початку XX століття.....25

Савченко С. В.

Архієпископ Агапіт (Вишневський) на тлі церковних, суспільних та політичних перетворень (1867 – 1923?).....33

Кравчук О. М.

Чехословацькі аспекти у документах посольства Української Народної Республіки в Німеччині (1919-1923 рр.).....52

Грінченко В. Г.

Руйнація Михайлівського Золотоверхого монастиря у висвітленні деяких українських періодичних видань міжвоєнного періоду.....65

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Чугуєнко М. В.

Від імперського до національного: історична трансформація Харківського університету крізь призму постколоніальної теорії.....76

Проць Н. В.

Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки як джерело до вивчення соціально-економічної історії дворянства Харківської губернії (другої половини XIX – початку XX ст.): історіографічний аспект.....87

Яцун Н. О.

Видавнича діяльність Івана Липи в Одесі: «О. Л. С.» в історії українського книгодрукування (книгознавчий аспект фонду Одеської національної наукової бібліотеки).....101

Старовойтенко І. М.

Родинне листування відомих українців як джерело просопографічної інформації (на прикладі епістолярних комунікацій Чикаленків).....113

Хоменко В. О.

Листування Івана Шовгеніва та Микити Шаповала.....128

Стоянова Г.М.

Між суходолом і морем: трансформація системи комунікацій українських морячок.....137

Білівненко С.М., Петрова К.А.

Усна історія як інструмент дослідження ментальних структур миру та міграції в умовах новітньої російсько-української війни.....145

Дмитренко А. А.

Родильна обрядовість на Волинському Поліссі: традиційні норми поведінки вагітної жінки.....155

ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**Домановська М.Є., Курушина М.А.**

Федір Шміт. Враження військовополоненого (Частина II)165

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ**Аксьонова Н.В., Вовк О.І.**

X Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та практичні аспекти біографістики.

Родина істориків Єфименків».....176

CONTENT**HISTORY OF UKRAINE AND HISTORY OF EVERYDAY LIFE****Ihnatusha O.M., Kozlova I.V.**

Yevdokym Hranobarskyi: Patron and Educator in Southern Ukraine, Late 18th – Early 19th Century....7

Pototsky V. P.

Evangelical Christians-Baptists of Kharkiv province in the late imperial period (1909 – 1917).....16

Mykolenko D. V.

The emergence of business on football in Kharkiv at the beginning of the 20th century.....25

Savchenko S.V.

Archbishop Agapit (Vishnevsky) against the backdrop of church, social and political transformations (1867-1923?).....33

Kravchuk O. M.

Czechoslovak aspects in the documents of the Ukrainian People's Republic embassy in Germany (1919-1923).....52

Grinchenko V. H.

The Destruction of the St. Michael's Golden-Domed Monastery as Covered by Some Ukrainian Periodicals of the Interwar Period.....65

HISTORIOGRAPHY AND INTELLECTUAL HISTORY**Chuhujenko M. V.**

From Imperial to National: The Historical Transformation of Kharkiv University Through the Lens of Postcolonial Theory.....76

Prots N. V.

The book collections of the Central Scientific Library as a source for studying the socio-economic history of the nobility of the Kharkiv province (second half of the 19th – early 20th centuries): historiographical aspect.....87

Yatsun N. O.

Publishing Activities of Ivan Lypa in Odesa: "O. L. S." in the History of Ukrainian Book Printing (Book Science Aspect of the Fund of the Odesa National Scientific Library).....101

Starovoitenko I. M.

Family correspondence of famous Ukrainians as a source of prosopographic information (on the example of epistolary communications of the Chykalenkos).....113

Khomenko V. O.

Correspondence between Ivan Shovgeniv and Mykyta Shapoval.....128

Stoianova H.M.

Between land and sea: the transformation of the communication system of ukrainian sailors' wives....137

Bilivnenko S.M., Petrova K.A.

Oral history as a tool for exploring mental structures of peace and migration in the context of the contemporary russo-ukrainian war.....145

Dmytrenko A. A.

Childbirth ritual in the Volyn Polissya region: traditional norms of behavior for pregnant women.....155

SOURCE PUBLICATION**Domanovska M.E., Kurushyna M.A.**

Fedir Schmidt. Impressions of a prisoner of war (Part II).....165

CHRONICLES OF ACADEMIC LIFE**Aksyonova N. V., Vovk O. I.**

The 10th All-Ukrainian Scientific Conference "Theoretical and Applied Aspects of Biographical Studies. The Yefymenko Family of Historians".....176

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-01>

УДК 94(477.7)(092)*Грано

О. М. ІГНАТУША, д-р іст. наук, проф., проф. кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії

e-mail: ioleksa@outlook.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Запорізький національний університет, просп. Соборний, 74, м. Запоріжжя, 69002, Україна

І. В. КОЗЛОВА, заступниця начальника відділу інформації та використання документів

e-mail: kiv2013z@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1794-0182>

Державний архів Запорізької області, вул. Українська, 48, м. Запоріжжя, 69095, Україна

ЄВДОКИМ ГРАНОБАРСЬКИЙ – МЕЦЕНАТ І ПРОСВІТНИК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Мета дослідження. Узагальнити відомості про Є. Гранобарського – знакового, проте маловідомого діяча соціокультурної історії Південної України кінця XVIII – початку XIX ст. і показати його постать на тлі епохи в аспекті просвітництва і меценатства.

Методологія дослідження. Її склали принципи історизму, системності, об'єктивності при використанні методів аналізу, синтезу та архівної евристики.

Наукова новизна. Встановлено ідейні джерела, зміст і значення меценатських ініціатив помісного дворянина, який здійснював тривалий вплив на розвиток освітньої інфраструктури в Оріхівському, Мелітопольському повітах Таврійської губернії та Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Реконструйовано віхи його біографії на тлі соціально-політичних процесів Південної України. Введено до наукового обігу невідомі раніше архівні джерела.

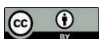
Висновки. Постать Є. Гранобарського можна вважати прикладом перетину імперської адміністративної політики та локальної ініціативи. Соціальна мотивація діяльності Є. Гранобарського поєднувала його особисте прагнення сприяти тим, хто тягнувся до знань, з просвітницькими ідеалами, властивими державному патерналізму Російської імперії. Нагородження Є. Гранобарського діамантовим перстнем від імператора у 1812 році мало символічне значення і стало проявом легітимації локального меценатства на державному рівні. Діяльність таких особистостей, як Є. Гранобарський, сприяла практичній розбудові освітніх інституцій і поступовому формуванню соціального прошарку, спроможного до модернізації периферійної імперської території. Це приклад освіченого місцевого патріотизму, який веде до нових інтерпретацій процесів колонізації, культурної інтеграції та просвітництва в їх імперських контекстах, а також дозволяє глибше проаналізувати ранні етапи формування модерної української нації в Південній Україні початку XIX століття.

Ключові слова. Гранобарський Євдоким, меценатство, Південна Україна, повітові училища, освітня політика, модернізація.

Як цитувати: Ігнатуша О. М., Козлова І. В. Євдоким Гранобарський – меценат і просвітник Південної України кінця XVIII – початку XIX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С. 7-15. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-01>

In cites: Ihnatusha O., Kozlova I. (2025) Yevdokym Hranobarskyi: Patron and Educator in Southern Ukraine, Late 18th – Early 19th Century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (7-15), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-01> (in Ukrainian)

©О. М. Ігнатуша, І. В. Козлова, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

В історії України багато маловідомих імен. Проте, чим більше ми відновлюємо історичну пам'ять, тим більше дізнаємося про осіб, які відігравали значущу роль в суспільному житті минулих поколінь, більше вчимося цінувати громадську діяльність людини, розуміти джерела людської поведінки і особливості культурного середовища, в якому відбувалися події.

Ті, про кого ми дізнаємося, здебільшого постаті місцевого і регіонального масштабу. Факти свідчать, що без їхньої діяльності наша історія не була б такою, якою вона є і яку ми знаємо. Тож, звертаючись до цих постатей, вивчаючи їх внесок у життя місцевого краю, місцевої громади, розуміємо, як важливо цінувати творчість і ентузіазм наших сучасників, який вони спрямовують на суспільне благо.

Однією з постатей, яка, нашу думку, заслуговує на увагу і поцінування знавців минулого, є Євдоким Павлович Гранобарський (1759–1828 рр.) – діяч кінця XVIII – початку XIX ст., меценат і просвітник. Масштаб його діяльності в межах півдня України доволі виразний. Тому прагнемо, спираючись на історичні джерела, переконати сучасників у тому, що ця історична постать не тільки цікава для дослідження, а й значуща за результатами громадської діяльності.

Зазвичай про таких діячів регіонального масштабу мало згадок в історичних дослідженнях. Проте, саме наявність цих згадок додатково переконують у непересічній ролі постаті, до якої ми звертаємось.

Знаковим є те, що першим професійним істориком Запорізького краю – Я. П. Новицьким – було привернуто увагу до постаті Є. Гранобарського у праці «Історія міста Олександрівська у зв'язку з історією виникнення фортець Дніпровської лінії. 1770–1806 рр.» [6, с. 229–230], надрукованій 1905 року. У ній двічі згадується прізвище Гранобарського в контексті його участі в розбудові Покровського собору та започаткуванні повітового училища. Наступні згадки цього прізвища в літературі зустрічаємо лише після столітнього мовчання – в англомовній книзі канадського архітектора Руді Фрізена «У минуле» (1996 р.), перероблене та доповнене видання якої спочатку було надруковане англійською мовою 2004 р. під назвою «Відбудовуючи минуле», а згодом перекладене українською Н. Венгер [10, с. 543].

Відродження інтересу до постаті Є. Гранобарського почалось з розвитком краєзнавчих досліджень за часів державної незалежності України та серйозних суспільно-політичних, ментальних, методологічних змін у осмисленні минулого.

У 2000 р. в альманаху «Сузір'я» з'явилась перша невелика і, дотепер, на жаль, єдина публікація, присвячена постаті Є. Гранобарського, авторства археографа Державного архіву Запорізької області І. В. Козлової, базована на архівних документах [4, с. 56]. Біографічна довідка, складена на основі цієї публікації, згодом була оприлюднена на офіційному сайті Запорізького національного університету в проєкті «Славетні запоріжці» [3].

На благодійну діяльність Є. Гранобарського при створенні Олександрівського повітового училища побічно звернув увагу Л. Л. Прокопенко, висвітлюючи роль іншого діяча – Д. Т. Мізка, – в розвитку освіти Придніпров'я першої третини XIX ст. [8, с. 196].

У «Мелітопольському краєзнавчому журналі» за 2018 рік міститься згадка про прізвище Гранобарських у контексті публікації, присвяченої діячам відомої менонітської родини Корнісів, зокрема в епізоді купівлі земельної ділянки Йоганом Корнісом у 1832 році [1, с. 78].

Останніми роками прізвище Є. Гранобарського потрапило в об'єкти досліджень краєзнавця і генеолога А. В. Макідонова при вивченні метричних книг м. Олександрівська кінця XVIII – початку XIX ст. [5, с. 17, 25–26, 41].

Таким чином, в літературі знайшли фрагментарне висвітлення окремі, нечисленні аспекти діяльності та родинної історії Є. Гранобарського, залишаючи багато нез'ясованого в його життєписі.

Метою дослідження є узагальнення наявних відомостей про зазначеного діяча, реконструкція його образу в контексті епохи з акцентом на меценатській і просвітницькій діяльності та її ідейних засадах, а також розширення джерельної бази з даного питання.

Методологічну основу нашого дослідження склали принципи історичності, об'єктивності, неупередженості при використанні методів аналізу, синтезу та архівної евристики.

Джерельну базу цього дослідження склали матеріали архівного фонду Оріхівського повітового училища м. Оріхів Мелітопольського повіту Таврійської губернії, яке на час аналізованих нами подій входило до складу Харківського навчального округу Харківського університету Міністерства народної освіти (1812–1832 рр.). Ці матеріали зберігаються нині в Державному архіві Запорізької області (Ф. 109).

До сьогодні дата народження Є. Гранобарського у архівних документах не виявлена. Найвірогідніше, що він народився 1759 р. Цю дату вираховувала запорізька дослідниця І. В. Козлова за відомостями формулярного списку службовців Оріхівського повітового училища 1823 року [4, с. 56]. Пізніше були додатково виявлено формулярні списки, складені 1820 і 1825 рр. Вони повторюють інформацію про Є. Гранобарського і підтверджують дату його народження у 1759 році [12, ф. 109, оп. 1, спр. 10, арк. 95–95 а; спр. 11, арк. 56–57; спр. 12, арк. 60–61].

Завдяки цим спискам маємо відомості і про статус та окремі віхи життя Є. Гранобарського. Зокрема – про походження, просування по службі, нагороди та стягнення. На жаль, в документах відсутні відомості про батьків, місце народження, проживання в перші роки життя, отримання ним освіти. Списки повідомляють про походження Євдокима з родини дворянина Павла Гранобарського. Хоча у формулярах не зазначено, припускаємося думки, що його батько мав статус особистого, а не потомственного дворянина, тобто отримав дворянство за цивільну службу, особистими зусиллями, а не у спадок. На таку думку наводить інформація родословної книги дворянства Таврійської губернії за 1804–1890 рр. в якій фіксується дата набуття дворянства сином Євдокима Гранобарського Андрієм у 1837 р. Отже Євдоким не передав у спадок своєму синові дворянський статус, оскільки потомственного дворянства сам не мав.

Отже, батько Євдокима навчав сина працелюбності і освіти, розуміючи їх велике значення для майбутнього успішного життєвого шляху, привчав сина не марнувати час, як це дозволялося дітям більш заможних і статусних батьків. Гадаємо, що такі «нетепличні» умови формування особистості і стали запорукою подальшої уваги Євдокима до освітянської сфери, прагнення все життя допомагати тим, хто тягнувся до освіти і науки.

Коли Євдокимові виповнилося 17 років – у березні 1777 р., він поступив на службу в Азовську межову експедицію. Азовська губернська канцелярія та її межова експедиція з моменту утворення губернії перебували у Білевській фортеці, а з 1778 року – у Катеринославі [11, с. 168].

Як відомо, зазначена межова експедиція була масштабною адміністративно-територіальною ініціативою Російської імперії, спрямованою на встановлення меж, опис територій та інтеграцію до Російської імперії новоприєднаних земель на південному сході України, зокрема – після ліквідації Запорозької Січі. Її діяльність включала межування територій після чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр., опис міст і повітів, складання описів населених пунктів, картографування – створення перших карт регіону. Діяльність експедиції вимагала великих обсягів канцелярської роботи [7, с. 73]. Саме з посади підканцеляриста в експедиції і почав свою кар'єру Є. Гранобарський. Наступна його кар'єрна сходинка – канцелярист, далі – губернський реєстратор. Це вже було суттєвим досягненням. Хоча посада губернського реєстратора належала до найнижчих чинів цивільної служби Російської імперії (14 клас Табеля про ранги), вона все ж надавала особі реальні соціальні та правові переваги, зокрема – особисте дворянство. Цього Є. Гранобарський досяг, не маючи ще і 25 років.

Посада губернського реєстратора була невід'ємною в штаті губернських канцелярій. Логічно припустити, що Є. Гранобарський продовжив службу на цій посаді в губернській канцелярії Азовської губернії до часу її ліквідації у 1783 р.

Згадані вище формулярні списки з фонду Оріхівського повітового училища замовчують період життя Є. Гранобарського з 1783 по 1796 рр. Тут маємо пригадати, що саме на цей час припало чергове реформування адміністративно-територіального устрою південної України. У 1783 р. запроваджено нову адміністративно-територіальну одиницю – Катеринославське намісництво, а 1796 р. її ліквідовано, повертаючись до системи губернського устрою. Вірогідно, що чиновнику такого невисокого рангу могло не знайтися місця при Катеринославському намісницькому правлінні, в губернській канцелярії. Проте безсумнісним нам бачиться його прагнення шукати собі роботу в установах не нижче повітового рівня.

З січня 1796 р. Є. Гранобарський влаштувався на службу в Новомосковський повітовий суд колезьким реєстратором, проте впродовж двох років досяг чину губернського секретаря. Саме у такому статусі у квітні 1798 р. він і пішов у відставку у зв'язку з хворобою [12, ф. 109, оп. 1, спр. 12, арк. 60–61].

Ймовірно, в період відставки (1798–1815 рр.) Є. Гранобарський мешкав у своїх маєтках в Мелітопольському повіті. Там йому належали два села – Маячка і Молочна. Одне з цих сіл – Молочне, син Є. Гранобарського, Андрій, вже після смерті батька продасть відомому діячеві менонітської спільноти Й. Корнісу [1, с. 78; 10, с. 543]. Саме за час відставки Є. Гранобарський проявив себе меценатом і благодійником, який надавав суттєву матеріальну допомогу закладам освіти Запорізького краю. Зокрема, відомо про таку підтримку Олександрівського і Оріхівського повітових училищ.

Я. Новицький відзначав активну участь губернського секретаря Є. Гранобарського у відкритті і організації роботи найпершого в м. Олександрівську повітового училища «в кріпосних валах». Училище відкрили 12 березня 1808 р. на базі 1 класу і нижчого при ньому відділення, що діяло за «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» від 5 листопада 1804 р. Поряд з Є. Гранобарським активними учасниками відкриття стали предводитель дворянства титулярний радник Емануїл Марк, суддя поручик Ілля Уманець-Дмитревський, майор Россенков, колезький асесор Никифор Кирпотін. За спостереженням Я. Новицького, відкриття училища відбулося за розпорядженням Харківського університету, який, згідно зі Статутом 1804 року, виконував функції адміністративного центру Харківського навчального округу. До складу цього округу тоді входили губернії Південної України, зокрема – Катеринославська і Таврійська. Відкрив у Олександрівську заклад директор училищ Катеринославської губернії, дійсний статський радник Дмитро Мізок [6, с. 230]. Як бачимо, Є. Гранобарський був серед тих, хто поєднував місію представника місцевої адміністрації зі своїм громадським покликом чи особистим сумлінням. Він та інші названі особи з місцевої еліти не були «формально причетними» до справи, а взаємодіяли, спрямовували спільні зусилля на планомірний розвиток цього державного закладу освіти. Місцева еліта прагнула розбудовувати освітні інституції, покладаючи на них надії як на каталізатор соціального і економічного розвитку краю, що був новою периферією імперії. У цій діяльності Є. Гранобарського та інших діячів поєдналися ідеї «державного патерналізму» з відчуттям власної місії і відповідальності за майбутнє краю, в якому вони бачили себе провідною ланкою.

Є. Гранобарський не обмежувався представницькими функціями від державної інституції чи показом своєї «батьківської» ролі як поміщика. У 1808 р. він пожертвував під приміщення училища невеликий будинок. Це була одна з трьох кам'яних будівель, в яких розміщувалось училище, маючи, крім того, ще одну дерев'яну.

Як відомо, 19 березня 1812 р. у місті Оріхів також було відкрите повітове училище у складі двох відділень – нижнього та верхнього [12, ф. 109, оп. 1, спр. 3, арк. 109]. Училище теж було державним проектом, також знаходилося у віданні Харківського навчального округу та Харківського університету. Як і в Олександрівську, воно вимагало підтримки місцевих сил. Цьому училищу у перший рік його діяльності Є. Гранобарський також подарував будинок для розміщення у ньому шкільних класів. Вартість будівлі на той час оцінювалась 700 руб. [4, с. 56], а суміжної ділянки при ній – 200 руб. [12, ф. 109, оп. 1, спр. 1, арк. 55]. Це була досить значна сума, яку можна прирівняти до середньої вартості невеликого будинку в повітовому

місті. Водночас, ця сума була порівняною з річним утриманням училища включно із зарплатами вчителів, книгами. Для відкриття училищ передбачались асигнування з державного бюджету в розмірі 1 250 руб на рік та 500 руб з місцевих міських доходів [12, ф. 109, оп. 1, спр. 1, арк. 84, 84 зв., 101]. Вартість навчальних матеріалів – комплекту книг для класу, могла коштувати 10–20 руб, річна зарплата вчителя – 100–200 руб. Тож, зазначена пожертва була ознакою заможності і громадської активності.

У 1814 р. Є. Гранобарський пожертвував для Оріхівського повітового училища ще один будинок вартістю в 5 тис. руб. [12, ф. 109, оп. 1, спр. 3, арк. 109–109 зв].

Від початку діяльності Оріхівського училища, з 1812 р., Є. Гранобарський взяв опіку над найбіднішими учнями. Щорічно він виділяв по 200 руб. на утримання 2–3 учнів з малозабезпечених родин. Це була його ініціатива на найближче десятиліття [12, ф. 109, оп. 1, спр. 1, арк. 128]. Описання, яким був соціальний склад учнів Оріхівського училища, ми подавали в одній із попередніх публікацій [2, с. 138].

Крім того, Є. Гранобарський жертвував додаткові суми на потреби училища. Відомо, що на ці кошти здійснювались закупівлі навчальних посібників, приладдя. Відомо, зокрема, про закупівлю у 1818 р. на виділені ним кошти – 100 руб. – двох глобусів і пресованих фарб [4, с. 56].

Діяльність Є. Гранобарського і таких же діячів, як він, сприяла не лише практичній розбудові освітніх інституцій, а й поступовому формуванню соціального прошарку, спроможного до модернізації периферійної імперської території. Той факт, що підтримка надавалася дітям з малозабезпечених родин, вказував, що потенціал до модернізації набували не лише кадри з проросійськи орієнтованої еліти, а й ті, хто глибоко зберігав свої українські традиції, з кого формувався український національний рух, завдяки кому розгорталось українське відродження, формувалася модерна українська нація. Це був шлях формування нової еліти, яка не пориваючи з імперською адміністрацією, водночас ініціювала локальні освітні та культурні проекти, що мали виразно український характер [9, с. 49–51].

Благодійна діяльність Є. Гранобарського не лишилась поза увагою місцевої, а за її подачею – і центральної влади. 26 лютого 1812 р. імператор Олександр I нагородив його діамантовим перстнем «за принесення на користь Олександрівського і Оріхівського повітових училищ знатної пожертви» [12, ф. 109, оп. 1, спр. 12, арк. 60–61]. Нагородження Є. Гранобарського розцінюємо як прояв легітимації локального меценатства на державному рівні.

У лютому 1815 р. Є. Гранобарський повернувся до активної службової діяльності. Його було затверджено почесним наглядцем («смотрителем») училищ Мелітопольського повіту. Ця посада не була штатною, проте вона була досить відповідальною в системі народної освіти Російської імперії початку XIX ст. Її надавали впливовим особам, які мали громадський авторитет і бажання підтримувати заклади освіти. Є. Гранобарський робив це за покликом сумління.

Попри перебування в межах імперської системи освіти, яка характеризувалася централізованим управлінням, становим принципом та русифікацією, Є. Гранобарський все ж впроваджував у її структуру елементи української національної перспективи. Підтримуючи навчання представників нижчих суспільних верств – передусім місцевого українського селянства – на що його надихала християнська мораль, він об'єктивно суперечив імперській ідеї становості освіти. На початковому рівні освітньої системи імперія не могла ефективно стримати подібні ініціативи, оскільки не мала достатніх економічних ресурсів для її належного функціонування. У таких умовах держава змушена була покладатися на місцеву або регіональну еліту, водночас позиціонуючи себе як захисницю християнських моральних засад. Це був саме той випадок, про який писали автори монографії «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.)», коли місцеві діячі, як-от земські гласні, директори училищ, меценати, стали агентами модернізації, поєднуючи імперську лояльність із регіональним патріотизмом [9, с. 60–64]. Акцентуємо увагу, що приклад Є. Гранобарського свідчить про ранній етап формування цієї ідентичності і регіонального патріотизму.

Матеріальна підтримка стимулювала учнів до науки. Є. Гранобарський цікавився успіхами у навчанні своїх стипендіатів. Він належно перевіряв якість викладання, моральний стан і дисципліну в освітніх закладах, контролював стан навчальних приміщень. Врешті, цього вимагали обов'язки смотрителя. Виконував представницькі функції, відстоюючи інтереси місцевих закладів освіти перед державною владою, зокрема – губернською адміністрацією, сприяв вирішенню кадрових і матеріальних питань. Крім того, як вже зазначалося, Є. Гранобарський особисто постійно надавав матеріальну підтримку училищам. Відзначимо важливий момент. Ця традиція меценатства була продовжена і членами його родини, що дає підстави стверджувати про цінування моральних засад, доброчинності не тільки главою сім'ї. Зокрема, у 1867 р. дружина Є. Гранобарського заповіла свій маєток у Мелітопольському повіті площею майже 1 600 десятин землі у спадок Таврійському єпархіальному жіночому училищу, з умовою поминання бідних у церкві. Тут маємо зазначити, що Є. Гранобарський двічі брав шлюб. Його перша дружина – Анастасія, – померла раніше за чоловіка. Від першого шлюбу у подружжя народився син Андрій, який обрав військову кар'єру і дослужився до чину підполковника. Цей чин надавав родове (спадкове) дворянство. Друга дружина Є. Гранобарського – Марія Родіонівна, – донька полкового осавула з козацьким прізвищем Очеретко [4, с. 56]. Саме вона заповіла маєток єпархіальному училищу.

Ще один меценатський проект Є. Гранобарського був пов'язаний з церковною будівлею в м. Олександрівську і це підкреслює його християнські чесноти, цінування релігійної моралі як основи громадського здоров'я. Я. Новицький у згаданій вище «Історії міста Олександрівська...» повідомляв, що будівля Олександрівської церкви, яка існувала в Олександрівській фортеці до 1827 р., в 20-х рр. XIX ст. належала титулярному раднику Гранобарському, який пожертвував її на злом купецькому і міщанському товариствам м. Олександрівська для будівництва дзвіниці при Покровському соборі [6, с. 229]. З цього повідомлення постає не лише факт меценатства, а й біографічне уточнення: у 1820-х роках Є. Гранобарський піднявся в Табелі про ранги до цивільного чину IX класу. Зокрема, згідно з формулярними списками Є. Гранобарського простежуються його наступні кар'єрні сходинки: у 1817 році – підвищення до колезького секретаря, а в 1820 – до титулярного радника.

Запорізький краєзнавець і генеолог А. Макідонов доповнює відомості, наведені Я. Новицьким щодо часу і обставин дарування Є. Гранобарським будівлі Олександрівської церкви, а також про її технічний стан. Зокрема, він з'ясував, що 1803 р. в Олександрівську відбувся аукціон з продажу «старих і непотрібних казенних будівель». В ході торгів кілька будинків придбав губернський секретар Є. Гранобарський. Серед цих будинків виявився й «кам'яний», двоповерховий, критий залізом будинок колишньої аптеки, в якому розташовувалася Олександрівська військова церква. 29 квітня 1803 р. Є. Гранобарський склав на ім'я протопопа Федора Романова (Кошевського) «уступочне письмо», відповідно до якого передав цей будинок, «без жодної плати за нього», військовій церкві. Цей благодійний акт Є. Гранобарський присвятив пам'яті своєї покійної дружини Анастасії. Однак власник будівлі поставив одну умову: вона мала належати церкві, доки та залишатиметься чинною й використовуватиметься за призначенням. У разі ліквідації церкви або її переведення на нове місце, будинок повинен був залишитися за його власником або за його спадкоємцями. Цей документ засвідчили 30 квітня 1803 р. в Маріупольському нижньому земському суді. Однак чомусь протодиякон Ф. Романов (Кошевський) у всіх церковних відомостях після 1803 р. стверджував, що цей дім він викупив у Є. Гранобарського, заплативши йому «з надлишком гроші» [5, с. 17, 25, 41].

Приміщення Олександрівської церкви використовувалось причтом до кінця 1827 р. Саме після того, як Олександрівська церква перестала діяти, її власник Є. Гранобарський і подарував цю будівлю на користь жителів Олександрівська для спорудження дзвіниці при Покровській соборній церкві, про що писав Я. Новицький.

Проте історія цієї благодійності мала ще один неприємний епізод, на який звернув увагу А. Макідонов і який не варто оминати. Цей епізод підкреслює ментальність, культурний рівень і правову свідомість місцевих жителів, над якими й досі потрібно працювати. Вони

потребують безперестанної просвіти, щоденних зусиль і виразно контрастують із вчинками та життєвими принципами Є. Гранобарського. Цей епізод свідчить, що благодійність співіснує в суспільстві поряд із невіглаством, хибними уявленнями про добро, колективною безвідповідальністю тощо.

У серпні 1828 р. вісімнадцять жителів села Вознесенівки, очевидно вважаючи, що роблять добру справу і, можливо, знаючи про смерть Є. Гранобарського, пограбували зачинену Олександрівсько-Невську церкву. Вони зняли з неї двері, вікна, залізо, дошки та інше. Усе це вони перенесли до свого села для потреб новозбудованої Вознесенської церкви. Як пише А. Макидонов, за фактом скоєного вознесенівцями пограбування було порушено кримінальну справу [5, с. 26].

Повертаючись до питання про добрі справи Є. Гранобарського, звертаємо увагу на те, що його просвітницька діяльність неодноразово поцінювалась громадою, яка клопоталася про відзначення його заслуг. 15 січня 1826 р. за довгу і бездоганну службу Є. Гранобарського нагородили орденом Святої Анни III ступеня [12, ф. 109, оп. 1, спр. 13, арк. 71]. Варто додати, що він здобув собі непідробний авторитет і серед членів місцевої дворянської корпорації. У 1818 р. його обрали предводителем дворянства Мелітопольського повіту. Очевидно, що цей факт відкриває нові можливості для вивчення діяльності Є. Гранобарського на цій виборній посаді.

Помер Є. Гранобарський 14 березня 1828 р. Актовий запис про смерть зроблено в метричній книзі Успенської церкви с. Балки – села, яке знаходилось неподалік від маєтків Є. Гранобарського. Його села не були великими – в документах згадується 38–46 душ кріпосних. Тож і церковної будівлі в них не було. Цей факт черговий раз привертає увагу до специфіки меценатських ініціатив Є. Гранобарського. Він, на відміну від багатьох інших меценатів, які докладалися до спорудження церков, у першу чергу жертвував на освіту. Звернемо увагу, що актовий запис про смерть до метричної книги священник вніс 18 березня, а визначаючи вік покійного, написав «80» (років) [12, ф. 246, оп. 1, спр. 25, арк. 110 зв.]. Вважаємо цей запис помилковим. Дату 14 березня підтверджує син Є. Гранобарського Андрій. Це видно з листа штатного смотрителя Оріхівського повітового училища до Мелітопольського нижнього земського суду від 2 квітня 1828 р., у якому повідомляється про повернення Андрієм Гранобарським державної нагороди батька – ордена Св. Анни із зазначенням дати смерті Євдокима – 14 березня 1828 р. [12, ф. 109, оп. 1, спр. 13, арк. 71–72]. Також, якщо довіряти відомостям трьох згаданих вище формулярних списків чиновників Оріхівського повітового училища з відомостями про Є. Гранобарського, на час смерті йому мало б бути 69–70 років. Проте, це твердження є дискусійним моментом, що вимагає продовження досліджень.

Таким чином, меценатська діяльність Є. Гранобарського була органічним проявом його життєвої позиції. Вона тривала на всьому його життєвому шляху, міцніла з набутими знаннями і життєвим досвідом. Пізнавши з юних літ потребу в освіті і розуміючи її велику силу, особисте і суспільне значення, він намагався прищепити це розуміння тим, хто тягнувся до знань. Особливої уваги Є. Гранобарський надавав підтримці нужденних, розуміючи їхнє складне становище і матеріальні проблеми. Окрему турботу складало морально-духовне становище суспільства, оздоровлення якого він і його родина пов'язували з церквою. Тому вони, слідуючи давнім християнським традиціям, надавали підтримку релігійним громадам і закладам духовної освіти.

Меценатська та благодійна діяльність Є. Гранобарського стала яскравим індикатором формування нового громадського простору, сприяла розвитку освіти та утвердженню ролі освіченої провінційної еліти в суспільних трансформаціях. Його активність репрезентує форму освіченого місцевого патріотизму, що дозволяє по-новому осмислити процеси колонізації, культурної інтеграції та просвітництва у їх імперських контекстах, а також розглянути ранній етап формування модерної української нації в регіоні Південної України на початку XIX століття.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вони повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Дик М., Крылов Н. В., Крылова А. Н. Мелитопольские Корнисы. *Мелитопольский краеведческий журнал*. 2018. № 11. С. 76–82.
2. Ігнатуша О., Козлова І. Місто Оріхів у 1838, 1843 роках за архівними документами. *Архіви України*. 2024. № 2(339). С. 126–146. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/243/207> (дата звернення: 19.05.2025).
3. Козлова І. Гранобарський Євдоким Павлович. *Славетні запоріжці*. URL: https://sites.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=5692&lang=ukr&news_code (дата звернення: 19.05.2025)
4. Козлова І. Покровитель науки Евдоким Павлович Гранобарский. *Созвездие*. 2000. № 1. С. 56.
5. Макидонов А. В. Метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1789–1800). Запорожье: Статус, 2023. 344 с.
6. Новицький Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806 гг. *Твори у 5 т.* Запоріжжя: АА ТанDEM, 2007. Т. 1. С. 184–303.
7. Олененко А. Г. Опис кордонів Азовської губернії: нові факти до історії створення джерела. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. 2013. Вип. 10. С. 70–75.
8. Прокопенко Л. Л. Роль Д. Т. Мізка в розвитку освіти краю першої третини ХІХ ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. С. 191–200.
9. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): історичні нариси. Київ: Генеза, 2003. 304 с.
10. Фрізен Р. Менонітська архітектура. Від минулого до майбутнього / пер. з англ. Н. Венгер. Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні», 2010. 660 с.
11. Швайба Н. І., Олененко А. Г. Фонд Азовської губернської канцелярії в Державному архіві Ростовської області: склад та інформативні можливості документів. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2013. Т. 26. С. 164–172.
12. Державний архів Запорізької області.

O. M. IHNATUSHA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine and Methods of Teaching History,

e-mail: ioleksa@outlook.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

Zaporizhzhia National University,

74 Sobornyi Ave., Zaporizhzhia, 69002, Ukraine

I. V. KOZLOVA

Deputy Head of the Department of Information and Document Usage,

e-mail: kiv2013z@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1794-0182>

State Archives of Zaporizhzhia Region

Ukrainian St., 48, Zaporizhzhia, 69095, Ukraine

YEVDOKYM HRANOBARSKYI: PATRON AND EDUCATOR IN SOUTHERN UKRAINE, LATE 18TH – EARLY 19TH CENTURY

Purpose of the study. To summarize the available information about Yevdokym Hranobarskyi – a prominent yet little-known figure in the socio-cultural history of Southern Ukraine in the late 18th and early 19th centuries – and to present his role against the backdrop of the era, with a particular focus on education and patronage.

Methodology. The study is based on the principles of historicism, systematicity, and objectivity. It employs methods of analysis, synthesis, and archival heuristics.

Scientific novelty. The ideological foundations, content, and significance of the patronage initiatives undertaken by this local nobleman, who played a lasting role in the development of educational infrastructure in the Orikhiv and Melitopol counties of the Tavria province and the Oleksandrivskyi county of the Katerynoslav governorate, have been established. His biography has been reconstructed in the context of broader socio-political processes in Southern Ukraine. Previously unknown archival sources have been brought into scholarly circulation.

Conclusions. Yevdokym Hranobarskyi can be regarded as a representative of the intersection between imperial administrative policy and local initiative. His social motivation combined a personal commitment to supporting those in pursuit of knowledge with the educational ideals inherent in the paternalistic policies of the Russian Empire. The awarding of a diamond ring to Hranobarskyi by the emperor in 1812 carried symbolic weight and reflected the state's legitimization of local forms of patronage. The activities of figures such as Hranobarskyi contributed to the tangible development of educational institutions and to the gradual emergence of a social stratum capable of modernizing this peripheral imperial territory. His legacy exemplifies a form of enlightened local patriotism that invites new interpretations of colonization, cultural integration, and enlightenment within the imperial context, while also offering insights into the early stages of the formation of the modern Ukrainian nation in Southern Ukraine at the beginning of the 19th century.

Keywords: *Yevdokym Hranobarskyi, patronage, Southern Ukraine, county schools, educational policy, modernization.*

Conflict of interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, they fully comply with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Dik M., Krylov N.V., Krylova A.N. Melitopol Cornices. *Melitopol'skij kraevedcheskij zhurnal*. 2018. № 11. S. 76–82. (in Russian)
2. Ihnatusha O., Kozlova I. The City of Orikhiv in 1838, 1843 According to Archival Documents *Arkhivy Ukrainy*. 2024. № 2(339). S. 126–146. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/243/207> (application date: 19.05.2025). (in Ukrainian)
3. Kozlova I. Granobarskyi Evdokym Pavlovych. *Slavetni zaporizhtsi*. URL: https://sites.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=5692&lang=ukr&news_code= (application date: 19.05.2025). (in Ukrainian)
4. Kozlova I. The Patron of science Evdokym Pavlovych Granobarskyi. *Sozvezdie*. 2000. № 1. S. 56. (in Russian)
5. Makidonov A. V. The Metric books of Zaporozhya (Alexandrovsk) (1789–1800). Zaporozhya: Status. 2023. 344 s.
6. Novyts'kyj Ya. P. History of the city of Aleksandrovsk in connection with the history of the emergence of fortresses of the Dnipro line. 1770–1806. *Tvory u 5 t.* Zaporizhzhia: AA Tandem, 2007. T. 1. S. 184–303. (in Russian)
7. Olenenko A. H. Description of the borders of the Azov governorate: new facts about the history of the creation of the source. *Istoriia i kul'tura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky*. 2013. Vyp. 10. S. 70–75. (in Ukrainian)
8. Prokopenko L. L. The role of D. T. Mizko in the development of education in the region in the first third of the 19th century. *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*. 2010. Vyp. 8. S. 191–200. (in Ukrainian)
9. Turchenko F. H., Turchenko H. F. Southern Ukraine: Modernization, World War, Revolution (The End of the XIXth Century – 1921): Historical Essays. Kyiv: Heneza, 2003. 304 s. (in Ukrainian)
10. Frisen R. Mennonite Architecture: From Past to Future / Trans. from English by N. Wenger. Melitopol': TOV «Vydavnychij budynok Melitopol'skoi mis'koi drukarni», 2010. 660 s. (in Ukrainian)
11. Shvaiba N. I., Olenenko A. H. The Azov province office fund in the State Archive of Rostov Region: structure and informative capabilities of documents. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, 2013. T. 26. S. 164–172. (in Ukrainian)
12. State Archives of Zaporizhzhia Region.

Текст надійшов до редакції 27.08.2025. / The text was received by the editors 27.08.2025.

Текст затверджено до друку 06.10.2025. / The text is recommended for printing 06.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. істор. наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: v.pototsky@karazin.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТИЯНИ-БАПТИСТИ ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПІЗНЬОІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД (1909 – 1917 рр.).

Мета. Стаття має за мету розглянути особливості діяльності протестантських сект (в першу чергу баптистів і євангельських християн) на території Харківської губернії наприкінці ХХ ст. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють проміжок часу від 1909 до 1917 років. Це час поновлення репресивної політики з боку світської та клерикальної влади проти неформальних релігійних груп. Особлива увага приділяється особливостям протидії, до якої прибігали дисидентські організації в складних для себе умовах, аналізу засобів їхньої агітації, персональній характеристиці найбільш відомих діячів протестантського руху Слобідської України.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Предметом спеціального наукового дослідження стала організаційна та пропагандистська робота релігійних дисидентів в умовах постреволюційного та військового часу відносно селі й жорсткого тиску з боку держави та офіційної церкви.

Висновки. Поновлення переслідувань євангельських християн-баптистів у період 1909-1917 рр. ми пов'язуємо з подоланням революційної кризи в країні та відсутністю законодавчого оформлення маніфестів 1905-1906 рр., а після 1914 р. – у зв'язку із Першою світовою війною. Реакцією релігійних меншин на погіршення свого становища стали пошуки нових засобів агітації, внутрішня організаційна робота та пацифістські ініціативи під час війни. Незважаючи на тиск з боку чиновників та духовенства, у період 1909-1917 рр. сектантство Харківщини розвивалося так само динамічно, як і у часи повної лібералізації 1905-1908 рр. Релігійним дисидентством за ці роки було накопичено величезний організаційний, матеріальний та ідеологічний потенціал, якому не можливо було завадити частковими репресивними заходами. Протестантські групи проводили досить гнучку політику, орієнтуючись на максимальне збільшення аудиторії. Населенню пропонувалися різні шляхи задоволення його духовних потреб, що поєднували у собі як західну, так і східну релігійну традицію. Власне, значний стратегічний успіх сектантства, що спостерігався у Харківській губернії на початку ХХ ст., певною мірою визначив майбутню картину міжконфесійного різноманіття даного українського регіону.

Ключові слова: *Баптисти, Євангельські християни, місіонери, секти, Харківська губернія.*

Як цитувати: Потоцький В.П. Євангельські християни-баптисти Харківської губернії у пізньоімперський період (1909 – 1917 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2025. Вип. 41. С.16-24. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-02>

©В. П. Потоцький, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

In cites: Pototsky V. P. (2025). Evangelical Christians-Baptists of Kharkiv province in the late imperial period (1909 – 1917). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, 2025. Issue 41, (16-24), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-02> (in Ukrainian)

Період 1905-1917 рр. можна назвати часом експерименту, коли як сектанти, так і представники влади та Російської православної церкви (далі – РПЦ) мали спробувати на практиці співіснувати в умовах взаємного компромісу. Після багатьох десятиріч відкритого протистояння подібні процеси проходили на місцях досить непросто. Особливо необхідно підкреслити відсутність впродовж 1905-1908 рр. реакції з боку представників влади та відверте порушення сектантами чинного законодавства про заборону агітації, що великою мірою стимулювало дисидентську активність. На Харківщині у цей час спостерігається поширення православними місіонерами практики публічних диспутів, що свідчило про визнання ними цивілізованих засобів боротьби. Проте по мірі згасання революційних настроїв у суспільстві ситуація почала змінюватися у зворотному напрямку.

Російська православна церква не бажала миритися із станом справ, що існував після 1905 р. Духовенство нагадувало можновладцям, що славнозвісні маніфести були видані у часи «смути», тобто коли самодержавство знаходилося у скрутному становищі [27, с. 258]. У тогочасному російському суспільстві існувало багато сил, які були зацікавлені у згортанні наданих сектантам свобод. Як показує приклад Харківської губернії, доволі значна кількість таких людей з числа представників світської влади бажала повернути старі часи, взяти реванш за безладдя 1905-1908 рр. Поступово, починаючи з кінця 1909 р., вони за допомогою представників РПЦ перехопили ініціативу до своїх рук.

Помітні зміни у житті сектантів Харківської губернії почалися з 1909 р. У цей час влада намагалася повернутися до старої, звичної схеми відносин із релігійною опозицією. Період 1909-1917 рр. був відзначений хвилею сектантських арештів та судових процесів. У відносинах між державною владою Харківщини та релігійним дисидентством розпочалася своєрідна «доба реакції». Чим обумовлені були ці зміни в політиці? На які організації поширювалися репресії? Необхідно звернути увагу на наслідки нової стратегії владних структур, на реакцію сектантів. Цікаво простежити роль православного духовенства під час нових переслідувань релігійного дисидентства.

Упродовж періоду з 1909 до 1917 рр. зазнали на собі різних форм державного тиску слобожанські скопці, новоізраїльтяни, баптисти, євангельські християни, підгорнівці, іоаніти, адвентисти, а також представники нових неормальних релігійних рухів, що з'явилися в цей час на Харківщині: послідовники брата І. Чурикова та ім'яславці (колишні афонські ченці).

Рационалістичні секти у цей час потрапили у досить скрутне становище, і найбільше страждали від державного та місіонерського тиску відкриті, офіційно дозволені організації, у першу чергу – баптисти та євангельські християни. Активність православних місіонерів у протисектантській боротьбі завдавала чималого клопоту сектантам. Після виходу у 1912 р. нових "Правил и инструкции для учреждений и лиц миссионерского состава в Харьковской епархии" [20, с. 7, 13] збільшився штат так званих книгонош, тобто простих православних людей, які поширювали літературу протисектантського змісту, виконуючи, крім того, проповідницькі та повідомчі функції. Точніше, після виходу «Інструкції...» кількість таких книгонош фактично нічим не обмежувалася¹, до того ж вони брали собі частину отриманих за книжки грошей, тому були матеріально зацікавлені [20, с. 13]. Книгоноші не могли принести помітної шкоди баптистам, але часто їх дратували. Як писав у 1911 р. баптист села Сніжків Кут Валківського повіту Д. Назаренко: "Приходив православний книгоноша. У мене в хаті заночував. Хрестив вікна, двері, піч, стільці. У якому євангелії він про це прочитав?" [2, с. 110]. Харківський єпархіальний місіонер Л. Кунцевич та його помічники О. Бушев та Ф. Суліма за

¹ У попередні часи був один книгоноша на округ, іноді їх взагалі не було.

рік встигали об'їздити десятки населених пунктів з публічними бесідами, що свідчить про надзвичайну активність місцевої внутрішньої місії.

Наступник Л. Кунцевича архімандрит Арсеній також не поступався їм енергією, але сектанти почали уникати зустрічей з місіонерами. Нам здається, що такі зміни пов'язані з усвідомленням марності подібних диспутів: все одно місіонери писали у пресі про свої переконливі перемоги та повну професійну нездатність сектантських проповідників. Так, у № 575 "Харьковских губернских ведомостей" за 1910 р. була розміщена стаття Л. Кунцевича "Беседа со штундистом", де описана зустріч місіонера з баптистами А. Альохіним та П. Дацько, що відбулася 6 грудня у селі Семенівка Ізюмського повіту. Звичайно, там написано було про повну перемогу православних [25, с. 5]. Сам же А. Альохін у часописі "Баптист" стверджував, що одержали верх сектанти [4, с. 55].

Однак слід підкреслити, що православні місіонери не були на той час основною небезпекою для баптистів Харківщини. Головною загрозою їхньої діяльності стає державна влада. Баптисти губернського міста одними з перших зазнали переслідувань. Коли у 1912 р. віце-губернатором у Харків було призначено П.М. Кошуро-Мосальського, для цих сектантів настали важкі часи. Помічник поліцмейстера провів опитування священників, місіонерів та за результатом свідчень, що були отримані, виніс постанову про закриття громади [1, с. 35]. Підставою для такого рішення став той факт, що під час зібрання 3 березня 1913 р., яке проводив петербурзький баптистський проповідник І. Непраш, у залі були присутні неповнолітні та солдати [1, с. 34; 30, ф. 705, оп. 1, спр. 1103, арк. 6-7]. 6 березня, після закриття громади, члени Ради були заарештовані, доставлені до поліцейського управління, переписані там та відпущені [1, с. 35]. Тобто була фактично відновлена практика залякування та виснажування 1890-х років, але вже в умовах свободи совісті. У подальшому харківські баптисти подавали численні клопотання із проханням дозволити їм відкрити новий молитовний будинок. Під різними приводами сектантам було в цьому відмовлено, усі приміщення, що пропонували баптисти, нібито не відповідали вимогам громадської безпеки [1, с. 35-36]. Пізніше з великими труднощами харківська громада зареєструвала кілька молитовних будинків, значно менших за розміром, ніж ті, що були закриті владою [1, с. 36].

Державні структури використовували будь-яку нагоду для того, щоб не дозволити зареєструвати чергову сектантську організацію. Так, у 1911 р. група баптистів села Ободи Сумського повіту (59 чол.) була позбавлена Харківським губернським правлінням права на реєстрацію через те, що вони вчасно не встигли оплатити гербовий збір [10, с. 141].

Чому ж баптисти потрапляли під особий нагляд охоронців закону? Дисиденам у першу чергу, закидалися звинувачення в пацифістських настроях. Так, у повідомленні, яке надійшло до харківського поліцейського управління від священника села Островерхівка Харківського повіту, вказувалося, що залізничні службовці-баптисти В. Удовенко та В. Файда «...ніякої присяги не визнають». Перший казав, що «...на війні у ворога стріляти ні за що не став би і ніхто його не заставив би» [29, ф. 40, оп. 97, спр. 1050, арк. 47].

Жандармське управління Харківської губернії за допомогою місіонерів та парафіяльного духовенства здійснювало у цей час пильний нагляд за діяльністю багатьох місцевих сект. Воно мало припиняти будь-яку антидержавну агітацію або просто висловлювання. Так, один баптист із села Островерхівка з неповагою висловлювався проти губернатора, і про це негайно священник повідомив поліцію [29, ф. 40, оп. 97, спр. 1050, арк. 50]. Баптистам не довіряли, вважали їх непатріотами, навіть зрадниками. У 1913 р. Департамент поліції запрошував у Харківського головного жандармського управління дані про членів баптистської секти, які мешкали у губернії та були запідозрені у політичній пропаганді проти влади [30, ф. 307, оп. 1, спр. 22, арк. 18-20, 28, 31, 32, 36, 38].

Під час Першої світової війни нагляд посилювався. Підставами для цього були деякі непатріотичні дії харківських євангельських християн та баптистів. Перш за усе, солдати-сектанти відмовлялися воювати: у 1915 р. баптисти з слободи Коз'ївка Богодухівського повіту М. Корочін та І. Темнохут відмовилися брати до рук зброю та «стріляти в свого друга» [30, ф. 307, оп. 1, спр. 82, арк. 3]. У 1915 р. ще багато людей із числа баптистів Харківської губернії

виступало проти війни [30, ф. 307, оп. 1, спр. 110, арк. 14]. У місті Чугуєві солдат-баптист відмовився брати зброю до рук [30, ф. 315, оп. 2, спр. 451, арк. 7]. У 1917 р. з фронту прийшло повідомлення про сімох вихідців з Харківської губернії, які «...за релігійним переконанням відмовилися від застосування зброї проти ворогів Батьківщини» [29, ф. 4, оп. 182, спр. 88, арк. 4]. Були й інші приклади пацифістських виступів релігійних дисидентів Харківщини [30, ф. 307, оп. 1, спр. 162, арк. 1-7]. Усі ці сектанти були суворо покарані судами військового трибуналу.

Але справа не обмежувалася простою відмовою стріляти та вбивати, вони являли небезпеку саме своєю активною позицією, тобто агітацією проти війни. Так, у 1916 р. велось слідство проти деяких селян Харківської губернії, баптистів, які закликали солдатів, що їхали на фронт, не брати зброю до рук [30, ф. 307, оп. 1, спр. 115; 30, ф. 307, оп. 1, спр. 116]. У 1916 р. було заборонено надсилати на фронт видання сектантського характеру [30, ф. 1680, оп. 1, спр. 359, арк. 15]. Як бачимо, сектанти під час Першої світової війни вважалися ненадійними громадянами, іноді навіть небезпечними елементами.

У 1915 р. Харківське головне жандармське управління зібрало списки керівників усіх сект губернії [30, ф. 307, оп. 1, спр. 107, арк. 140-142]. У 1917 р. до цих списків додалися зразки почерків ватажків сектантських груп та громад регіону [30, ф. 936, оп. 1, спр. 4537, арк. 1-16]. А Харківське жандармське управління залізниць, у свою чергу, зробило реєстр на усіх «старообрядців, баптистів, штундистів, євангельських християн», які служили на станціях Харків-Пасажирський, Харків-Товарний, Харків-Сортировочний та у харківських потягоремонтних майстернях [30, ф. 310, оп. 1, спр. 37, арк. 6-20]. Таким чином, компетентні органи намагалися максимально контролювати життя та діяльність сектантів. Ізолювалися найбільш небезпечні як, наприклад, секретар Ради баптистської громади Харкова А. Альохін, якого у 1914 р. було вислано до Курська [1, с. 36]. Баптистам як особливо неблагонадійним чинилися утиски і на робочих місцях; так, із персоналу міської земської лікарні (Собурової дачі) були звільнені у 1914-1915 рр. 14 баптистів, які там працювали [1, с. 36].

Звичайно релігійних дисидентів притягували до кримінальної відповідальності за спокушання православного до переходу в секту. Так, у 1914 р. судили баптиста В. Уса за притягнення до громади селянки, яка під час слідства повернулася до православ'я [26, с. 2].

Цілком закономірним виглядає те, що у цей час відновилися судові процеси проти сектантів-раціоналістів із досить традиційними звинуваченнями у блюзнірстві та знущанні з православних святинь. Так, у 1912 р. під суд потрапив солдат-баптист А. Лаптінов із села Старий Айдар Старобільського повіту. Експерт на засіданні, місіонер Л. Кунцевич свідчив, що сектант погано казав про хресний хід [22, с. 30]. У 1910 р. у місті Ізюмі за блюзнірство був заарештований баптист, його тримали 4 місяці у в'язниці до суду, незважаючи навіть на клопотання сліпого батька. Баптисти вважали, що це робиться з метою покарати сектанта до суду, який обов'язково його виправдав би [12, с. 215].

Члени баптистської громади Харкова допомагали «братом» з інших губерній. Так, у 1912 р. А. Альохін разом з харківським адвокатом Левашовим їздили до міста Белгорода Курської губернії, де судили двох сектантів, яких звинувачували у блюзнірстві. А. Альохін вчив підсудних, як їм відповідати на запитання, що свідчить про великий досвід ватажка харківських сектантів у подібних справах. Однак присяжні присудили баптистам покарання у вигляді 1,5 року ув'язнення [21, с. 36].

Як бачимо, великі строки у вироках судів, що розглядали сектантські справи у 1909-1917 рр., на відміну від попереднього періоду, ставали вже реальністю. Сектантське життя та діяльність знов перетворювалися на небезпеку. Але слід задатися питанням: чи порушували представники влади чинне законодавство, переслідуючи релігійних дисидентів? Виявляється, що ні, навпаки, представники держави нарешті почали з бюрократичною чіткістю дотримуватися літери закону. Маніфести 1905-1906 рр. не дозволяли діяльності сект, чиї дії пов'язані з бузувірством, тобто скопців та хлістів; раціоналістам не дозволялася агітація серед православних, тим більше – серед неповнолітніх та вояків. І, звичайно, була заборонена політична пропаганда та блюзнірство із святинь іншої релігії. Тому дії харківської поліції та

інших карних органів, із юридичної точки зору, були цілком справедливими. Виявляється, що за роки фактичної релігійної свободи (1905-1908 рр.) діяльність сектантів Харківщини вийшла далеко за межі дозволеного. Але дії місцевих органів влади та православної місії у цей період часто нагадували спробу взяти реванш за попередні невдачі. Як ми вже встановили, активність поліції базувалася, в першу чергу на визначеності статусу та прав російського сектантства, тому прийоми боротьби, пов'язані з провокаціями, знущаннями та особистим упередженим ставленням, навряд чи служили на користь владі та РПЦ.

Реакція баптистів на подібні зміни свого становища була адекватною, але ми можемо відзначити, що на тлі виваженої, продуманої стратегії секти траплялися деякі випадки емоційної нестриманості. Наприклад, баптисти села Низи Сумського повіту у 1911 р. побили православного місіонера, який прийшов на їхнє зібрання; при цьому рівень ненависті до священика був таким високим, що навіть поліція не наважилася втрутитись [8, с. 26]. Баптист із села Велика Бабка Вовчанського повіту Мухін кидався із палицею на десятських, які запрошували його на диспут [28, с. 25]. Частіше за усе свої негаразди сектанти пов'язували з православними священиками. Харківський місіонерський часопис «Ревнитель» у той час багато писав про погрози, що лунали на адресу православного духовенства. [11, с. 25-26]. Знов у цей час, як і на початку століття, відновлюються випадки показового блюзнірства сектантів над православними святинями [29, ф. 40, оп. 101, спр. 3, арк. 154]. Однак сектанти дозволяли собі погрози і на адресу світської влади, що свідчить про крайню ступінь роздратування. Харківський баптист І. Катунін закликав до «...знищення всякого керівництва, починаючи з Царя» [29, ф. 40, оп. 99, спр. 739, арк. 32].

Можемо визначити, що в історії релігійного сектантства Харківської губернії період 1909-1917 рр. нагадував у загальних рисах часи кінця XIX – початку XX ст. Знов відчувши на собі великий тиск з боку РПЦ та державної влади, сектанти-раціоналісти почали вдаватися до відкритих акцій непокори та опозиційних настроїв. Однак головною реакцією релігійних меншин на погіршення умов власного життя ми вважаємо пожвавлення організаційних процесів всередині сект та пошук нових, прийнятних до ситуації засобів агітації.

Головною відповіддю харківських баптистів та євангельських християн на поновлення переслідувань було об'єднання цих релігійних груп в єдину Церкву євангельських християн-баптистів. Фактичне примирення відбулося 1 жовтня 1910 р. на головному зібранні баптистів Харкова, де лідер євангельських християн М. Хорошилов щиро покався [17, с. 62]. У 1911 р. в Америці відбулося урочисте об'єднання Всесвітнього союзу баптистів та російських євангельських християн [9, с. 36]. Православні місіонери пояснювали цей вчинок бажанням об'єднати сили для більш успішного "полювання за душами православних" [6, с. 2; 7, с. 433] та, як і раніше, називали ці секти по-різному. Головним організаційним завданням, як здається, дисиденти-раціоналісти вважали на той час реєстрацію нових громад. Це їм надавало можливість існування на легальних засадах, поширення свого впливу завдяки проповідницькій діяльності на більшу територію. Станом на 1913 р. в Харківській губернії було зареєстровано 10 громад євангельських християн-баптистів: 1) Харківська громада євангельських християн баптистів; 2) Ореховатська громада російських євангельських християн баптистів; 3) Богодухівсько-Мерлянська громада християн євангельського віросповідання; 4) Перша Харківська громада віруючих християн; 5) Нікополь-Петровська громада російських християн євангельського віросповідання; 6) Вільшанська громада віруючих євангельських християн; 7) Ободська громада російських християн баптистів євангельського віросповідання; 8) Громада євангельських християн баптистів у слободах Пристена та Ново-Осиновій Куп'янського повіту; 9) Куп'янська громада євангельських християн баптистів; 10) Низівська 1-а громада віруючих євангельських християн. Із 10 громад 6 були зареєстровані до 1910 р., тобто у доволі сприятливих умовах [3, с. 31]. Однак і пізніше сектанти хотіли збільшити кількість своїх офіційно визначених об'єднань, для цього вони всіляко намагалися внести навіть дрібні зміни у назвах нових громад, видаючи їх за окремий релігійний напрям.

Крім того, баптисти вдавалися до хитрощів, окреслюючи поле діяльності новоутвореного осередка. Так, 1-а Низівська громада віруючих євангельських християн, що була зареєстрована 25 листопада 1912 р., згідно з офіційними документами Губернського правління, поширювала свій вплив на слободу Ворожбу, Великий та Малий Історопи та Бишкін з їх хуторами Лебединського повіту, де, якщо вірити місіонерам, не було жодного сектанта² [3, с. 33]. Таким чином, ця громада намагалася заздалегідь забезпечити собі легальне право на відкриту пропаганду у даній місцевості. На хуторі Ясна Гірка Ізюмського повіту трьом місцевим сектантам дозволили проводити зібрання (згідно із законодавством необхідний мінімум для реєстрації – 25 чол.) [3, с. 39-40]. І до цих баптистів одразу ж стали приїжджати "брати" з Катеринославщини, що дуже сприяло агітації. У місті Слов'янську, де мешкало 2 баптисти, найняли будинок для служіння за 800 крб, і до них із села Ново-Слов'янська, де теж був молитовний будинок, стали регулярно їздити ще 23 сектанти, що також підвищувало проповідницьку активність дисидентів.

Сектанти-раціоналісти у цей час дуже ретельно займалися питаннями фінансування своєї діяльності. Один із харківських православних місіонерів писав, що у баптистів існували такі фонди: 1) євангельської місії (для усних проповідників); 2) євангельського друку (для видання часописів); 3) просвіти (для недільних шкіл, юнацьких гуртків, бібліотек, загальноосвітніх шкіл, курсів); 4) благодійності (лікарні, притулки); 5) приміщень (для найму молитовних будинків). Кошт баптисти Харківщини частіше за усе отримували від "братів" з інших регіонів країни, яким і самі досить часто допомагали [14, с. 143; 5, с. 305; 18, с. 308]. Іноді гроші отримували від німецьких менонитів, як, наприклад, у слободі Барвенково Ізюмського повіту, де І. Фрезе та Г. Унру орендували великий молитовний будинок для загальних зібрань [24, с. 394]. Крім того, харківські баптисти влаштовували розпродаж та благодійні вечори [16, с. 68]. Баптисти допомагали "братам", які потрапили за ґрати, оплатити адвокатські послуги. Про деяких харківських захисників сектантів було відомо далеко за межами губернії [23, с. 570]. Таким чином, євангельські християни-баптисти Харківщини знайшли в собі сили об'єднатися, налагодити взаємодопомогу, розширити мережу своїх осередків. Вони вдавалися при цьому до численних хитрощів – такою була їхня протидія "реакції" цих часів.

В умовах, коли представники релігійних меншин не мали жодної змоги проповідувати на вулицях³, вони почали використовувати для цього будь-які публічні церемоніали, у першу чергу – похорон. Похорон сектанта-раціоналіста перетворювався у велике дійство, що притягувало увагу багатьох православних. Так, харківські баптисти, що ховали своїх померлих на православному Кирило-Мефодіївському цвинтарі, проводили службу до пізнього вечора, при тому голосно співаючи псалми. Коли місцевий священик запитав їх, про що сектанти так довго співали, йому відповіли: «То ми вас, грішних, закликали до нас та врятуватися». Коли священик просив православних, які зібралися подивитися, розійтися, одна з баптисток вигукнула: «Хіба їм не можна знати істину?» [29, ф. 40, оп. 99, спр. 739, арк. 51]. У 1909 р. громада Харківської губернії втратила одного з своїх засновників В.М. Іванова. На похорон зібралося до 1000 чоловік [15, с. 18]. Там також лунали гучні промови агітаційного змісту. У липні 1913 р. вулицею Петинською Харкова йшла похоронна процесія сектантів, що несла жовту труну та співала; як пишуть, «вулиця була заповнена народом» [19, с. 4]. На похорон М. Хорошилова у 1911 р. зібралося 1500 чол. Із промовами виступали найкращі проповідники – Диденко, Полянський, Альохін [17, с. 62]. Отже, сумні події в житті сектантів надавали їм майже єдину можливість відкрито демонструвати звичайним православним людям особливості своєї віри. Звичайно, вони використовували таку нагоду для того, щоб зацікавити потенційних неофітів.

² Крім того, діяльність громад Сумського повіту Харківської губернії мала охоплювати і деякі місцевості Рильського повіту Курської губернії [13, с. 2].

³ Звичайно, мала місце нелегальна агітація по селах, на залізницях, у лікарнях [3, с. 42], але за подібну діяльність сектантів суворо карали.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що зміни у політиці місцевої влади стосовно сектантів були обумовлені деякими об'єктивними та суб'єктивними чинниками. До перших можемо віднести загальну стабілізацію, що настала в країні після подолання революційних сил, та вихід «Правил...», які певною мірою розв'язували руки тим з правоохоронців, хто займав непримиренну позицію щодо сектантів. Це особисте ставлення впливових людей до іновірців було суб'єктивним чинником у розгортанні нової «реакції» (приклад – віце-губернатор Харкова П.М. Кошуро-Мосальський). Підкреслимо, що репресії з боку влади були поширені в цей час на всі без винятку секти Харківської губернії, у тому чи іншому вигляді державний тиск відчували на собі як раціоналісти, так і містики та старообрядці. Реакцією релігійних дисидентів на нові утиски було пожвавлення організаційної та агітаційної роботи. Поширювалися об'єднавчі процеси серед сектантів (баптисти та євангельські християни, хлисти та скопці). У проповідницькій діяльності дисидентам часто доводилося обходити закон. В умовах переслідувань 1909-1917 рр. деякі секти серйозно постраждали: толстовці, наприклад, майже зникли, але це не завадило загальному процесу швидкого зростання кількості апологетів альтернативних релігійних вчень серед мешканців Слобідської України.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Алёхин А. Евангельское движение в г. Харькове. *Баптист Украины*. 1927. № 11. С. 30 - 38.
2. Алёхин А. Прodelка Харьковского миссионера. *Баптист*. 1911. № 4. С. 109-110.
3. Арсений (архимандрит). Отчет о состоянии расколо-сектантства и о деятельности православной миссии в Харьковской епархии. *Вера и разум*. 1913. Т. 3. № 12. Приложение. С. 1-100.
4. Беседа со штундистом А. Алёхиным. *Баптист*. 1911. № 7. С. 54-55.
5. Братские письма. *Гость*. 1914. № 12. С. 305.
6. Бушев А. К объединению штундо-баптистов со штундо-евангелистами. *Харьковские губернские ведомости*. 1912. № 928. С. 2.
7. Бушев А. Коварная сделка сектантов. *Вера и разум*. 1912. Т. 2. № 9. С. 432-435.
8. Дуброва Н. «Веротерпимость» баптистов. *Ревнитель*. 1912. № 1. С. 25-26.
9. Журнал «Баптист». *Ревнитель*. 1912. № 2. С. 36.
10. К Министру Внутренних дел от жителей с. Ободы Харьковской губернии. *Баптист*. 1911. № 18. С. 41.
11. Курдюмов Ф. Письмо. *Ревнитель*. 1912. № 2. С. 25-26.
12. Кушнеров И.П. Незаслуженное наказание баптистов. *Баптист*. 1910. № 27. С. 215.
13. Письмо в редакцию Карманова. *Колокол*. 1911. № 1440. С. 2.
14. Письмо Е. Беклемишевой. *Баптист*. 1910. № 18. С. 143.
15. Письмо из Харькова. *Баптист*. 1909. № 2. С. 18.
16. Письмо из Харькова. *Баптист*. 1911. № 21. С. 68.
17. Погребение в Харькове М.П. Хорошилова. *Баптист*. 1911. № 8. С. 62.
18. Пожертвования. *Гость*. 1914. № 12. С. 308-309.
19. Похороны сектанта. *Утро*. 1913. № 2003. С. 4.
20. Правила и инструкции для учреждений и лиц миссионерского состава в Харьковской епархии. Харьков: Тип-я «Мирный труд», 1912. 18 с.
21. С.В.Л. Город Белгород. *Ревнитель*. 1912. № 3. С. 35-36.
22. Сектантская корреспонденция. *Ревнитель*. 1912. № 6-7. С. 29-31.
23. Степанов В. Бесплатный защитник для всех. *Гость*. 1914. № 2. С. 56-58.

24. Торанский П. О состоянии сектантства в сл. Барвенково Изюмского уезда. *Вера и разум*. 1913. Т. 4. № 21. С. 393-399.
25. Церковные известия. *Харьковские губернские ведомости*. 1911. № 627. С. 5.
26. Церковные известия. *Харьковские губернские ведомости*. 1914. № 1558. С. 2.
27. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): Критические очерки / Под. ред. Н.А. Смирнова. М.: Наука, 1967. 336 с.
28. Шишканов Е. Слобода Большая Бабка Валковского уезда. *Ревнитель*. 1912. № 5. С. 25.
29. Державний архів Харківської області.
30. Центральний держаний історичний архів України (м. Київ).

V. P. POTOTSKY, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

EVANGELICAL CHRISTIANS-BAPTIST OF KHARKIV PROVINCE IN THE LATE IMPERIAL PERIOD (1909 – 1917)

The research aim. The article aims to examine the features of the activities of Protestant sects (primarily Baptists and Evangelical Christians) in the territory of the Kharkiv province at the end of the 20th century. The chronological boundaries of this study cover the period from 1909 to 1917. This is the time of the renewal of repressive policies by the secular and clerical authorities against informal religious groups. Special attention is paid to the features of the counteraction resorted to by dissident organizations in difficult conditions for themselves, the analysis of the means of their agitation, and the personal characteristics of the most famous figures of the Protestant movement of Sloboda Ukraine.

Research methodology. The methodological basis of the article is the principles of historicism and objectivity, implemented using a number of methods: general logical (analysis and synthesis), as well as classification, comparative, and periodization methods.

Scientific novelty. The subject of a special scientific study was the organizational and propaganda work of religious dissidents in the conditions of post-revolutionary and wartime relations in the countryside and severe pressure from the state and the official church.

Conclusions. We associate the renewal of persecution of evangelical Baptist Christians in the period 1909-1917 with overcoming the revolutionary crisis in the country and the lack of legislative registration of the manifestos of 1905-1906, and after 1914 - in connection with the First World War. The reaction of religious minorities to the deterioration of their situation was the search for new means of agitation, internal organizational work and pacifist initiatives during the war. Despite pressure from officials and the clergy, in the period 1909-1917 sectarianism in the Kharkiv region developed as dynamically as during the times of complete liberalization in 1905-1908. Religious dissidence accumulated a huge organizational, material and ideological potential during these years, which could not be prevented by partial repressive measures. Protestant groups pursued a rather flexible policy, focusing on the maximum increase in the audience. The population was offered various ways to satisfy its spiritual needs, combining both Western and Eastern religious traditions. Actually, the significant strategic success of sectarianism, which was observed in the Kharkiv province at the beginning of the 20th century, to a certain extent determined the future picture of interfaith diversity in this Ukrainian region.

Key words: *Baptists, Evangelical Christians, missionaries, sects, Kharkiv province.*

References

1. Alekhine, A. The Evangelical Movement in Kharkov. *Baptist of Ukraine*. 1927, No. 11, pp. 30 - 38. (in Russian)
2. Alekhine, A. The Trick of a Kharkov Missionary. *Baptist*. 1911, No. 4, pp. 109-110. (in Russian)
3. Arseny (Archimandrite). Report on the State of Schism-Sectarianism and the Activities of the Orthodox Mission in the Kharkov Diocese. *Faith and Reason*. 1913, Vol. 3, No. 12, Appendix. pp. 1-100. (in Russian)
4. Conversation with Stundist A. Alekhine. *Baptist*. 1911, No. 7, pp. 54-55. (in Russian)
5. Brotherly Letters. *Guest*. 1914. No. 12. P. 305. (in Russian)
6. Bushev, A. Toward the Unification of Stundo-Baptists with Stundo-Evangelists. *Kharkov Provincial Gazette*. 1912. No. 928. P. 2. (in Russian)
7. Bushev, A. The Insidious Deal of the Sectarians. *Faith and Reason*. 1912. Vol. 2. No. 9. Pp. 432 - 435. (in Russian)
8. Dubrova, N. "Religious Tolerance" of Baptists. *Zealot*. 1912. No. 1. Pp. 25-26.
9. Baptist Magazine. *Zealot*. 1912. No. 2. Pp. 36. (in Russian)
10. To the Minister of Internal Affairs from the Residents of the Village of Obody, Kharkov Province. *Baptist*. 1911. No. 18. P. 41. (in Russian)
11. Kurdyumov F. Letter. *Zealot*. 1912. No. 2. Pp. 25-26. (in Russian)
12. Kushnerov I.P. Undeserved Punishment of Baptists. *Baptist*. 1910. No. 27. P. 215. (in Russian)
13. Letter to the Editor of Karmanov. *Kolokol*. 1911. No. 1440. P. 2. (in Russian)
14. Letter to E. Beklemisheva. *Baptist*. 1910. No. 18. P. 143. (in Russian)
15. Letter from Kharkov. *Baptist*. 1909. No. 2. P. 18. (in Russian)
16. Letter from Kharkov. *Baptist*. 1911. No. 21. P. 68. (in Russian)
17. Funeral in Kharkov of M.P. Khoroshilov. *Baptist*. 1911. No. 8. P. 62. (in Russian)
18. Donations. *Guest*. 1914. No. 12. Pp. 308-309. (in Russian)
19. Funeral of a sectarian. *Morning*. 1913. No. 2003. Pp. 4. (in Russian)
20. Rules and instructions for institutions and persons of missionary staff in the Kharkov diocese. Kharkov: Type-ya "Mirny Trud", 1912. 18 p. (in Russian)
21. S.V.L. The city of Belgorod. *Zealot*. 1912. No. 3. Pp. 35-36. (in Russian)
22. Sectarian correspondence. *Zealot*. 1912. No. 6-7. Pp. 29-31. (in Russian)
23. Stepanov V. Free Defender for All. *Guest*. 1914. No. 2. Pp. 56-58. (in Russian)
24. Toransky P. On the State of Sectarianism in the Village of Barvenkovo, Izyum District. *Faith and Reason*. 1913. Vol. 4. No. 21. Pp. 393-399. (in Russian)
25. Church News. *Kharkov Provincial Gazette*. 1911. No. 627. Pp. 5. (in Russian)
26. Church News. *Kharkov Provincial Gazette*. 1914. No. 1558. P. 2. (in Russian)
27. The Church in the history of Russia (IX century - 1917): Critical essays / Under. ed. N.A. Smirnova. M.: Nauka, 1967. 336 p. (in Russian)
28. Shishkanov E. Sloboda Bolshaya Babka of Valkovsky district. *Zealot*. 1912. No. 5. P. 25. (in Russian)
29. State Archives of the Kharkiv Region.
30. Central State Historical Archives of Ukraine (m. Kiev).

Текст надійшов до редакції 21.08.2025. / The text was received by the editors 21.08.2025.

Текст затверджено до друку 30.09.2025. / The text is recommended for printing 30.09.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

Д. В. МИКОЛЕНКО, доктор історичних наук,
професор кафедри нової та новітньої історії
e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

СТАНОВЛЕННЯ БІЗНЕСУ НА ФУТБОЛІ У ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ⁴

Мета. Розкриття процесу зародження і реалізації на початку ХХ століття в Харкові перших проєктів, спрямованих на отримання прибутку з розвитку бізнесу у футболі без порушення законів і норм.

Методологія дослідження. Дослідницька проблема вирішувалася шляхом застосування поняття бізнесу класичної школи політекономії. Розвиток у тогочасній Російській імперії підприємництва на футболі розглядався як складова процесу формування індустріального суспільства.

Наукова новизна. Визначення хронологічних меж процесу становлення на початку ХХ століття в Харкові бізнесу на футболі та напрямків, дотичних до підприємницької активності у галузі цієї спортивної командної гри, а також уточнення чинників, які зумовлювали піднесення нової справи.

Висновки. Розвитку футбольного бізнесу в Харкові на початку минулого століття сприяла низка чинників – це відносно велика чисельність⁵ населення, популярність гри серед широких прошарків суспільства, наявність значної кількості команд, гравці яких брали участь у першості міста і кубкових матчах, та присутність іноземців, котрі забезпечили трансфер знань у розвиток відповідної спортивної інфраструктури й посприяли появі перших зразків футбольних м'ячів, бутс і форм, а також функціонування газет-великотиражок, що зіграли важливу роль у рекламі цього виду спорту.

Бізнес на футболі у Харкові бере початок 1908 року, коли в місцевій індустрії розваг з'явилися перші проєкти, серед яких на одній із провідних позицій перебувала і зазначена спортивна гра. Пік підприємницької активності припав на період 1911–1914 років. Упродовж Першої світової війни спостерігається незначне її сповільнення, але не зупинка. Серед напрямків, які розвивалися у футбольному бізнесі на початку ХХ століття варто відзначити: будівництво і подальший дохід з оренди майданчиків для гри; продаж вхідних квитків на різного роду матчі; виробництво і реалізацію інвентарю й екіпіровки; залучення посередників для реклами на стадіонах і у пресі.

На той час у Харкові існувало декілька розважальних та суто спортивних комплексів, які пропонували оренду футбольних майданчиків. В основному вони розташовувалися у парковій зоні. Найбільш тиражовані міські газети – «Харьковские губернские ведомости», «Южный край» і «Утро» – за певну плату регулярно рекламували місце, дату і час проведення того чи іншого матчу, назву й адресу майстерень і крамниць з виробництва й продажу футбольної екіпіровки і м'ячів. Станом на 1914 рік відомо про функціонування у Харкові п'ятьох майстерень та чотирьох торгових точок, які виготовляли і реалізовували відповідну продукцію.

Ключові слова: футбол, бізнес, підприємництво, Харків.

⁴ Статтю опубліковано у межах реалізації проєкту Модуль Жан Моне «Стале мислення та підприємництво» / «Sustainability Thinking and Entrepreneurship» (StepUp-101080031)

⁵ За останнім у ХІХ столітті переписом 1897 року населення Харкова становило 173 тис. 989 осіб, а згідно з першим у минулому столітті 1912 року в місті нараховувалося 238 тис. 466 мешканців.

© Д. В. Миколенко, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Миколенко Д. В. Становлення бізнесу на футболі у Харкові на початку ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 41. С. 25-32. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-03>

In cites: Mykolenko D. V. (2025). The emergence of business on football in Kharkiv at the beginning of the 20th century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"*. 2025. Issue 41. (25-33), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-03> (in Ukrainian)

Сьогодні європейський футбол – це індустрія, пов’язана з низкою галузей крупного бізнесу, напрочуд привабливого для інвесторів і спонсорів. Гра мільйонів забезпечує значні прибутки від продажу екіпіровки, інвентарю, квитків на матчі, прав на телевізійні трансляції, а також від реклами, тоталізатора, трансферів гравців, оренди відповідної інфраструктури. Клуби самі по собі є бізнес-проектами, а національні збірні й федерації футболу різних країн співпрацюють з великою кількістю спонсорів і партнерів.

Процес становлення бізнесу на футболі розпочався майже водночас з появою самої гри, першу редакцію правил якої було сформульовано й затверджено у грудні 1863 року англійською Футбольною асоціацією. В міру того, як цей вид спорту і дозволя завоював прихильність публіки та симпатію можновладців і підприємців, зростали й можливості для отримання прибутку від діяльності, пов’язаної з ним. В окремих країнах і регіонах Європи зародження такої підприємницької активності відбувалося з різною динамікою, яка залежала від багатьох чинників. Різні аспекти взаємодії футболу і бізнесу висвітлено у дослідженнях [4; 10] істориків, у науково-популярних роботах [1; 5] спортивних журналістів, в одній із праць [9] економістів.

Метою ж нашої роботи є розкриття процесу зародження і реалізації на початку минулого століття в одному з індустріальних центрів Російської імперії – місті Харкові – перших бізнес-проектів з отримання прибутку в галузі вже популярного на той час в Європі виду спорту – гри у футбол.

Для досягнення мети ми послуговувалися такими видами історичних джерел, як тогочасна місцева преса, а саме – газети «Харьковские губернские ведомости» [7], «Южный край» [8] і «Утро» [6], зміст яких наразі частково є у відкритому доступі [2], а також документи [11] органів міської влади з Державного архіву Харківської області.

Важливе значення для розкриття обраної нами теми має розуміння поняття бізнесу класичної школи політекономії британського вченого Адама Сміта, котрий вважав підприємництво діяльністю, спрямованою на отримання прибутку у вигляді компенсації за власний ризик. Становлення бізнесу на футболі у Російській імперії розглядається нами як складова процесу формування індустріального суспільства, концепцію якого запровадив французький дослідник Раймон Арон.

Наукова новизна нашої роботи полягає у визначенні хронологічних рамок розвитку бізнесу в Харкові на початку ХХ століття на новому поприщі – виробництві товарів, наданні послуг і торгівлі у галузі футболу, та у формулюванні напрямів, дотичних до підприємницької активності у цій спортивній командній грі, а також в уточненні чинників, які зумовлювали піднесення нової справи.

1908 року на місці сучасного універмагу «Харків» на вулиці Корсиківській⁶ з’явився перший спортивний майданчик для гри у футбол, збудований британськими й бельгійськими інженерами і кваліфікованими робітниками заводу з виробництва сільськогосподарської техніки акціонерної компанії «Товариство М. Гельферіх-Саде». Співробітники підприємства користувалися ним в основному для підтримки здоров’я, гарного настрою і тону. Корінні харків’яни спершу не часто організовували ігри на цьому полі. Регулярні матчі із залученням

⁶ Колишня назва частини нинішнього проспекту Героїв Харкова від майдану Захисників України до проспекту Льва Ландау.

публіки почали проводитися там три роки потому. Згодом майданчик перетворився на зразок для формування аналогічної інфраструктури як складової тогочасної індустрії розваг. Ще восени 1908 року на шпальтах газети «Южный край» було опубліковано статтю з повідомленням про наміри Харківського гімнастичного товариства втілити в життя власний інфраструктурний проєкт в Університетському саду (тепер – сад імені Т. Г. Шевченка). Серед об'єктів будівництва передбачалося спорудити там і футбольний майданчик [8, 1908, 16.10, № 9513].

4 квітня 1910 року вперше відбулася публічна демонстрація футболу Харківським гімнастичним товариством на спортивному майданчику Першого харківського реального училища [6, 1910, 6.04, № 1009]. Наступного місяця, а саме – 6 травня, на полі міського іподрому, розташованому на Біговій площі (пізніше – майдан Іподрому), у протистоянні між собою зустрілися «Первая футбольная команда» і «Вторая футбольная команда» (згодом – клуб «Спортсмен»), про що знову інформувалося у пресі [8, 1910, 10.05, № 9984]. Того ж року були офіційно зареєстровані дві команди міста – «Спортинг-Клуб» і «Спортивный кружок М. Гельферих-Саде», у складі яких провідну роль відігравали іноземці – англійці, німці й бельгійці.

Нова гра швидко набула популярності серед місцевої публіки. Підвищення ступеню зацікавленості футболом надихнуло харківських підприємців на участь у заснуванні виробництва товарів чи послуг з прибутковою метою саме у зазначеній галузі спорту. Зокрема, наприкінці зими 1911 року в газеті «Южный край» повідомлялося, що власник розташованого на вулиці Московській⁷ клубу для катання на роликах «...пан Зелінський звернувся до місцевої влади з проханням надати йому земельну ділянку в міському парку для будівництва там курзалу⁸ з буфетом всередині та кіосків на території, а також треків для катання на роликах, каруселі, сектору для занять серсо⁹, майданчиків для крокету¹⁰ і футболу» [8, 1911, 24.02, № 10226].

Того ж року в Харкові у кінці вулиці Сумської напроти Миколаївського парку (нині – Центральний парк) поблизу іподрому було збудовано перший комерційний, суто спортивний, комплекс. Окрім футбольного поля, яке орендувала «Первая футбольная команда» (з 1911 року – «Феникс»), там були в наявності чотири корти для лаун-тенісу та декілька роздягалень. Проєкт будівництва одного з об'єктів спортивної інфраструктури міста ініціювала і профінансувала В. А. Каринська¹¹ – донька місцевого купця-мільйонера А. Я. Жмудського, власниця і редакторка заснованої її батьком газети «Утро» [5, с. 7]. Передбачалася можливість оренди майданчиків для ігор і роздягалень на території спортивного комплексу усіма охочими. Адже футбольне поле з приміщеннями для переодягання могло бути збитковим через не надто популярну на той час серед містян нову гру, на відміну від тенісних кортів, які безсумнівно забезпечували б власникам прибуток [1, с. 9].

19 березня 1912 року в місті було створено футбольну лігу, що стало каталізатором розвитку цього виду спорту. В її складі нараховувалося дев'ять команд. Серед них – згадувані вище «Спортинг-Клуб» і «Спортивный кружок М. Гельферих-Саде», зареєстровані минулого року «Феникс», «Орёл» і «Маяк», а також «Велосипедно-Спортивный Кружок», «Штандарт»,

⁷ Так називалася одна з частин сучасного проспекту Героїв Харкова від майдану Конституції до Гімназійної набережної в районі Харківського мосту.

⁸ Споруда клубного типу на курорті, призначена для балів, концертів, виставок, зустрічей за інтересами, масових заходів і відпочинку (від нім. *Kursaal*, де *Kur* – лікування і *Saal* – зала).

⁹ Із двох різновидів гри з однаковою назвою перший полягає у перекиданні один одному обруча (кільця), який треба зловити на палицю, а другий зводиться до катання обруча по землі за допомогою палиці (від фр. *Cerceau* – обруч).

¹⁰ Спортивна гра, учасники якої ударами спеціальних молотків на довгих ручках проводять кулі через невеличкі, у вигляді гачків, ворота, розставлені на майданчику в певному порядку (від фр. *Crochet* – гачок).

¹¹ Варвара (Барбара) Андріївна Каринська – американська модельєрка українського походження, авторка сценічних костюмів для кіно і балету, зокрема, сучасної загальноприйнятої у світі балетної пачки, володарка премії «Оскар» (1948) за дизайн костюмів для фільму «Жанна Д'арк».

«Женесс» і «Модерн». У червні того ж року «Стортинг-Клуб» уклав з міською владою угоду про оренду землі у Миколаївському парку вздовж Сумського шосе [11, ф. 45, оп. 4, од. зб. 11606, арк. 3]. Про плани товариства щодо майбутнього використання орендованої землі преса інформувала громадськість наприкінці зими наступного року: «7 лютого у заміському особняку відбулися загальні збори членів харківського товариства “Спортінг-Клуб”, під час проведення яких було заслухано звіт про його минулорічну діяльність та прийнято рішення ранньою весною поточного року повністю огородити парканом місце в земському парку під спроектований спортивний майданчик, закласти корти для лаун-тенісу, розпочати будівництво футбольного поля і різних за призначенням павільйонів [8, 1913, 9. 02, № 11244]. У березні 1913 року товариство отримало дозвіл на будівництво футбольного майданчика, чотирьох тенісних кортів та декількох павільйонів. При цьому, згідно з двостороннім договором, заборонялося зводити на земельній ділянці будь-які інші споруди без узгодження з владою міста, а також торгувати алкогольними напоями та відвідувати спорткомплекс безкоштовно [11, ф. 45, оп. 4, од. зб. 11606, арк. 3].

У 1913 році в місті почали обговорюватися ще два проєкти. Так, «Харьковский Велосипедно-Спортивный кружок» «...з метою розширення спортивних розваг для членів спілки і гостей, заявив про намір побудувати на орендованій товариством ділянці землі біля Миколаївського парку на вулиці Сумській велосипедний трек, майданчики для крокету, лаун-тенісу і футболу. Вартість цього проєкту становила не менше 10 тисяч рублів» [7, 1913, 19.09, № 1382]. Декілька місяців потому стало відомо про ще одну ініціативу. Цього разу спортивне товариство «Феникс», у власності якого був спортивний комплекс¹² на теж орендованій ним земельній ділянці у тому ж районі міста запропонувало ідею облаштовувати взимку для членів спілки ковзанку безпосередньо на футбольному майданчику [7, 1913, 21.11, № 1435]. У такий спосіб планувалося зробити спортивну інфраструктуру більш рентабельною.

З 1911 року міські газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край» і «Утро» починають заробляти на новому поприщі – розміщенні на своїх шпальтах реклами футбольних матчів та послуг на виготовлення і продаж товарів, пов’язаних з цією грою. Такого різновиду оголошення – ще один приклад бізнесу, але вже на футболі. Завдяки цим, зазвичай коротким, текстовим повідомленням з’явилася можливість мати уявлення про тогочасні ціни на квитки, на ту чи іншу екіпіровку для учасників матчів та на різний інвентар для гри.

Станом на 1912 рік вхід на найбільш добротний, комфортний, а тому й престижний для глядачів спортивний майданчик міста – «Гельферіх-Саде» – коштував 10 коп. За місце для сидіння треба було доплатити вдвічі більше, що загалом становило 30 коп. [8, 1912, 23.09, № 10999] Продаж квитків на матчі перетворився на важливу статтю доходу футбольних команд. Цей факт підтверджує інформація в одному з накладів газети «Южный край», де зокрема повідомлялося, що заборона харківським освітянським академічним начальством брати участь у комерційних матчах студентам і гімназістам, які складали кістяк кожної з місцевих команд, загрожувала останнім – розформуванням, а товариствам – банкрутством. Футбольні клуби постали перед альтернативою – або відмовитися від залучення молоді, що навчалася, або ж запровадити безкоштовний вхід на матчі, однак обидва варіанти можливого вибору не вирішували проблему, адже одних тільки членських внесків без доходів від платного перегляду гри було звичайно ж недостатньо для матеріального забезпечення команд [8, 1914, 8.05, № 12039].

Ставала оплачуваною також і участь містян у публічних заходах, під час проведення яких глядачів знайомили з правилами того чи іншого виду спорту. Вперше таке дійство організували у Харкові влітку 1909 року на іподромі перед початком кінних змагань [1, с. 8]. У подальшому подібні акції проводилися регулярно. Наприклад, у травні 1911 року Харківським гімнастичним товариством знов таки на тому ж орендованому членами спілки іподромі, але вже перед початком показового футбольного матчу [8, 1911, 6.05, № 10285]. Щоб

¹² Його було зруйновано наприкінці 20-х років минулого століття під час прокладання трамвайних колій до Миколаївського парку.

отримати задоволення від такого роду пізнавальних і розважальних подій необхідно було придбати на вході букет ромашок. Вторинні за квіти кошти перерозподілялися на розвиток товариства та на благодійність.

Упродовж першої половини 1910-х років у місті збільшувалася чисельність майстерень, які виготовляли спортивний одяг і взуття, а також кількість торгових точок з продажу екіпіровки. Наприклад, одну із перших вітчизняних футбольних форм реалізовував магазин «Рапепорт», розташований на вулиці Московській, 2. Там також можна було придбати трико для занять боротьбою, важкою атлетикою і гімнастикою та аксесуари і одяг для катання на роликах [8, 1911, 5.03, № 10234]. Імпорту ж футбольну форму, зокрема з Британських островів, пропонувала крамниця І. Шилінгера на Миколаївському майдані, 5 (нині – майдан Конституції) [8, 1911, 29.03, № 10253], а також магазин іграшок В. Г. Руденка у Шляпному провулку (тепер – провулок Соборний) [8, 1913, 5.04, № 11342]. Головний футбольний інвентар – шкіряний м'яч – була можливість купити так само у Шляпному провулку в крамниці, що належала австрійським підданам – братам Мали – Юзефу і Едуарду, останній з яких викладав гімнастику в школах Харкова [8, 1913, 14.03, № 11303]. Вартість цього товару була доволі високою – від 2 руб. 50 коп. за один м'яч, що в перерахунку у гривні з прив'язкою до курсу золота становила 4 тис. 838 грн 98 коп. та не відрізнялася від ціни шкіряної кулі в інших містах імперії. Судячи з реклами спортивних товарів московської фірми І. Глазунова – торгового представника лондонської фабрики м'ячів бренду «Practice» – вартість зазначеного футбольного інвентарю варіювалася від 2 руб. 50 коп. до 11 руб. за одиницю (21 тис. 291 грн 49 коп. за нинішніми цінами в Україні). Така дорожнеча пояснювалася використанням у виробництві «...якісної шкіри й американської резини» [8, 1913, 7.04, № 11346]. Про значну цінність м'ячів свідчать також і оголошення у газетах про їх часту випадкову втрату з проханням повернути знахідку власникам за чималу винагороду [8, 1912, 11.04, № 10705].

Більшість харківських команд не мала можливості придбати м'яч закордонного виробництва. Саме тому вони вдавалися до послуг місцевих фахівців, які самотужки виготовляли цей важливий атрибут футболу на замовлення. В ту пору заявки на виготовлення м'ячів і бутс приймав Г. Гарагуля, котрий працював на перетині вулиці Московської з територією Миколаївського майдану, та Є. Хоменко, підприємство якого розташовувалося на розі Мордвинівського провулку (тепер – провулок Кравцова) і Клочківської вулиці [1, с. 9; 8, 1913, 3.04, № 11338]. Майстерні з виробництва футбольного інвентарю працювали також за адресами Кузнечна, 23 [8, 1914, 31.05, № 12077] і Чоботарська, 37 [8, 1914, 29.10, № 12353]. Під час Першої світової війни продовжувало функціонувати підприємство «Л. Кольнер і Ко» в будинку № 9 у Подільському провулку та навіть розсилало свої рекламні проспекти в інші міста країни, отримуючи замовлення звідти [3]. Така кількість майстерень свідчить про значний попит на їхню продукцію в Харкові.

У Російській імперії на початку XX століття азартні ігри, в тому числі й тоталізатор, мали легальний статус і були заборонені лише 1915 року під час Першої світової війни. У Харкові ставки робилися на іподромі, де регулярно відбувалася гра на вгадуванні результатів кінних перегонів – бігів і скачок. Про запровадження подібної практики на футбольних стадіонах немає інформації, оскільки факти звернення спортивних товариств міста до місцевої влади за отриманням дозволу на подібну діяльність відсутні. Втім, ставки могли прийматися і нелегально, підтвердженнь чого нами також не виявлено. А от в Європі вкладення тієї чи іншої суми грошей у вгадування результатів футбольних матчів було поширеним явищем, про що свідчать публікації у харківській пресі, де викривалися негативні наслідки лудоманії зокрема у Великій Британії. Так, в одній із статей під назвою «Боротьба з азартом» наголошується, що «тоталізатор – це не що інше, як соціальне зло, котре зумовлює розорення незаможних робітничих прошарків суспільства» [7, 1913, 24.10, № 1411]. В іншій публікації наводиться інформація депутата Палати Общин Філіпа Сковдена, який стверджував, що піддані Британської корони кожного року витрачали на ставки і парі на скачках і бігах більше 800 млн

руб.¹³, а у футболі – 400 млн. При цьому щоденний грошовий обіг у цій сфері складав 3 млн, а щорічні витрати англійців на той чи інший вид спорту становили: на скачки – 100 млн руб., на охоту – 70 млн, на крокет – 60 млн, на автомобілізм – 50 млн, на гольф – 20 млн та 5 млн на лаун-теніс і авіацію. Захоплення ж футболу коштувало англійцям так само як і охота [7, 1913, 29.10, № 1441].

Отже, на початку XX століття низка чинників сприяла динамічному розвитку бізнесу на футболі у Харкові – це відносно велика чисельність населення, популярність гри серед широких прошарків суспільства, наявність значної кількості команд, гравці яких брали участь у першості міста і кубкових матчах, та присутність іноземців, котрі забезпечили трансфер знань у розвиток відповідної спортивної інфраструктури й сприяли появі перших зразків футбольних м'ячів, бутс і форм, а також функціонування газет-великотиражок, що зіграли важливу роль у рекламі цього виду спорту.

Свої перші кроки бізнес на футболі в Харкові здійснив 1908 року, коли було ініційовано проекти у місцеву індустрію розваг, серед яких одну з провідних позицій займала зазначена спортивна гра. Пік підприємницької активності припав на період 1911–1914 років, однак упродовж Першої світової війни спостерігається незначне її сповільнення, але не зупинка. Таким чином, хронологічними межами процесу становлення на початку XX століття в Харкові бізнесу на футболі можна вважати 1908–1914 роки. Серед напрямків, які розвивалися на новому поприщі варто відзначити: будівництво і подальший дохід з оренди майданчиків для гри; торгівлю вхідними квитками на різного роду матчі; виробництво і розпродаж інвентарю й екіпіровки; залучення посередників для реклами на стадіонах і у пресі.

На той час у Харкові існувало декілька розважальних та суто спортивних комплексів, які пропонували оренду футбольних майданчиків. В основному вони розташовувалися у парковій зоні. Найбільш тиражовані міські газети – «Харьковские губернские ведомости», «Южный край» і «Утро» – за певну плату регулярно рекламували місце, дату і час проведення того чи іншого матчу, назву й адресу майстерень і крамниць з виробництва й продажу футбольної екіпіровки і м'ячів. Станом на 1914 рік відомо про функціонування у Харкові п'ятих майстерень та чотирьох торгових точок, які виготовляли і реалізовували відповідну продукцію.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних та подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Грот Ю. И. 100 лет харьковскому футболу. Харьков: Золотые страницы. 2008. 432 с.
2. Електронний архів оцифрованих періодичних видань Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. URL: https://back2news.karazin.ua/?fbclid=IwY2xjawLN_4pleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFRUVFra0NNQ2pzQXduOVpFAR62EGZgUjqQH2Mr2zPqsX5A9XZsVZ1WRrWYzDX88SM2ddLuqQXjgXDopnYkZA_aem_Rg6CH-eY2tgcmB4duH-irw
3. Конверт від рекламного листа фірми «Л. Кольнер і Ко» (м. Харків), розташованої за адресою провулок Подільський, 9. Відправлено 12.11.1915 р., отримано у Стомерзеї Ліфляндія 17.11.1915 р. Приватна колекція Ігоря Карпенка.
4. Миколенко Д. Початок розбудови футбольної інфраструктури у Львові й Харкові: спільне та відмінне в трансфері знань у вказану галузь спорту наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2022. Вип. 34. С. 45-53. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-34-05>

¹³ Грошові суми, для їх більш зрозумілого сприйняття співвітчизниками, умисно вказано кореспондентом у валюті Російської імперії, перерахованій ним же відповідно до тогочасного курсу.

5. Шемет Н. Футбол в Харькове. 1910–1915. Харьков: Изд-во Факт. 2018. 284 с.
6. Утро.
7. Харьковские губернские ведомости.
8. Южный край.
9. Kuper S., Szymanski S. Soccernomics. Why England Loses, Why Germany and Brazil Win, and Why the US, Japan, Australia, Turkey – and Even Iraq – Are Destined to Become the Kings of the World's Most Popular Sport. New York: A Member of the Perseus Books Group. 2011. 515 p.
10. Mykolenko D. Transfer of Knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th Till the Beginning of the 20th Centuries. *History. Bulgarian Journal of Historical Education*. 2022. Vol. 30. Number 6. Pp. 620-631.
11. Державний архів Харківської області.

D. V. MYKOLENKO, Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Modern and Contemporary History

e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

THE EMERGENCE OF BUSINESS ON FOOTBALL IN KHARKIV

Research aim. This article seeks to examine the emergence and implementation of the first profit-oriented projects related to the most popular sport in modern Europe football within one of the key industrial centres of the Russian Empire Kharkiv.

Research methodology. To explore this topic, the study applies the classical school of political economy, particularly the business concept proposed by the British scholar Adam Smith. The development of football-related entrepreneurship in the Russian Empire is considered as part of the broader process of industrial society formation, a concept introduced by the French researcher Raymond Aron.

Scientific novelty. The study identifies the chronological framework of football-related business formation, classifies the types of entrepreneurial activities connected to the game, and clarifies the factors that influenced the development of this business in Kharkiv.

Conclusions. Several factors contributed to the growth of football-related business in Kharkiv: a large urban population, the sport's popularity among various social groups, the presence of numerous local teams competing in city championships, and the role of foreign residents who facilitated the transfer of knowledge about football infrastructure. These foreigners also introduced the first footballs, boots, and uniforms to Kharkiv. Additionally, local newspapers with significant circulation played a crucial role in promoting the sport.

The origins of the football business in Kharkiv can be traced back to 1908, when the first entertainment industry projects featuring football emerged. Entrepreneurial activity reached its peak between 1911 and 1914. During World War I, the pace of development slowed slightly but did not come to a halt.

At the beginning of the 20th century, football-related businesses in Kharkiv included: construction of playing fields as part of entertainment complexes, production of football equipment (boots, balls, and uniforms), operation of workshops and retail outlets selling football goods, advertising of matches and related products, ticket sales for games and exhibitions, rental of football fields and facilities.

Several entertainment and sports complexes in the city offered football field rentals, most of which were located in park areas. Leading newspapers “Харьковские губернские ведомости”, “Южный край”, and “Утро” regularly published advertisements for matches, shops, and workshops selling football equipment. As of 1914, four retail outlets and five workshops dedicated to the production and sale of football-related goods were operating in the city.

Key words: *football, business, entrepreneurship, Kharkiv.*

References

1. Grot Yu. I. 100 years of Kharkov football. Kharkov: Golden Pages. 2008. 432 p.
2. Electronic archives of digitized periodicals of the Central Scientific Library of the Kharkiv National University named after V. N. Karazin. URL: https://back2news.karazin.ua/?fbclid=IwY2xjawLN_4pleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFRUVFra0NNQ2pzQXdUOVpFAR62EGZgUjqQH2Mr2zPqsX5A9XZsVZ1WRrWYzDX88SM2ddLuqQXjgXDopnYkZA_aem_Rg6CH-eY2tgcmB4duH-irw
3. Envelope from an advertising sheet of the company “L. Kolner and Co”. (Kharkiv), issued for the address Podilsky provulok, 9. Sent on 12.11.1915 r., taken from Stomersee Lieffland 17.11.1915 r. *Private collection of Igor Karpenko.*
4. Mykolenko D. The beginning of the development of the football infrastructure in Lviv and Kharkov: more and more important in the transfer of knowledge from the indicated sport from the beginning of the 19th century to the beginning of the 20th century. *Newsletter of KhNU named after V. N. Karazin. Series “History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences”*. 2022. Issue 34. Pp. 45-53. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-34-05>
5. Shemet N. Football in Kharkov. 1910–1915. Kharkov: Fact, 2018. 284 p.
6. Utro.
7. Kharkovskiye gubernskiye vedomosti.
8. Yuzhnyy kray.
9. Kuper S., Szymanski S. Soccernomics. Why England Loses, Why Germany and Brazil Win, and Why the US, Japan, Australia, Turkey – and Even Iraq – Are Destined to Become the Kings of the World’s Most Popular Sport. New York: A Member of the Perseus Books Group. 2011. 515 p.
10. Mykolenko D. Transfer of Knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th Till the Beginning of the 20th Centuries. History. *Bulgarian Journal of Historical Education*. 2022. Vol. 30. Number 6. Pp. 620-631.
11. State Archives of the Kharkiv Region.

Текст надійшов до редакції 31.08.2025. / The text was received by the editors 31.08.2025.

Текст затверджено до друку 09.10.2025. / The text is recommended for printing 09.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

С. В. САВЧЕНКО, канд. істор. наук, доцент
кафедри документознавства та інформаційної діяльності
e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Український державний університет науки і технологій,
пр. Науки, 4, м. Дніпро, 49600, Україна

АРХІЄПИСКОП АГАПІТ (ВИШНЕВСЬКИЙ) НА ТЛІ ЦЕРКОВНИХ, СУСПІЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (1867–1923?)

Мета дослідження – реконструювати ключові етапи біографії архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта (Вишневецького) та проаналізувати його багатогранну діяльність у контексті соціально-політичних трансформацій початку ХХ століття. Автор розглядає долю владики як яскраве відображення драматичного шляху Православної Церкви в епоху революції та війни, коли духовенство опинилося перед необхідністю адаптації до кардинально нових умов.

Методологія дослідження включає історико-біографічний та контекстуальний підходи з використанням принципів мікроісторії. Джерельна база охоплює публікації церковної періодики, архівні свідчення, матеріали єпархіальних зібрань та сучасну історіографію. Особливу увагу приділено аналізу адміністративної та суспільної діяльності архієрея, його взаємодії з духовенством, громадськими організаціями та владою різних політичних режимів.

Наукова новизна статті полягає в комплексному розгляді служіння Агапіта до і після революції 1917 року, включаючи маловивчені епізоди його конфлікту з єпархіальним духовенством, оцінку його реакції на політичні виклики та переосмислення його ролі в церковно-суспільному житті Катеринославщини. У статті систематизовано участь Агапіта в церковній політиці різних режимів; вперше введено в обіг окремі наративні та діловодні документи, що висвітлюють низку маловідомих епізодів (наприклад, роль прот. Кречетовича, внутрішньоєпархіальні конфлікти, взаємодія з СРН, сприйняття владики в Катеринославі); показано, що Агапіт не вкладається в бінарну модель «чорносотенець / автокефаліст», а займає складну, гнучку позицію, яка сформувалася як стратегія пристосування до мінливих обставин революційної дійсності.

Висновки. Архієпископ Агапіт проявив себе як прагматичний адміністратор, який прагнув зберегти стабільність церковного життя в умовах зміни політичних режимів. Він займав виражену позицію між імперською лояльністю та українськими національними тенденціями, в часи революції підтримував українізацію, брав епізодичну участь в автокефальному русі, але згодом дистанціювався від цього вектора під впливом обставин. В умовах тиску з боку радянської влади приєднався до обновленства. Він намагався знайти прийнятну з точки зору церковних канонів межу лояльності до мінливих політичних режимів, щоб забезпечити своїй єпархії та самому собі спокійне служіння, але ця тактика в умовах більшовицького антирелігійного терору виявилася програшною.

Ключові слова: *Агапіт (Вишневецький), Катеринославська єпархія, Православна Церква, революція 1917 року, українізація.*

Як цитувати: Савченко С.В. Архієпископ Агапіт (Вишневецький) на тлі церковних, суспільних та політичних перетворень (1867 – 1923?). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С.33-51. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-04>

In cites: Savchenko S.V. (2025) Archbishop Agapit (Vishnevsky) against the backdrop of church, social and political transformations (1867-1923?). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (33-51), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-04> (in Ukrainian)

Постать архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта (у миру – Антонія Йосиповича Вишневецького) займає чільне місце в історії православної церкви на Катеринославщині. Його архіпастирське служіння припало на один із найбуремніших періодів української історії – революцій, війн та утвердження комуністичного режиму. Агапіт опинився в епіцентрі складних трансформацій, що зумовило суперечливість оцінок його діяльності. Біографія архієпископа є не лише відображенням особистої долі православного ієрарха, але й свідченням трагізму доби, коли Церква намагалася знайти місце у світі, що стрімко змінювався.

У цьому нарисі ми реконструюємо ключові події діяльності преосвященного Агапіта на кафедрі Катеринославського і Маріупольського єпископа з 1911 по 1923 рік. Прикметно, що постать Агапіта не викликає значного інтересу серед українських істориків, його біографія подається фрагментарно, поверхово і без достатньої контекстуалізації [1; 7; 21]. У фокусі уваги єдиний епізод: урочиста зустріч з Симоном Петлюрою в грудні 1918 року та участь в автокефальному проекті Директорії [16]. Про останні роки життя владики пишуть зрідка [44].

До революції

Антоній Вишневецький народився 1867 року в селі Вигів Овруцького повіту Волинської губернії в родині диякона. Початкову духовну освіту здобув у Житомирському духовному училищі (1882), згодом закінчив Волинську духовну семінарію (1888) з відмінними результатами. Розпочав церковну кар'єру псаломщиком Троїцької церкви в селі Дідковичі, паралельно викладаючи в церковно-парафіяльній школі з 1 вересня 1888 року.

Просування церковною ієрархією відбувалося швидко: 19 листопада 1889 року висвячений у диякона, через два дні – у священника. У 1892 році овдовів, що стало визначальним поворотним моментом у духовній долі. Після цієї втрати вступив до Київської духовної академії, де прийняв чернечий постриг з іменем Агапіт – на честь преподобного Києво-Печерської Лаври. Монашеський шлях відкрив нові горизонти: спочатку служив інспектором Полтавської духовної семінарії, у 1898 році став ректором Катеринославської духовної семінарії. 7 квітня 1902 року в Ісаакіївському соборі відбулася хіротонія в єпископа Уманського, вікарія Київської митрополії. З 1903 по 1908 рік поєднував архієрейські обов'язки з посадою настоятеля Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1908 році призначений єпископом Чигиринським, потім Владикавказьким і Моздоцьким, де служив до 1911 року [21].

У 1911 році титул правлячого архієрея змінився з «Катеринославського і Таганрозького» на «Катеринославський і Маріупольський», оскільки Таганрог отримав статус центру окремого вікаріатства.

Катеринославська єпархія була однією з найбільших церковних одиниць Російської імперії, охоплюючи обширні території Південної України з близько 700 храмами та 7 монастирями. Штат духовенства налічував майже 2600 осіб, православних вірян – понад 2,2 мільйони. Організаційна інфраструктура включала духовну консисторію, училищну раду, піклування про бідних духовного звання, свічковий завод, семінарію, мережу єпархіальних училищ, понад 600 церковно-парафіяльних шкіл, пастирську й псаломщицьку школи [39].

«Ваша незвичайна, вражаюча здатність до праці викликає загальний подив. Двадцять чотири постійних установи, підвідомчі Вам, крім тридцяти восьми благочинницьких, окружних та єпархіальних, безперервно надсилають Вам свої рапорти, протоколи, журнали, донесення. У Вашій канцелярії скупчуються цілі гори паперів. І щоб не затримувати хід цієї величезної машини, що зветься управлінням єпархії, Ви, подібно до давніх подвижників, проводите ночі без сну, схилившись над своїм робочим столом...» [19, с. 4]

Стиль спілкування з підзвітним духовенством поєднував відкритість з авторитарністю. На пастирських зборах він надавав можливість висловитися всім, однак альтернативні точки зору зазвичай оскаржував особисто, завершуючи дискусію остаточним судженням. Показовим є приклад пастирських зборів 1912 року, коли протоієрей Д. Страховський запропонував скасувати церковну цензуру. Агапіт відповів, що «теперішня цензура не обмежує», проблема лише в тому, що «деякі священники нічого не пишуть, не читають і нічого не виписують». На скарги про злиденне становище пастирів владику зазначив, що духовенство єпархії «забезпечене порівняно пристойно» і «потрібно порівнювати з російськими єпархіями, а не з пасторами і ксьондзами» [10, с. 381-415].

Катеринославська єпархія не відчувала кадрового дефіциту – кандидати на парафії навіть зверталися за протекцією до Д. І. Яворницького, вважаючи його близьким приятелем єпископа [15, с. 515, 625-626]. Проте Агапіт встановлював високий освітній поріг для кліриків. Суворі вимоги стосувалися навіть військових капеланів під час Першої світової війни [15, с. 306].

Період служіння в Катеринославі вирізнявся активністю в суспільному житті. Владика очолював Кирило-Мефодіївське братство, братство святого Володимира при семінарії, був членом Комітету управління міською бібліотекою, головою єпархіального місіонерського комітету та училищної ради, членом Православного Палестинського товариства. Важливою ініціативою стала організація пастирської школи при архієрейському домі, відкритої в 1914 році для прискореної підготовки священників у воєнний час [37]. Втім, ці посади були переважно почесними і створювали здебільшого видимість величезного обсягу роботи та невтомної праці.

У передреволюційні роки єпископ Агапіт взаємодіяв з правими політичними силами, ставши почесним керівником місцевого відділення «Союзу руського народу». Його участь у СРН носила формальний характер, відображаючи лояльність до офіційної імперської ідеології. Агапіт поширював газету «Русский националист» як додаток до єпархіальних відомостей [13, с. 1024], пропагував націоналістичні та монархічні партії напередодні виборів до останньої Державної Думи [28], закликаючи духовенство підтримувати правомонархічні сили: «Йти на вибори в блоці з націоналістами – ось, на нашу думку, рішення, яке повинні прийняти отці-настоятелі перед виборами» [28, с. 882].

Єпископ демонстрував уміння адаптуватися до мінливих умов. Попри антисемітську риторику СРН, він не роздмухував «справу Бейліса» у місцевій церковній пресі, а єпархіальні структури продовжували співпрацювати з єврейськими друкарнями до 1917 року. Це спричинило напруження з чорносотенцями, що вилилося в заочні суперечки у виданнях «Русская Правда» та «Екатеринославские епархиальные ведомости» [23, с. 3]. Проте серйозні непорозуміння між катеринославським відділенням СРН (П. Старицький, В. Образцов, П. Маак, П. Булацель) і єпархіальною владою не вплинули на їхні партнерські стосунки – динаміка політичної ситуації та відсутність інших союзників спонукали до зближення.

Через українське питання в їхніх стосунках не виникало серйозних проблем. Агапіт та інші священники брали участь у молебнях з нагоди відкриття українських культурних товариств, зокрема «Просвіти», підтримували діалог з українським рухом у контексті архівно-історичної роботи [50, с. 1]. Ці дії відображали складний баланс між імперською та національною ідентичністю, характерний для Катеринославщини початку ХХ століття. Поширена думка про «репутацію українського націоналіста» в церковних колах – типове журналістське перебільшення [50], бо симпатія до Шевченка тоді не була винятковим проявом українського націоналізму.

Катеринославські «союзники», хоча й були невдоволені зростанням культу Шевченка, поділяли думку про його «народність», підозрюючи лише спроби «українських сепаратистів» скористатися славою поета. «Русская Правда» 15 березня 1914 року роз'яснювала необхідність провести «різку розмежувальну лінію між реальною поетичною постаттю Шевченка і спотвореним в уяві українофілів його образом» [48, с. 2]. Панахида 26 лютого 1913 року в кафедральному соборі Катеринослава була організована спільно «Просвітою» та

монархістами [51]. Подібні панахиди в одних містах забороняли (як у Ростові), в інших дозволяли – у Москві та Петербурзі вони проходили «безперешкодно» з «імпозантним характером» [35, с. 23], у Новочеркаську – щорічно без галасу [24, с. 9]. Навіть лідер «Клуба русских националистов» у Києві А. І. Савенко визнавав, що українські сепаратисти спотворили образ «чуйного народного поета» [33, с. 6].

31 січня 1915 року Агапіт зустрів імператора Миколу улесливою промовою: «Це Ваш подвиг, Ваша Імператорська Величносте, Ви працюєте, спостерігаючи руське життя і душу православної людини в ці скорботні, але святі дні» [38, с. 93-94]. Єпископ не був особливо помітним серед місцевих монархістів, цілком виправдовуючи свою «почесність» у їхніх лавах. У період Першої світової війни чорносотенці скаржилися на брак коштів і суспільного інтересу до їхньої роботи. Останній жест публічної підтримки, наданий імперським патріотам катеринославським архієреєм, – дозвіл вчителю духовного училища Василю Образцову на видання щоденної «руссько-церковно-патріотичної газети “Русское дело”». У своєму проханні до єпископа колишній депутат Державної Думи писав, що духовенство слід ледве не примусово підписати на нову патріотичну газету. Прохання було оприлюднене у місцевих єпархіяльних відомостях, але все марно – зірковий час чорносотенців вже минув. До речі, Агапіт завбачливо надавав друковану трибуну майже всім охочим – від консервативних апологетів синодального устрою до прихильників жіночого церковного служіння у вівтарі [42].

Революція

Лютнева революція 1917 року стала переломним моментом для Катеринославської єпархії. Повалення монархії та прихід до влади Тимчасового уряду поставили Церкву перед необхідністю адаптуватися до нових умов. Єпископ Агапіт оперативно відреагував на події: вже 4 березня він скликав позачергове засідання Духовної консисторії, а наступного дня підписав «Архіпастирське звернення». У цьому документі Агапіт закликав вірян об'єднатися навколо нової влади, підкреслюючи промисливість приходу до влади уряду з представників Державної Думи [3]. Водночас він застерігав від «темних сил», які, на його думку, загрожували Росії. У телеграмі новому обер-прокурору Синоду Володимиру Львову Агапіт від імені єпархіяльного духовенства привітав «оновлений устрій життя нашої Батьківщини» та висловив сподівання, що зміна влади позитивно позначиться на становищі Православної Церкви [20, с. 107]. Владика зобов'язав духовенство роз'яснювати народові суть подій, що відбуваються, та закликати до підпорядкування Тимчасовому урядові. Певно йому було психологічно складно визнати новий стан речей, що раптово підніс М. В. Родзянка на вершину влади та роль «крушителя імперії» [17], бо минуло не так багато часу відтоді, як радикальний монархіст Агапіт називав октябристів разом з їхнім лідером «хриstopродавцями» [40].

Однак лояльність не захистила Агапіта від внутрішніх конфліктів. Навесні 1917 року країною прокотилася хвиля зміщення «старорежимних» єпископів, яких революційно налаштовані клірики та миряни звинувачували у зв'язках із монархією. У Катеринославі протистояння спалахнуло між Агапітом і ректором духовної семінарії, протоієреєм Йосипом Кречетовичем, котрий очолив революційне крило духовенства. У березні 1917 року відбулися велелюдні збори єпархіяльного духовенства, де створили Єпархіяльний комітет на чолі з Кречетовичем. Цей комітет із 16 осіб претендував на контроль над діяльністю єпископа, видавав власний єпархіяльний орган і просував ідеї «оновлення церковного життя». Його риторика, пронизана революційним пафосом, включала заклики «струсити віковий наліт бюрократизму і буржуйства», але реальних досягнень було обмаль. Агапіт, побоюючись репресій проти консервативного духовенства, тимчасово поступився тиску комітету, що, втім, лише спровокувало подальшу ескалацію конфлікту.

Боротьба з Кречетовичем за владу над єпархією переросла у справжню «війну компроматів». Прихильники Кречетовича звинувачували Агапіта в господарських порушеннях і зв'язках із чорносотенними організаціями, надсилаючи доноси до Синоду. Водночас, до рук міліції потрапив лист з листування охранки, де Кречетович характеризувався

як корисна для влади людина. Хоча сам він пояснював свої контакти з жандармами пастирською турботою про «духовних дітей», ці звинувачення значно підірвали його репутацію [11]. Кречетович прагнув посилити свій вплив, створюючи підконтрольні організації та намагаючись провести своїх прибічників до міської думи. У травні 1917 року Агапіт зробив спробу скликати нове єпархіальне зібрання, щоб переобрати делегатів на Всеросійський з'їзд кліру і мирян, але отець ректор фактично вимагав передати йому управління єпархією. Агапіт тимчасово відступив.

Згідно з документами Святійшого Синоду, єпископ направив скаргу на ректора Катеринославської семінарії обер-прокурору. У вересні Кречетович здійснив ще одну спробу змістити Агапіта, але знову безуспішно [53, ф. 791, оп. 86, 3 відд., 5 стіл, спр. 70]. Він навіть намагався використати методи свого опонента, звинувативши його в реакційності. В архіві обер-прокурора Синоду зберігся донос про те, як погано складається ситуація в Катеринославській єпархії під управлінням Агапіта, зокрема в господарській сфері. Автор «Записки невідомої особи» також нагадав синодальному начальству «про участь єпископа Агапіта» у чорносотенних організаціях [53, ф. 797, оп. 86, спр. 297]. Авторство «Записки» Кречетовичем, хоч і гіпотетичне, але її поява збіглася з найгострішою фазою з'ясування стосунків між ректором та єпископом – одразу після згаданого скандалу з саратовськими жандармами.

Конфлікт охопив і єпархіальну пресу. Комітет Кречетовича вимагав контролю над журналами «Екатеринославский благовестник» та «Екатеринославские епархиальные ведомости». Агапіту вдалося втримати «Ведомости», які, втім, після революції втратили плюралізм і стали рупором Тимчасового уряду та Синоду. Кречетович же заснував «Вестник Екатеринославского губернского комитета Православной церкви» (пізніше «Вільна Церква»), що вражав ультрареволюційною риторикою, але проіснував лише до жовтня 1917 року. Імовірно, саме це протистояння призвело до закриття єпархіальних відомостей у серпні 1917-го.

Попри тиск, Агапіт зберіг контроль над духовною консисторією. Всупереч синодальній постанові про введення виборних представників нижчого кліру та мирян, він утримав її попередній склад, блокуючи доступ прихильникам революційних змін. У кадрових питаннях Агапіт також діяв рішуче, призначаючи на парафії лояльних собі священників, що викликало обурення «революційно налаштованих» вірян. У деяких повітах утворилися опозиційні архієрею пресвітерські ради, які вступили з ним у кадрові війни, виступаючи на боці тих, хто бажав швидко висвятитися – «соціал-псаломщиків». Так у той час іронічно називали нижчий клір, який на хвилі революції набув революційної свідомості й відчув себе скривдженим і обділеним «церковним пролетаріатом».

Агапіт часто ігнорував думку як єпархіального комітету з його новими правилами хіротонії, так і пресвітерських рад, наполегливо призначаючи на парафії своїх прибічників, яких революційно налаштовані віряни просто не пускали до храму. В анонімному памфлеті-доносі про «архієрейське самодержавство», автор якого недвозначно вгадувався в особі Кречетовича, прозоро натякалося на присутність чорносотенних священників в оточенні єпископа. У памфлеті йшлося: «Місто Катеринослав в особі деякої частини своїх пастирів і парафіян продовжує негативно ставитися до голосу всієї єпархії. Купка людей претендує на те, щоб панувати над усією єпархією, зберегти це панування єпископу Агапіту, а через нього і собі... Кафедральний собор продовжує вважати себе окремим благочинням, хоча він є всього лише однією парафією...» Далі автор доносив, що 30 липня 1917 року в Катеринославі відбулися благочинницькі збори, які продемонстрували «сильний ухил у правий бік», обравши о. А. Одинцова (прихильника «Русского дела»), члена СРН о. К. Айвазова (невдовзі заарештованого за доносом Кречетовича), а також мирян Батюкова і Клименка, відомих своїми чорносотенними поглядами. «Носії над-самодержавства не хочуть здавати своїх позицій», – підсумував анонім [2]. Йому було прикро, бо в сусідніх єпархіях усунення від служіння та арешти священників, які були членами СРН, проводилися масово «за вимогами парафіян»,

відкриваючи шлях революційно свідомим пастирям. А в Катеринославській єпархії репресії просувалися поки що мляво [53, ф. 797, оп. 86, спр. 46].

Українське питання

Питання українізації церковного життя постало для Катеринославської єпархії значним викликом. Попри певні успіхи українського руху, більшість місцевого духовенства вперше безпосередньо зіткнулася з українською ідеєю лише після Лютневої революції. У цьому сенсі реакція Київського митрополита Володимира (Богоявленського), який був щиро здивований тим, що малороси вже не вважають себе росіянами, свідчить не про снобізм чи українофобію, а про глибоке нерозуміння суті того, що відбувалося.

Відтак, перші політичні поступки єпархіального духовенства на користь українства у 1917 році були, по суті, спробами пристосуватися до нових реалій та оцінити шанси майбутнього переможця у боротьбі за владу. Саме в цьому контексті варто розглядати і проукраїнські акції єпархіальної влади: наприклад, молебень єпископа Агапітом 22 травня «з нагоди відкриття губернського з'їзду Української Ради» [46], який очолював Д. Яворницький, або вдячний молебень 7 листопада з нагоди проголошення УНР, відслужений уже єпископом Євлампієм [34].

Поступово, долаючи ментальний консерватизм, українська ідея проникала у свідомість кліриків і мирян. Період здивування і навіть шоку від суспільної легітимізації «українського сепаратизму» змінювався або відкритим церковним націоналізмом окремих представників духовенства, або, щонайменше, прийняттям українства як доконаного факту. Цей світоглядний злам був нерозривно пов'язаний із дедалі очевиднішими тенденціями розпаду колишньої імперії. Усвідомлення перспективи опинитися в державі, очолюваній учорашніми «крамольниками-сепаратистами», спонукало російське (у широкому сенсі) православне духовенство шукати простір для компромісу, а український колорит почав вливатися в публічну ліберально-демократичну та соціалістичну риторику.

Перші практичні кроки до українізації були зроблені в освітній сфері. На загальних зборах корпорацій духовно-навчальних закладів Катеринослава, що відбулися 26-29 квітня за участі представників Бахмутського чоловічого духовного училища та Волинсько-Віталіївського єпархіального жіночого училища, це питання розглядали в останню чергу – вочевидь, як менш важливе, але таке, що вимагало згадки. Було ухвалено помірковану резолюцію: ввести українську мову та літературу до навчальних програм «як необов'язкові, особливі місцеві предмети», причому викладання літератури українською мовою не було обов'язковим. Також до чинних програм вирішили додати розділи, присвячені «історії та життю України» [30, с. 258]. Однак політичний процес, що рухався в напрямку децентралізації та розпаду держави, неминуче мав позначитися і на церковному житті.

По-справжньому гостро українське питання постало в липні 1917 року на Катеринославському єпархіальному з'їзді духовенства та мирян. Попри подальшу антипатію історика Василя Біднова до «авантюриста» Кречетовича, схоже, саме протоієрей Йосиф Кречетович, а не єпископ Агапіт, став ініціатором церковної українізації. Питання пролунало в атмосфері хаосу та «плюралізму лояльностей». Спочатку запрошений на зібрання губкомівець, якого зустріли бурхливими оплесками, заявив, що «губвиконком..., будучи частиною авангарду російської демократії, що втілює в життя волю більшості російського народу, підтримуватиме ваші постанови». Одразу після цього було ухвалено резолюцію про українізацію. Під цим терміном розуміли переклад богослужбових текстів, запровадження українознавства у програми шкіл та семінарій, а також створення видавництва для публікації релігійних книжок українською. Водночас у постанові наголошувалося, що «усю українізацію життя Церкви проводити постійно, зважаючи на бажання населення парафій» [14, с. 2].

Виявити таке бажання було непросто. Це стосувалося не лише мирян Катеринославщини (переважно селян, які, як правило, взагалі не були «русифікованими»), а й парафіян з інших, більш «проукраїнських» єпархій. Наприклад, газета «Нова Рада» писала про київських селян, які не виявляли інтересу до вивчення української мови, що пояснювалося «денаціоналізацією народних мас, що стоїть на перешкоді всякому поступовому рухові, труїть

і деморалізує душу українського народу» [45, с. 3]. Таким чином, лобістами церковної українізації на Катеринославщині виступили не парафіяни, а представники місцевих українських організацій, що брали участь у з'їзді. До їхніх аргументів дослухалися, але, вочевидь, не тому, що вони відроджували «справжню ідентичність» народу, а тому, що представляли революційний табір і пропонували нові, прогресивні ідеї.

Цікаво, що Василь Біднов, перебуваючи вже в еміграції, докоряв єпархіальній владі за слабкий інтерес до українського питання. Проте сам він під час засідань єпархіального зібрання, хоч і був членом президії, пропозицій щодо українізації не висував. У своїй програмній промові від 15 березня 1917 року Біднов говорив про звільнення церкви від царизму та про «народні збори» як носія верховної влади, але згадував лише «багатомільйонний руський народ» [32, с. 2], не сказавши ані слова про український. Імовірно, його пізніші докори були адресовані й самому собі.

Приклад Біднова ілюструє, що на початку 1917 року українські прагнення та православна церковність ще не перетиналися. У конфлікті, що невдовзі розгорівся між «промосковським» (на той час) єпископом Агапітом (Вишневським) і «проукраїнським» протоієреєм Йосифом Кречетовичем, він став на бік архієрея. Згадуючи ті дні, Біднов пояснював свою «незручну» позицію тим, що українські сили вчасно розгадали задуми «владолюбного авантюриста» Кречетовича й, урятувавши правлячого архієрея, «взяли під свою оборону» [6, с. 12]. Біднов вважав, що саме Кречетович зі своєю «безмірною демагогією» винен у провалі українізації. Хоча згодом Йосиф Кречетович і справді виявився пройдисвітом, навесні 1917 року Біднов у його порядності не сумнівався.

Важливим етапом у формуванні національної ідентифікації духовенства став Всеросійський з'їзд кліриків і мирян у червні 1917 року. На чолі катеринославської делегації, яку обрали ще в березні, став прот. Йосип Кречетович. До її складу також увійшли проф. П. Верховський, прот. А. Лебедєв, викладачі П. Левітов, І. Лаговський, І. Обтемперанський, А. Шафранський, прот. І. Трухманов, Чернієнко, Красницький, диякон Мироненко, псаломщики Шабуленко і Красовський.

Атмосфера на з'їзді, що замислювався як передвісник Помісного Собору, була просякнута революційним романтизмом. «Ми підтримували стару владу, – заявив прот. Бекаревич, – і що ми за це отримали? Духовенство було матеріально знедолене... Ми сподіваємося, що тепер наше становище зміниться» [29, с. 1232]. Архієпископ Платон закликав духовенство наздоганяти мирян у відданості революції: «Ми, церковники, упустили з наших рук ініціативу» [29, с. 1228]. Не відставав і Йосип Кречетович, порівнявши синодальну Церкву «з купою каміння, що лише нині перетворюється на живе тіло Христове» [29, с. 1231]. Проте на самих засіданнях він виявляв нерішучість: то просив виключити катеринославців зі складу української делегації, то знову просив їх повернути.

Незважаючи на це, на з'їзді пролунало чітке усвідомлення геополітичної суб'єктності України, хоча про реальну автокефалію заявило лише сквирське духовенство [29, с. 1289]. «Багатостраждальна, але нині вільна Україна, – стверджувала декларація української фракції, – з любов'ю й радістю прийме у своє лоно Холмщину і будь-яку частину півдня Росії, де є живі душі, що тяжіють до ідеалів рідної і вільної матері України». Претензії на церковну самостійність та «землі півдня Росії» інші учасники зустріли скептично. Лише член Синоду єпископ Андрій (Ухтомський) та архієпископ Платон висловили співчуття українським вимогам, що в тодішніх реаліях вже було досягненням.

Повернувшись із Москви, Кречетович, спокутуючи провину за свої вагання, розіслав до всіх українських єпархій пропозицію про скликання в Києві Всеукраїнського церковного собору [8, с. 1308]. Однак собор був скликаний і без нього. У справі українського усвідомлення ректора вже наздоганяв преосвящений Агапіт, який так само уважно стежив за політичними вітрами.

В автокефальних справах

В історіографії доволі поширеною є думка, що Агапіт (Вишневський) поряд з іншими двома архієреями – Олексієм (Дородніциним) та Парфенієм (Левицьким) – «підтримали

український православний рух у 1917–1921 рр.» [16, с. 169]. Це не відповідає дійсності по кожному з цих преосвящених персоналій: не лише з ідейної точки зору, але й хронологічно, що не складно простежити.

Преосвященний Парфеній справді уславився як українофіл, він своїх поглядів не приховував, проте це ніяк не завадило патріархові Тихону (Беллавіну) призначити його на Полтавську єпархію, якою він керував до 1921 року. Парфеній категорично не сприйняв Київський Собор цього ж року, що започаткував УАПЦ Василя Липківського, і жодної симпатії до подібного типу автокефалії не виявив.

Архієпископ Олексій був більш радикальним прихильником українського автокефального руху. Він очолив Всеукраїнську церковну раду восени 1917 року, хоча ще кілька місяців до того був палким чорносотенцем. Позбавлений сану митрополитом Володимиром (Богоявленським) за спробу перебрати на себе керівництво Церквою, він, опинившись на території Білої армії, покався за «розкольніцьку діяльність» і в грудні 1919 року помер у примиренні з РПЦ, його відспівував і ховав особисто архієпископ Євлогій.

Тепер докладніше розберемо ситуацію з Агапітом, яка є значно складнішою. Варто нагадати, що в Катеринославській єпархії, якою керував цей владика, український церковний рух 1917 року не набув широкого розмаху й не був особливо помітним. Єпархія функціонувала в політико-правовому та ідеологічному полі Тимчасового уряду з його ідеями демократизації Церкви, відновлення соборності, лібералізму й подолання наслідків «реакційного режиму», але не українізації і, тим більше, не автокефалізації. Агапіт та його духовенство не випереджали свій час, однак український «порядок денний» неминуче їх наздоганяв.

Зміна політичної ситуації й піднесення національного руху в масштабах усієї України поставили нові виклики перед єпископатом, зокрема й перед регіональними архієреями. Після падіння Тимчасового уряду церковна політика дедалі більше залежала від позиції українських урядових структур, а також від прагнень частини духовенства до оновлення церковного життя в національному дусі. У цьому новому контексті єпископа Агапіта було запрошено до Києва, де йому випала роль не просто спостерігача, а одного з організаторів загальноукраїнського церковного форуму – Всеукраїнського Церковного Собору.

Подальші зміни в житті єпископа виявилися доленосними. Наприкінці 1917 року він очолив Українську Передсоборну раду й займався пошуком коштів для проведення Собору [46, с. 158]. У січні 1918 року він взяв участь у Всеукраїнському Церковному Соборі, який розпочав роботу в січні 1918 року й працював сесіями протягом усього року. Собор відбувся у три сесії: перша тривала з 7 (20) січня до 19 січня (2 лютого), друга – з 8 (21) червня до 28 червня (11 липня), третя – з 17 (30) жовтня до 3 (16) грудня 1918 року. Ось як митрополит Платон (Рождественський) згадував відкриття першої сесії за часів Центральної Ради:

«Зовнішній бік урочистості відкриття був схожий на наш московський... Ще до Собору ми помітили, що зароджується новий настрій, назріває певний переворот». Йшлося про автокефальні настрої. Собор відправив делегацію до Грушевського із запитанням, чи буде нова влада утримувати церкву, духовенство та духовні навчальні заклади? За словами владика Платона, у цьому їм було відмовлено: грошей немає. «Це витверезило членів Собору... Потім розпочалася боротьба з більшовизмом, і Собор виявився змушеним роз'їхатися. Останнє засідання Собору відбулося 18 січня, і ми з преосвященим Агапітом (Вишневським) їхали з цього засідання під обстрілом. Питання про автокефалію цього разу не пройшло. Але якщо Україна здобуде самостійність, безсумнівно, постане питання про автокефалію Української Церкви. У народі прагнення до автокефалії не має ґрунту, але керівники політичних партій усе наполегливіше його підтримуватимуть. Я перевіряв мандати, отримані членами Собору від з'їздів, які їх обрали, і з'ясувалося, що проти автокефалії висловилися Харківський, Херсонський, Волинський та всі інші з'їзди. Особливо рішуче виступили проти автокефалії парафіяльні ради. І ось члени Собору під час голосування 150 голосів віддали проти автокефалії, і лише 40 – за. Цей факт залишається фактом, але все ж таки питання ще не вирішене. Воно ще постане» [27, с. 489].

Чи був Агапіт серед тих, хто голосував «за», – невідомо, однак Платон не згадує його як автокефаліста чи прихильника українства, хоча вони разом залишали Київ і могли обмінюватися думками. Загалом їх єднали давні дружні стосунки. Влітку й восени 1917 року саме Платон посприяв тому, щоб згадувані доноси Кречетовича до Синоду не мали наслідків. Тож, якщо в цей момент катеринославський єпископ і голосував за автокефалію, його приятель про це замовчав, як і всі інші свідки, що спостерігали за ситуацією.

Василь Зеньківський також залишив цікаві спогади про цей Собор і про автокефальні настрої його учасників, яким він зовсім не співчував. «На Соборі були присутні 279 осіб (єпископат, члени ВПЦР, представники військових частин і виборні від повітів). Такий склад забезпечував більшість прихильникам української автокефалії. Але присутність архієреїв дозволила утримати збори в канонічних рамках. Крім того, представники єпископату відтягували прийняття важливих рішень, очікуючи швидкого падіння Центральної ради» [18, с. 495]. Зеньківський не приховує, що учасники виступали з радикально автокефальними закликами, але єпископа Агапіта він серед них не зауважив. Він згадав його лише одного разу у зв'язку з тим, що владику виявився поганим організатором, за що отримав догану від митрополита Володимира.

Що в цей час, у січні 1918 року, відбувалося в архієрейському осідку Агапіта – Катеринославі? 11 січня (за старим стилем – 29 грудня 1917 року) там розпочалося більшовицьке повстання, організоване місцевими радянськими силами за підтримки червоногвардійських загонів. Проти них виступили українські частини, вірні Центральній Раді, але безуспішно. До середини січня 1918 року (орієнтовно 13–14 січня) Катеринослав опинився під контролем більшовиків, які проголосили радянську владу. Ці події описала княгиня Віра Урусова, дружина колишнього губернського предводителя дворянства князя Миколи Урусова:

«Тиранічні закони сиплються на нас через газети. Тепер я боюся за речі, що зберігаються у єпископа та в монастирі. Єпископа вигнали, і розпочалося переслідування Церкви. В одній церкві зірвали богослужіння, в іншій Святі Дари були кинуті на підлогу. На з'їзді селян це викликало велике обурення, проте тих, хто виступав проти цих дій, змусили замовкнути, а одного селянина, який українською мовою засудив цю політику, вивели із зали. Немає нічого стабільного, і захоплення “Великою революцією” мине так швидко, як в'яне троянда... Повертаючись додому після недільного богослужіння, я йшла позаду двох бабусь, розмова яких про переслідування Церкви була дуже цікавою. “Після того як вони виселяють людей із власних домівок, тепер вони виганяють Бога з Його дому”, – сказали вони. До кафедрального собору прибули деякі єпископи разом із Агапітом із Києва. Вони правили службу й розповідали подробиці вбивства Київського митрополита Володимира. Кажуть, його розстріляли сімнадцятьма кулями, проте в наших газетах про цей більшовицький злочин не було жодної згадки» [52, с. 315-316].

За гетьманату учасники Всеукраїнського Собору в Києві стали значно поміркованішими, а Церкву в Україні після вбивства митрополита Володимира очолив архіконсервативний митрополит Антоній (Храповицький), що, природно, звело нанівець усі автокефальні прагнення.

Окрім участі в цьому Соборі, владику Агапіт, підвищений при гетьмані до сану архієпископа, брав участь у Помісному Соборі РПЦ 1917-1918 років. Цей Собор став важливою подією, спрямованою на реформування церковного життя та відновлення патріаршества. Агапіт був членом Відділу з питань Вищого Церковного Управління Помісного Собору. Цей відділ займався ключовими питаннями реорганізації церковного управління, зокрема відновленням патріаршества. Він брав участь у перших двох сесіях, що проходили з серпня по грудень 1917 року та з січня по квітень 1918 року. Його роль передбачала також головування в Господарсько-розпорядчому засіданні при Соборній Раді до грудня 1917 року, а також членство в низці інших відділів, що підкреслює його адміністративну й організаційну значущість. Як і інші архієреї, він брав участь в обговореннях і голосуваннях щодо найважливіших питань, які стояли перед Собором: відновлення

патріаршества, вироблення нового статуту Церкви, реакції на події в країні тощо. Проте яскравими виступами чи пропозиціями не запам'ятався.

Архієпископ Волинський Євлогій (Георгієвський), вже в еміграції у 1935 році, теж лишив спогади про Всеукраїнський Собор та ситуацію в Києві напередодні вторгнення військ Муравйова, вкрай похмуро змалювавши ці події, особливо тяжіння до автокефалії значної частини духовенства. Однак згадка про Агапіта пов'язана вже з подальшими подіями, які трапилися майже за рік: «Він зустрічав Петлюру в Києві. Агапіт був інспектором Полтавської семінарії в той час, коли Петлюра в ній навчався. Коли Петлюра в'їхав до Києва, архієпископ Агапіт зустрів його улесливою промовою, вітаючи як “героя” та “визволителя”. “Ми з вами давно знайомі...” – між іншим нагадав він. Петлюра промовчав. Потім Агапіт різко перейшов на українську лінію...» [31, с. 320-321] 19 грудня 1918 року владика дійсно урочисто зустрічав Симона Петлюру та Директорію Української Народної Республіки на Софійській площі в Києві. Цей факт розглядається істориками як завершальний етап світоглядної еволюції владики, який у вирі революції нарешті знайшов свій український шлях.

Утім деякі обставини затмарюють таку інтерпретацію. Ймовірно, учасники Собору, який проходив у Києві за гетьмана, були налякані різкою зміною влади. Директорію духовенства сприймало як український варіант більшовизму, та й сама влада демонструвала ворожість до єпископів і священників, підозрюючи їх у промосковських симпатіях, монархізмі, контрреволюційності, прихильності до гетьманців тощо. Якщо для Симона Петлюри Церква мала хоча би інструментальне значення з погляду державного будівництва, то в ментальному світі його значно «лівішого» колеги Володимира Винниченка релігія, навіть вищою мірою українізована, зовсім не була присутня. Він цілком поділяв революційно-атеїстичну тезу про «попів, що отруюють народ забобонами», а про Церкву говорив з відвертою огидою. У спогадах «Відродження нації» про той самий грудневий молебень на честь Директорії у нього не знайшлося й доброго слова, дісталось й самому Петлюрі за церковні сентименти:

«Ні один наш видатний революційний акт не обходився без участі попівства. Кожний Універсал неодмінно читався на Софійському плацу, з парадами, з юрбою попів, з церковним дзвоном, молебнем, з усією тою негарною комедією, якою царизм і пануючі кляси гіпнотизували темні шари населення... І, розуміється, парад був з попами, молебнем, дзвонами, з усіма петлюрівськими аксесуарами. Перед вступом, знаючи С. Петлюру, я поставив вимогу, щоб ніяких попів не було, інакше я ніякої участі в цій комедії не братиму. По довгих дебатах мене було запевнено, що попів не буде. Але, звичайно, було обманено. Дійсно, на вокзал для зустрічі, як то намічалось спочатку, їх не було допущено. Але зате на Софійську площу їх нагнали з усіх церковів і монастирів...» [9].

В такій атмосфері новою владою були арештовані провідні архієреї УПЦ – Київський митрополит Антоній (Храповицький) та єпископ Волинський Євлогій (Георгієвський). Тож немає нічого дивного в тому, що владика Агапіт, збагнувши ситуацію, вирішив «зрадіти» приходу Директорії і запобігти власному арештові, що йому, врешті, і вдалося.

З усіх повідомлень про ці події складається стійке враження: Агапіт до цієї знакової зустрічі, тобто до зміни влади, не був помічений серед активістів автокефального табору. Правда, він не був і реакціонером, що мріяв про реставрацію старих порядків. За своїм характером це була людина неконфліктна, врівноважена, компромісна, не фанатична, не схильна до крайнощів, радикальних рішень і дій. Він належав до соборної більшості прихильників поміркованої лінії на автономізацію Церкви в Україні під номінальним верховенством патріарха Московського і всієї Русі. Тим більше, що такий варіант рішення підтримували і Павло Скоропадський, як засвідчують його «Спогади»: «Потрібно, щоб усі церковні справи вирішувалися у нас, зв'язок з Московською церквою повинен бути духовним в особі патріарха. Потрібно, щоб вище духовенство призначалося з місцевих людей...» [36, с. 198]. Такий вектор розвитку постімперської Церкви підтримав і сам патріарх Тихон. «Автономія, причому найширша, у ваших руках», – заявив він українській делегації [26, с. 631]. Зрештою, Помісним Собором у Москві було затверджено автономний статус

Української Церкви. Агапіт тримався цієї магістральної лінії аж до входу до Києва військ Директорії в грудні 1918 року.

Під впливом нової влади катеринославський владика став значно радикальнішим. Він відмовився згадувати ім'я патріарха Тихона (Беллавіна) під час урочистих богослужінь, демонстративно взяв участь у молебні з нагоди проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року. Долучився до Українського Синоду, створеного Директорією. Фактично, це був «дорадчий орган при уряді УНР», який єпископи, що туди увійшли, воліли називати «Вищою освященою церковною радою» [16, с. 140-141]. За словами Т. Євсєєвої, «український єпископат одностайно демонстрував урядові Директорії, що для архієреїв єдино легітимною є влада патріарха та митрополита Антонія» [16, с. 140]. Яким чином це влучне спостереження пов'язане із загальним висновком, що Агапіт підтримував український церковний рух 1917-1921 – незрозуміло [16, с. 169].

За місяць Київ захопили більшовики. Подальше переміщення преосвященного Агапіта відтворити досить складно, бо військово-політична ситуація була дуже динамічною. Ймовірно, зі столиці України він подався до Одеси, потім до Катеринослава. Там він теж не затримався.

В 1919 році його позиція щодо церковної українізації коливалася разом з політичною ситуацією та власним пересуванням постімперським теренами. Чимало прояснює інформація з листа катеринославського священника Костянтина Шарая до Д. І. Яворницького. «Вчора я взяв, що сам Агапіт дозволив собі в Троїцькій церкві казати промову, яка цілком виявила його вороже відношення до українізації церкви. “Я – казав Агапіт – на віку своєму переніс багато іспитаній, тепер на долю мою випало знову тяжке іспитаніє – українізація церкви. Нас насильно примушують українізувати і мені на старості літ приходить переучуватися“. Я дуже просив вас піти сьогодні до Агапіта і сказати, що він сам дає привід пан-отцям йти супроти українізації. Нехай не грається. Мені здається, що обов'язково треба сьогодні йому зазначити, до його від'їзду. Він Вас прийме в усякий час». Насамкінець, Шарай попросив Яворницького не плямити своє «святе для українців ім'я» роботою в комісії Агапіта [15, с. 627]. Забігаючи наперед, відзначимо, що сам о. Кость Шарай, побачивши, що ніякої українізації в УПЦ не буде, згодом перейшов до УАПЦ і ворогував із Агапітом вже як представник конкуруючої структури.

Дата листа невідома (лише рік – 1919), тому не ясно, куди і в який конкретно день від'їжджав архієпископ. Припускаємо, це могло відбуватися в лютому і він, скоріше за все, утік від більшовиків та махновців на Дон до генерала Денікіна. Покидаючи приречений Катеринослав, Агапіт вже міг дозволити собі критикувати церковну українізацію, не озираючись ані на закон Директорії про автокефалію від 1 січня 1919 року, ані на настрої української громадськості.

У травні 1919 року у білогвардійському Ставрополі владика вже брав участь у Південно-Східному російському церковному соборі. Серед учасників були відомі архіпастирі, зокрема архієпископ Ставропольський і Кавказький Агафодор (Преображенський), єпископ Кубанський і Єкатеринодарський Іоанн (Левицький), митрополит Херсонський Платон (Рожественський), архієпископ Таврійський Димитрій (Абашидзе). Були присутні й такі відомі особистості, як протопресвітер Георгій Шавельський, прот. Валентин Свенцицький, князі Григорій та Євген Трубецькі, граф Мусін-Пушкін, відомий антисектантський місіонер і голова Союзу російських національних громад В.М. Скворцов. Собор назвав революцію «кривавим походом проти Христа» [5].

Ясна річ, таке оточення змусило Агапіта знову каятися і змінювати свої погляди. У Новочеркаську в кінці 1919 року його судили на засіданні Тимчасового Вищого Церковного Управління, де 12 єпископів висунули звинувачення в порушенні канонів і зраді церкви. Вирок був м'яким – «заслати на спочинок» [5, с. 710].

Припускаємо, що до осуду міг докласти зусиль протопресвітер Георгій Шавельський, який претендував на ідеологічне керівництво церковним життям Кубані та Дону. Річ у тім, що Агапіт, намагаючись реабілітуватися в очах нової влади за зв'язок із Петлюрою, почав

налагоджувати зв'язки з прот. Володимиром Востоковим та його промонархічним і антисемітським «Братством Животворящего Хреста». Він здобув чимало прихильників серед духовенства, невдоволеного надто ліберальним курсом Шавельського. Останній став сприймати Катеринославського архієрея як суперника на полі церковної політики в білому русі [4].

Чи знімали з влади архієрейський сан після суду – це спірне питання, як і канонічний статус самого суду. Річ у тім, що патріарх Тихон разом зі Священним Синодом у 1920 році прийняли постанову про вимушене самоуправління єпархій у випадку неможливості через воєнні події та коливання ліній фронту керувати Церквою з Москви [49, с. 90]. Агапіта судили в 1919 році, ще до постанови, обмеженим колом випадково зібраних ієрархів, тобто, без санкції патріарха та Синоду, ще й під явним політичним тиском.

Як відомо, члени Тимчасового Вищого церковного управління з емігрували в 1920 році з Криму (митрополит Антоній) та Новоросійська (митрополит Євлогій) в Константинополь. Чому Агапіт не врятувався разом з ними? В тому й річ, що до моменту відходу армії Врангеля в листопаді 1920 року Агапіт вже був знятий з посади і заборонений у служінні. Він був виведений за штат, що унеможливило його участь в евакуації. Він мусив лишитися.

За сприяння архієпископа Димитрія (Абашидзе), патріарх Тихон простив преосвященного Агапіта і відновив його на Катеринославській кафедрі [22]. З 1921 року він зміг продовжувати служіння – вже за комуністичного режиму.

Трагічний підсумок життєвого шляху

Перемога більшовиків поставила Церкву та віруючих людей на межу виживання. За словами О. Тригуба, до 1922 року Катеринославська єпархія була фактично розгромлена [44, с. 35-36]. Територію, що охоплювала Катеринославську, Запорізьку та Донецьку губернії, в умовах терору окормляли кілька архієреїв. Це сам Агапіт та його вікарії: Маріупольський єпископ Андрій (Одинцов), єпископ Бахмутський і Слов'яносербський Іоанікій (Соколовський), єпископ Павлоградський Серафим (Сілічев).

Конкурентами УПЦ була з 1921 року УАПЦ Василя Липківського та з травня 1922 року «Жива Церква» Володимира Красницького. Архієпископ Агапіт був змушений воювати з обома противниками. Мешканець Катеринослава А. Ф. Стародубов писав у своєму щоденнику: «19 лютого 1922. Вранці ходили в собор. Агапіт говорив, що українцями вже захоплено 800 парафій, а тут хочуть захопити Брянську церкву. 22 травня. Чекають час від часу, що автокефалісти захоплять собор» [41, с. 147]. УАПЦ вдалося оволодіти Благовіщенським храмом, де служив єпископ Микола, якого в народі називали «Самосвят» [41, с. 189]. Стародубов ходив туди послухати службу українською мовою.

1 липня 1922 року у щоденнику з'явився дивний запис. Не зрозуміло, чи то був записаний реальний факт чи чутки, за якими насправді стояв арешт та тортури. «Агапіта, під час об'їзду єпархії, понесли коні, він вискочив і втрапив під колеса. Йому було зламано ноги» [41, с. 157]. Фаворитами більшовиків були безумовно «живоцерковники». Тож владики Агапіт, разом із двома вікаріями, у 1922 році був заарештований за протидію поширенню провладної «Живої Церкви» в Катеринославській єпархії. Вочевидь, під впливом судового процесу над єпископом Серафимом, якому висунули цілий пакет звинувачень у контрреволюції, антинародності, антирадянськості тощо, Агапіт злякався і подав заявку на вступ до «Живої Церкви». Це й не дивно: після травневого арешту патріарха Тихона справи в РПЦ були дуже кепськими. В серпні в кафедральному соборі Катеринослава вже поминали на літургії керівництво «живоцерковників». На Київського митрополита Михаїла (Єрмакова) ця «апостасія» справила гнітюче враження.

Довідка ДПУ подавала цю інформацію так: «Оприлюднення вироку – вища міра покарання, замінена п'ятирічним ув'язненням із суворою ізоляцією, стало справжнім ударом по духовенству, яке чинило опір, і з цього моменту воно без жодного примусу поспішило заявити про свою підтримку групи “Ж. Ц.” та ідейну згоду з її програмою, додаючи прохання про зарахування в її члени. Найкращою ілюстрацією “сум'яття” є лист архієпископа Агапіта до Катеринославського єпархіального комітету групи “Ж. Ц.” Наводимо витримки з цього

листа: “Я переконався в повній справедливості та істинності течії та гасел Живкої церкви. Переконавшись у тому, що єдиним канонічним органом вищої церковної влади всієї Росії та України є ВЦУ Російської православної церкви в Москві, я визнаю його і підкоряюся йому“. <...> З аналогічним закликом щодо визнання ВЦУ та приєднання до групи “Ж. Ц.” звернувся єпископ Серафим. Агапіта і Серафима затверджено членами “Ж. Ц.”, але не на посадах, які вони займали раніше, оскільки обидва були відсторонені і звільнені на спочинок. Після цього парафії та церкви почали один за одним приєднуватися до “Ж. Ц.”, і новина про успіх цієї групи швидко поширилася по всій єпархії» [43, с. 118-119]. Акт самоприниження ніяк не допоміг владиці. Більшовики відкрито глузували з його «принциповості»: то він бореться з «живоцерковниками», то прагне поповнити їхні лави.

Далі розпочалася справа щодо заковування церковних скарбів у сад. О. Тригуб припускає, що на Агапіта доніс один із його вікаріїв – Іоанікій, причому обидва архієреї не шкодували дошкульних слів, характеризуючи один одного. Автора доносу це не врятувало і він разом зі своїм начальником опинився у в’язниці, а тим часом в архієрейському саді чекісти справді відкопали кілька цінних предметів із церковного вжитку [44, с. 39].

Там, у в’язниці, архієпископ Агапіт (Вишневський) помер, імовірно, від тифу, від жахливих умов утримання, або ж був просто вбитий своїми катами. Точні дата та місце смерті архієпископа Агапіта залишаються предметом дискусій. Різні джерела вказують 1923, 1924, 1925 або 1926 роки, а також міста Сімферополь чи Катеринослав. А. Ф. Стародубов у щоденнику занотував смерть владики 1 січня 1923 року [41, с. 177].

Вікарії ненадовго пережили свого шефа. Єпископ Андрій 1922 року був заарештований за звинуваченням у протидії вилученню церковних цінностей. Під час слідства його завербували органи ДПУ, і невдовзі він був звільнений. Після цього він приєднався до обновленського руху, де займав низку високих посад: архієпископ Донецький і Бахмутський, архієпископ Артемівський і Донецький, архієпископ Чернігівський і Ніжинський, архієпископ Дніпропетровський і Павлоградський, а з 1935 року – митрополит Харківський в Українській автокефальній православній синодальній церкві. Він був учасником обновленських соборів та членом Всеукраїнського обновленського синоду. 1936 року Андрій пішов на спочинок і проживав у Новомосковську Дніпропетровської області. Проте 1938 року його знову заарештували за звинуваченням у контрреволюційній діяльності та засудили до 7 років виправно-трудових таборів. Помер 7 серпня 1941 року, перебуваючи поза спілкуванням із патріаршою Церквою.

Єпископа Іоанікія в 1922 залякували, тягали по допитах, тримали в ув’язненні. Як пише у щоденнику Стародубов, який стежив за долею архієреїв, «його випустили, він розкався і написав, що “буде проводити радянські принципи через церковну кафедру”» [41, с. 192]. На цьому страждання не скінчилися. Після тривалих поневірянь у 1937 році був знову заарештований, а у 1938 році розстріляний у Куйбишеві. Реабілітований посмертно в 1956 році.

Як вже мовилося, єпископ Серафим у травні 1922 року був заарештований. Його було засуджено до розстрілу, який замінили на 5 років ув’язнення. У в’язниці він підписав звернення на підтримку «обновленського» руху, але в 1924 році покався перед патріархом Тихоном і був відновлений у лоні Церкви. У 1931 році він знову був заарештований і засуджений до трьох років таборів. Після звільнення він продовжив своє служіння, і у 1935 році був призначений архієпископом Саратовським. У 1936 році він повторно був заарештований, засуджений до семи років позбавлення волі і в вересні 1937 року розстріляний у Саратові. Реабілітований у 1989 та 1993 роках.

Підсумки

Архієпископ Агапіт (Вишневський) не був ані інтелектуалом, ані оратором, ані богословом. Він спокійно жив в Катеринославі на схилі синодальної епохи, мав чудові стосунки з місцевими можновладцями, дворянами, інтелігенцією, реакціонерами та прогресивними силами, малоросами та українцями – з усіма умів знайти спільну мову. Він не прагнув жодних змін, вони самі увірвалися в його затишний провінційний світ і мимоволі

втягнули його у вир катастрофи. Схильність до гнучкості та компромісів дозволяє характеризувати Агапіта як прагматичного адміністратора, який прагнув зберегти звичне церковно-парафіяльне життя в умовах політичного хаосу. Його прагматизм, що дозволяв блискавично змінювати політичну позицію, межував з безпринципністю. Така поведінка відображала як традицію схиляння духовенства перед світською владою, так і особистий конформізм, необхідний для виживання в умовах революцій і воєн.

В історіографії образ Агапіта залишається суперечливим: для одних він – консерватор і автократ, для інших – ліберал чи навіть український патріот. Офіційні джерела УПЦ монументалізують його як мученика за віру і трактують участь в автокефальному русі як тимчасову помилку [12]. Тоді як прихильники української ідеї наголошують на його внеску в національне відродження, оминаючи згадки про зв'язки з чорносотенцями чи каяття перед білогвардійцями. Факти вказують на те, що він волів лишатися в патріаршій Церкві: його «живоцерковні» та «автокефальні» коливання були спричинені страхом перед репресіями та небажанням конфліктувати з владою.

Як людина аполітична за натурою, він просто прагнув жити і служити, відкуповуючись від численних політичних керманів показовою лояльністю та вірогідною патетикою. Він не міг передбачити, як довго втримається той чи інший політичний режим, і тому намагався мінімізувати потенційний конфлікт з кожним із них, йдучи на поступки та символічні жести покори. Це була його стратегія «гри на виживання», яку він, зрештою, програв, як і більшість ієрархів, священно- та церковнослужителів. За вельми приблизними підрахунками, лише протягом 1918-1919 років більшовиками було вбито близько 30 архієреїв, 15 тисяч священнослужителів та активних мирян, а з 564 учасників Помісного Собору було репресовано майже половину [49]. Тих, що пережили перший пореволюційний «штурм небес», як самі безбожники, хизуючись злочинами, називали свій терор, знищили вже у 30-х роках.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 (доба Директорії УНР). Київ, 1997. 136 с.
2. Архиерейское самодержавие или соборность Церкви. *Приднепровский край*. Екатеринослав. 1917, 8 августа. С. 3.
3. Архипастырское воззвание. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, Отд. офиц., (8), С. 103-104.
4. Бирюкова Ю. А. Священник Владимир Востоков – участник белого движения и основатель Братства Животворящего Креста. *Вестник Свято-Филаретовского Института*. 2020. Вып. 34. С. 194-214.
5. Бирюкова Ю. Юго-Восточный русский церковный собор 1919 года в свете наследия Всероссийского поместного собора 1917-1918 годов. *Вопросы теологии*. 2020. Т. 2, № 4. С. 617-624.
6. Біднов В. Церковні справи в Україні. Тернів, 1921. 47 с.
7. Бойко О. В., Сніда Є. О. Постать архієпископа Агапіта Катеринославського на тлі церковно-політичних процесів пореволюційного періоду (1917-1924). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, 2010, (8), С. 225-233.
8. В епархиальном церковном совете. *Полтавские епархиальные ведомости*, 1917, № 16, 15 сепня. С. 1308.
9. Винниченко В.К. Відродження нації. Публічна електронна бібліотека української художньої літератури. URL:

http://ukrlit.org/faily/avtor/vynnychenko_volodymyr_kyrylovych/vynnychenko-vidrodzhennia_natsii.pdf

10. Второе пастырское собрание в Екатеринославе. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1912, (8), С. 381-415.
11. Дело ректора семинарии о. И. Кречетовича. *Приднепровский край*, 1917, 8 мая. Екатеринослав. С.2.
12. Днепропетровская епархия. Информационно-справочное издание. Днепропетровск, 2008. 648 с.
13. Екатеринославские епархиальные ведомости, Отд. неоф., 1912, (23).
14. Епархиальный съезд клира и мирян. *Приднепровский край*, 1917, 12 июля. Екатеринослав. С.2.
15. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Випуск 6. Дніпропетровськ, 2012. 848 с.
16. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр. Дис. канд. іст. н. К., 2002. 247 с.
17. Заруба В. Родзянки: стовпи імперії. Дніпро, 2022. 190 с.
18. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти. М., 2011. 648 с.
19. К пятилетию архипастырского служения преосвященнейшего Агапита, епископа Екатеринославского и Мариупольского в Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1916. 22 с.
20. К сведению духовенства епархии и исполнению. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, (8), С. 107.
21. Клос В. Преосвященный епископ Агапіт (Вишневський) як настоятель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (1902–1908). *Православний вісник*, 2017, (11), С. 41 - 52.
22. Кострюков А. А. Временное высшее церковное управление на Юго-Востоке России как начало зарубежной церковной власти. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2008. Вып. II:3 (28). С. 50-60.
23. Н. А. Почему? *Русская Правда*, 1914, 15 февраля. Екатеринослав. С.3.
24. На Украине и вне ее. Панихиды по Т. Г. Шевченко и духовенство. *Украинская жизнь*. 1916. №2. С. 9.
25. На передодні великих річниць. *Дніпрові хвилі*, 1911, (7-8). Катеринослав. С.89-90.
26. Никон (Рклицкий), архиепископ. Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время. Кн.2. Нижний Новгород, 2004. 512 с.
27. Обзор деяний Священного Собора Православной Российской Церкви 1917-1918 гг. Т.1-3. М., 2002. 400 с.
28. Основные положения программы Всероссийского национального союза. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1912. №21. С. 881-882.
29. Первый всероссийский съезд духовенства и мирян в Москве. *Полтавские епархиальные ведомости*, 1917, № 15, 1 августа. С. 1232-1238.
30. Протокол общего собрания корпораций духовно-учебных заведений г. Екатеринослава с участием корпораций волинско-виталиевского епархиального женского училища и делегата от Бахмутского мужского духовного училища 26-29 апреля 1917 г. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1917. №15. С. 253-269.
31. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), рассказанные Т. Манухиной. Москва, 1994. 560 с.
32. Речь преподавателя семинарии В. А. Беднова. *Вестник Екатеринославского Губернского Комитета Православной Церкви*. 15 марта 1917. №1. С. 2.
33. Савенко, А. Украинцы или малороссы? Ростов-на-Дону, 1919. 31 с.
34. Савчук В. В. О. Біднов і Д. І. Яворницький в Катеринославі 1917–1918. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 2008, (8), С. 328–340.

35. Саликовский А. Ф. Большой вопрос (Об украинской идее и русской интеллигенции). *Украинская жизнь*. 1912. №2. С. 22-32.
36. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
37. Смолякова И. Н. Новые типы епархиальных духовно-учебных заведений в Российской империи в начале XX века. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2024. Вып. 120. С. 44-56.
38. Спиридович А. И. Великая Война и Февральская Революция 1914-1917 гг. Нью-Йорк, 1960. 398 с.
39. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. Екатеринослав, 1914. 488 с.
40. Стародуб А. Агапіт. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-42503>
41. Стародубов А. Ф. Записки очевидца. Екатеринослав. 1918-1923 гг. (Дневник в 2-х книгах). Кн. 1. Днепропетровск, 2001. 231 с.
42. Требование момента. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, (4), С. 59-61.
43. «Требование заполнения анкеты сексота необязательно». Инструкция ГПУ Украины по организации групп «Живой Церкви». *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2011. Вып. 5 (42). С. 118-119.
44. Тригуб О. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922-1939): між державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. 320 с.
45. Український військовий з'їзд. *Нова Рада*, 1917, (34), С. 3.
46. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920. Київ, 1997. 200 с.
47. Хроника. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1917, 1 июля, (19), С. 345-346.
48. Шевченко и мазепинство. *Русская Правда*, 1914, 15 марта. Екатеринослав. С.2-3.
49. Шкаровский М. Русская Православная Церковь в XX веке. М., 2010. 480 с.
50. Шруб К. Агапіт Вишневецький: останній архієпископ дореволюційного Катеринослава і перший предстоятель УПЦ. 2019. URL: <https://gorod.dp.ua/news/163831>
51. Южная заря, 1913, 26 февраля. Екатеринослав.
52. Coles, A., Urusov V. *Letters of Life in an Aristocratic Russian Household Before and After the Revolution*. Ed. by N. Tyrras. New York: The Edwin Mellen Press, 2000. 431 p.
53. Російський державний історичний архів.

S. V. SAVCHENKO, PhD in History,

Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activity

e-mail: serhijs@gmail.com ; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

Ukrainian State University of Science and Technology, 4, Nauky Ave, Dnipro, 49600, Ukraine

ARCHBISHOP AGAPIT (VISHNEVSKY) AGAINST THE BACKDROP OF CHURCH, SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS (1867–1923?)

Research Objective – to reconstruct the key stages of the biography of Archbishop Agapit (Vishnevsky) of Katerynoslav and Mariupol and to analyze his multifaceted activities within the context of the socio-political transformations of the early 20th century. The author examines the hierarch's fate as a vivid reflection of the dramatic path of the Orthodox Church during the era of revolution and war, when the clergy found themselves compelled to adapt to fundamentally new conditions.

Research Methodology encompasses historical-biographical and contextual approaches utilizing microhistorical principles. The source base includes publications from ecclesiastical periodicals, archival testimonies, materials from diocesan assemblies, and contemporary historiography. Particular attention is devoted to analyzing the archbishop's administrative and public

activities, his interactions with the clergy, public organizations, and authorities of various political regimes.

Scholarly Novelty of the article lies in the comprehensive examination of Agapit's ministry before and after the 1917 Revolution, including understudied episodes of his conflict with diocesan clergy, assessment of his response to political challenges, and reappraisal of his role in the ecclesiastical and social life of the Katerynoslav region. The article systematizes Agapit's participation in the church politics of different regimes; for the first time, specific narrative and administrative documents are introduced into scholarly circulation, illuminating a number of little-known episodes (for example, the role of Archpriest Krechetovich, intra-diocesan conflicts, interaction with the Union of Russian People, perception of the hierarch in Katerynoslav); it is demonstrated that Agapit does not fit into the binary model of «Black Hundredist/autocephalist,» but rather occupies a complex, flexible position that emerged as a strategy of adaptation to the changing circumstances of revolutionary reality.

Conclusions. Archbishop Agapit manifested himself as a pragmatic administrator who sought to preserve the stability of ecclesiastical life under conditions of changing political regimes. He maintained a balanced position between imperial loyalty and Ukrainian national tendencies; during the revolutionary period, he supported Ukrainization, participated episodically in the autocephalous movement, but subsequently distanced himself from this vector under the influence of circumstances. Under pressure from Soviet authorities, he joined the Renovationist movement. He attempted to find a canonically acceptable boundary of loyalty to changing political regimes in order to ensure peaceful ministry for his diocese and himself, but this tactic proved unsuccessful under conditions of Bolshevik anti-religious terror.

Keywords: *Agapit (Vishnevsky), Katerynoslav Diocese, Orthodox Church, 1917 Revolution, Ukrainization.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Andrusyshyn, B. The Church in the Ukrainian State 1917–1920 (the Era of the Directory of the Ukrainian People's Republic). Kyiv, 1997. 136 p. (in Ukrainian).
2. Hierarchical autocracy or conciliarity of the Church. Dnieper region. Yekaterinoslav. 1917, August 8. P. 3. (in Russian).
3. Archpastoral Appeal. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, Off. part, (8), Pp. 103–104. (in Russian).
4. Biryukova Yu. A. Priest Vladimir Vostokov – Participant in the White Movement and Founder of the Life-Giving Cross Brotherhood. St. Philaret's Institute Bulletin. 2020. Issue 34. Pp. 194–214. (in Russian).
5. Biryukova Yu. The Southeastern Russian Church Council of 1919 in the Light of the Legacy of the All-Russian Local Council of 1917–1918. Issues of Theology. 2020. Vol. 2, No. 4. Pp. 617–624. (in Russian).
6. Bidnov, V. Church Affairs in Ukraine. Terniv, 1921. 47 p. (in Ukrainian).
7. Boyko, O. V., Snida, Ye. O. The Figure of Archbishop Ahapyt of Katerynoslav Against the Background of Church-Political Processes in the Post-Revolutionary Period (1917–1924). Prydniprov: Historical and Local Lore Studies, 2010, (8), Pp. 225–233. (in Ukrainian).
8. In the Diocesan Church Council. Poltava Diocesan Gazette, 1917, No. 16, August 15. P. 1308. (in Russian).
9. Vynnychenko, V.K. The Rebirth of a Nation. Public Electronic Library of Ukrainian Fiction. URL: http://ukrlit.org/faily/avtor/vynnychenko_volodymyr_kyrylovych/vynnychenko-vidrozhennia_natsii.pdf

10. The Second Pastoral Meeting in Yekaterinoslav. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1912, (8), Pp. 381–415. (in Russian).
11. The Case of Seminary Rector Fr. I. Krechetovich. Prydniprovsky Krai, 1917, May 8. Yekaterinoslav. P. 2. (in Russian).
12. Dnipropetrovsk Diocese. Information and Reference Publication. Dnipropetrovsk, 2008. 648 p. (in Russian).
13. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, Non-off. part, 1912, (23). (in Russian).
14. Diocesan Congress of Clergy and Laity. Prydniprovsky Krai, 1917, July 12. Yekaterinoslav. P. 2. (in Russian).
15. The Epistolary Heritage of Academician D. I. Yavornytsky. Issue 6. Dnipropetrovsk, 2012. 848 p. (in Ukrainian).
16. Yevseyeva, T. M. The Russian Orthodox Church in the socio-political life of Ukraine, 1917–1921. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Kyiv, 2002. 247 p. (in Ukrainian).
17. Zaruba, V. The Rodziankos: Pillars of the Empire. Dnipro, 2022. 190 p. (in Ukrainian).
18. Zenkovsky, V. Five Months in Power. Moscow, 2011. 648 pp. (in Russian).
19. On the Fifth Anniversary of the Archpastoral Service of His Grace Ahapyt, Bishop of Yekaterinoslav and Mariupol in the Yekaterinoslav Diocese. Yekaterinoslav, 1916. 22 p. (in Russian).
20. For the Attention and Execution of the Diocesan Clergy. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, (8), P. 107. (in Russian).
21. Klos, V. His Grace Bishop Ahapyt (Vyshnevsky) as Abbot of St. Michael's Golden-Domed Monastery (1902–1908). Orthodox Herald, 2017, (11), Pp. 41–52. (in Ukrainian).
22. Kostyukov A. A. The Temporary Higher Church Administration in Southeastern Russia as the Beginning of Foreign Church Authority. St. Tikhon's University Review. 2008. Issue II:3 (28). Pp. 50–60. (in Russian).
23. N. A. Why? Russkaya Pravda, 1914, February 15. Yekaterinoslav. P. 3. (in Russian).
24. In Ukraine and Beyond. Memorial Services for T. H. Shevchenko and the Clergy. Ukrainian Life. 1916. No. 2. P. 9. (in Russian).
25. On the Eve of Great Anniversaries. Dniprovski Khvyli, 1911, (7–8). Katerynoslav. Pp. 89–90. (in Ukrainian).
26. Nikon (Rklitsky), Archbishop. Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) and His Time. Book 2. Nizhny Novgorod, 2004. 512 p. (in Russian).
27. Review of the Acts of the Holy Council of the Orthodox Russian Church 1917–1918. Vol. 1–3. Moscow, 2002. 400 p. (in Russian).
28. Basic Provisions of the All-Russian National Union Program. Yekaterinoslav Diocesan Gazette. 1912. No. 21. Pp. 881–882. (in Russian).
29. The First All-Russian Congress of Clergy and Laity in Moscow. Poltava Diocesan Gazette, 1917, No. 15, August 1. Pp. 1232–1238. (in Russian).
30. Minutes of the General Meeting of the Corporations of Theological Schools in Yekaterinoslav with the Participation of the Corporations of the Volyn-Vitaliev Diocesan Women's School and a Delegate from the Bakhmut Men's Theological School, April 26–29, 1917. Yekaterinoslav Diocesan Gazette. 1917. No. 15. Pp. 253–269. (in Russian).
31. The Path of My Life. Memoirs of Metropolitan Eulogius (Georgievsky), as Told to T. Manukhina. Moscow, 1994. 560 p. (in Russian).
32. Speech by seminary teacher V. A. Bednov. *Bulletin of the Yekaterinoslav Provincial Committee of the Orthodox Church*. March 15, 1917. No. 1. P. 2. (in Russian).
33. Savenko, A. Ukrainians or Little Russians? Rostov-on-Don, 1919. 31 p. (in Russian).
34. Savchuk, V. V. O. Bidnov and D. I. Yavornytsky in Katerynoslav 1917–1918. Naddnpianska Ukraina: Historical Processes, Events, Figures, 2008, (8), Pp. 328–340. (in Ukrainian).
35. Salikovsky A. F. A Sore Point (On the Ukrainian Idea and the Russian Intelligentsia). Ukrainian Life. 1912. No. 2. Pp. 22–32. (in Russian).
36. Skoropadsky, P. Memoirs. Late 1917 – December 1918. Kyiv – Philadelphia, 1995. 493 p. (in Russian).

37. Smolyakova I. N. New Types of Diocesan Theological Schools in the Russian Empire in the Early 20th Century. *St. Tikhon's University Review*. 2024. Issue 120. Pp. 44–56. (in Russian).
38. Spiridovich A. I. The Great War and the February Revolution 1914–1917. New York, 1960. 398 p. (in Russian).
39. Reference Book of the Yekaterinoslav Diocese for 1913. Yekaterinoslav, 1914. 488 p. (in Russian).
40. Starodub A. Ahapyt. Encyclopedia of Modern Ukraine. URL: <https://esu.com.ua/article-42503> (in Ukrainian).
41. Starodubov A. F. Notes of an Eyewitness. Yekaterinoslav. 1918–1923 (A Diary in 2 Books). Book 1. Dnipropetrovsk, 2001. 231 p. (in Russian).
42. The Demand of the Moment. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, (4), Pp. 59–61. (in Russian).
43. “Filling Out a Secret Agent Questionnaire Is Not Mandatory.” GPU of Ukraine’s Instructions on Organizing “Living Church” Groups. *St. Tikhon's University Review*. 2011. Issue 5 (42). Pp. 118–119. (in Russian).
44. Tryhub, O. The Schism of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922–1939): Between State Political Management and Reformation. Mykolaiv, 2009. 320 p. (in Ukrainian).
45. Ukrainian Military Congress. *Nova Rada*, 1917, (34), P. 3. (in Ukrainian).
46. Ulyanovsky, V. The Church in the Ukrainian State 1917–1920. Kyiv, 1997. 200 p. (in Ukrainian).
47. Chronicle. Yekaterinoslav Diocesan Gazette, 1917, July 1, (19), Pp. 345–346. (in Russian).
48. Shevchenko and Mazepism. *Russkaya Pravda*, 1914, March 15. Yekaterinoslav. Pp. 2–3. (in Russian).
49. Shkarovsky M. The Russian Orthodox Church in the 20th Century. Moscow, 2010. 480 p. (in Russian).
50. Shrub, K. Ahapyt Vyshnevsky: The Last Archbishop of Pre-Revolutionary Katerynoslav and the First Primate of the UOC. 2019. URL: <https://gorod.dp.ua/news/163831> (in Ukrainian).
51. Yuzhnaya Zarya, 1913, February 26. Yekaterinoslav. (in Russian).
52. Coles, A., Urusov, V. Letters of Life in an Aristocratic Russian Household Before and After the Revolution. Ed. by N. Tyrras. New York: The Edwin Mellen Press, 2000. 431 p. (in English).
53. Russian State Historical Archive.

Текст надійшов до редакції 01.09.2025. / The text was received by the editors 01.09.2025.

Текст затверджено до друку 12.10.2025. / The text is recommended for printing 12.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

О. М. КРАВЧУК, канд. істор. наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин

e-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вулиця
К. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна

ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ АСПЕКТИ У ДОКУМЕНТАХ ПОСОЛЬСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В НІМЕЧЧИНІ (1919-1923 РР.)

Мета статті – розглянути особливості висвітлення чехословацьких аспектів у документах посольства УНР в Німеччині у 1919-1923 рр.

Методологія дослідження базована на науково-дослідницьких принципах історизму, системності, об'єктивності, історичному і логічному методах та джерелознавчій критиці.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в історичній науці аналізується чехословацькі сюжети в документах посольства УНР у Німеччині у 1919-1923 рр. Увагу зосереджено на аналізі інформаційного потенціалу документів з точки зору зовнішньої політики Чехословаччини, відносин ЧСР і УНР, зокрема, діяльності її представників у Празі та їх взаємодії з посольством України у Німеччині, деяких ініціатив радянської України щодо ЧСР.

Висновки. Документи українського представництва у Німеччині є важливим джерелом з історії зовнішньополітичної діяльності УНР. Значна частина цього комплексу документів торкається різних питань взаємодії представництв УНР в Німеччині та Чехословаччині, діяльності українських представників у Празі. Також висвітлюється намагання більшовицьких діячів щодо розкладу української еміграції на теренах Чехословаччини. Внутрішньополітичне становище ЧСР у документах практично не висвітлювалось. Із зовнішньополітичних заходів ЧСР розкривались причини створення Малої Антанти, окремі аспекти ставлення до УНР, розгортання у 1921 р. акції підтримки емігрантів з теренів колишньої царської імперії, події початку встановлення відносин радянської України з Чехословаччиною у 1921 р.

Ключові слова: Україна, Чехословаччина, Німеччина, дипломатія, еміграція.

Як цитувати: Кравчук О. М. Чехословацькі аспекти у документах посольства Української Народної Республіки в Німеччині (1919-1923 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С. 52-64. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-05>

In cites: Kravchuk O. M. (2025). Czechoslovak aspects in the documents of the Ukrainian People's Republic embassy in Germany (1919-1923). V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences», Issue 41, (52-64), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-05> (in Ukrainian)

Вивчення документальної спадщини українських закордонних дипломатичних представництв доби Української революції 1917-1921 рр. належить до важливих завдань вітчизняної історичної науки. Зокрема, це стосується посольства УНР в Німеччині. Українське представництво у цій країні, що 1918 р. офіційно визнала УНР, мало статус посольства. Це представництво, яке було серед тих, що діяли найдовше, надіслало найбільше інформаційних повідомлень до міністерства закордонних справ УНР. У них, крім німецької тематики,

розглядались подій у сусідніх країнах. Зокрема, на початку 1920 р. тематика повідомлень посольства розширилася за рахунок оглядів, присвячених державам-наступникам Австро-Угорщини. Копії повідомлень відправлялись також Надзвичайній дипломатичній місії УНР у Чехословаччині [2, с. 14, 98]. На жаль, не всі з них збереглися, наприклад, «інформації про Чехію» від 26 лютого і 9 березня 1920 р. та звіт, присвячений Чехії від 25 січня 1921 р. [2, с. 98, 154].

Втім, наявний комплекс відповідних документів, уможлиблює не тільки аналіз повідомлень посольства про політику німецького уряду щодо УНР, а й особливості висвітлення зовнішньополітичних заходів Чехословацької республіки (далі – ЧСР), зокрема, різних аспектів її української політики.

Матеріали посольства УНР в Німеччині формувалися на основі розвідувальної інформації, отримувалися від європейських, насамперед, німецьких установ [2, с. 98]. Також джерелом інформації стали особисті контакти з представниками дипломатичного корпусу, отриманих під час прийомів у посольстві УНР в Берліні, де були присутні дипломати ЧСР, наприклад, у грудні 1920 р. і лютому 1921 р. [2, с. 180]. Крім того, використовувались матеріали чеської преси, яку передплачувало посольство [2, с. 53]. У зв'язку з тим, що частину архіву представництва УНР в Чехословаччині його очільник М. Славінський знищив при припиненні діяльності установи [16, с. 368], чехословацькі сюжети документів українського посольства в Німеччині мають важливе значення для з'ясування поінформованості вищого українського керівництва про події в ЧСР, взаємодії представників УНР в Німеччині та Чехословаччині.

Мета статті полягає у розкритті особливостей висвітлення чехословацьких аспектів у документах посольства УНР в Німеччині у 1919-1923 рр. Зокрема, розглядається інформування і оцінка посольством окремих зовнішньополітичних заходів перших років незалежної Чехословаччини, зокрема, відносин з українськими державними утвореннями. Також показується висвітлення у документах посольства початку чехословацької акції допомоги емігрантам з теренів колишньої царської імперії та вплив зовнішніх чинників на становище країни.

Зазначена тема не стала предметом дослідження науковців. Однак окремі аспекти проблематики піднімалися у статтях про діяльність представництв УНР у Німеччині (В. Заболотнюк, Н. Кривець та інші) [7; 9] та ЧСР (Т. Осташко і В. Соловійова, В. Очеретяний, Г. Стрельський та інші) [11; 15; 13; 14; 16], працях про інформаційний потенціал дипломатичних арівів УНР (В. Кавунник, І. Матяш, Т. Осташко і В. Соловійова та інші) [8; 10; 12].

Основним джерелом виступила перша частина опублікованого в 2021 р. збірника «Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Посольство в Німеччині. ...» [2]. Збірник, упорядником якого виступив В. Кавунник, містить різноманітні повідомлення очільників представництва УНР в Німеччині – Ф. Штейнгеля, М. Порша, Р. Смаль-Стоцького та звіти Дипломатичного відділу до українського міністерства закордонних справ. Із лютого 1919 р. посольство очолював М. Порш. Після його відкликання з посади на межі 1920-1921 рр., повіреним у справах (*chargé d'affaires*) УНР у Німеччині до початку 1923 р. був Р. Смаль-Стоцький [7, с. 43]. На жаль, у збірнику не подані циркуляри міністерства закордонних справ (далі – МЗС) УНР посольству в Німеччині, що містяться у фондах ЦДАВО України. Ці матеріали використовувались у дослідженні, як і інші опубліковані документальні збірники [17; 18; 20] та фахова література. Цитати із джерел подано мовою оригіналу.

Чехословаччині присвячена частина інформаційних повідомлень посольства УНР в Німеччині. Документи посольства УНР в Німеччині майже не висвітлюють внутрішньополітичного становища ЧСР, за винятком низки доповідей, підготовлених весною 1920 р., у яких зверталась увага на успіхи політичного розвитку цієї країни. Так, 1 квітня зауважувалось, що «чехи ... політично найскоріше сконсолідувались ...» [2, с. 91]. 25 травня 1920 р. у доповіді С. Петлюрі, підкреслюючи послідовну демократичну політику в Чехії, М. Порш відзначав, що вона «zasлугує на пильну увагу із нашого боку» [2, с. 93].

Більша частина документів посольства УНР у Німеччині про ЧСР стосується чехословацько-українських відносин. Чехословаччина вперше згадується у доповіді М. Порша МЗС УНР від 22 липня 1919 р. у зв'язку з питанням воїнів Української галицької армії (далі – УГА). Посол повідомляв, що Українська військова місія для справ полонених у Німеччині «підключається також інтернованими українськими січовиками, що під натиском поляків перейшли в Чехію, а потім і в Німеччину...» [2, с. 55]. Надалі ця тематика ще декілька разів з'являлася у документах посольства. Так, у повідомленні від 12 січня 1921 р. міститься інформація про допомогу приблизно 300 українським полоненим і біженцям у серпні 1920 – січні 1921 р. Це, переважно, були галичани, які тікали з польського полону й через Німеччину пробиралися до ЧСР [2, с. 156]. Про інтернованих воїнів УГА згадується 2 серпня 1920 р. у повідомленні повіреного Р. Смаль-Стоцького міністру закордонних справ А. Ніковському. У документі зазначалось, що серед відомостей, які «перевірити тяжко», є про ті, що повідомляють про плани «ужиття військових формацій у Чехословаччині для обсадження Галичини» [2, с. 108]. Цікавою є реакція на цей документ влади УНР. МЗС повідомило 16 серпня 1920 р. посольство про реакцію С. Петлюри на цей лист. Він вважав, що використання українських військових формувань в ЧСР для зайняття Галичини є черговою провокаційною фантазією, оскільки за відомостями Генштабу УНР, їх «в Чехії дуже замало, щоб цей намір, колиб він існував, перевести в життя. Що до так зван. галицької бригади в Чехії, то її кількість не перевищує п'яти с половиною тисяч; бригада ця, під зглядом моральним, є нездорова і не боездатна. Всякі поголоски з приводу бригади [є] черговим маневром, розрахунком: А) деякими галицькими льокальними політиками на ускладнення позиції Уряду У.Н.Р. або Б) більшовицьким галицьким елементом на зужиття бригади для зазначеної цілі. Як перша, так і друга [є] річ нереальна. Бригада не озброєна і більшість її уживається чехами для робіт» [19, ф. 1429, оп. 2, спр. 18, арк. 36-36 зв.].

Також у документах українського представництва в Німеччині відбито окремі аспекти діяльності у Празі дипломатичної місії УНР на чолі з М. Славінським.

У резюме наради дипломатичних представників України у Карлових Варах (Чехословаччина) (6-16 серпня 1919 р.), підготовленої М. Поршем, ЧСР згадувалася серед тих держав, з якими Україна «заприязнитися мусить» через «сильні економічні і політичні причини» [2, с. 59; 12, с. 98]. З допомогою цих держав, а саме Румунії, Польщі, ЧСР, Італії, а також Фінляндії, М. Порш також пов'язував злобуття підтримки «сучасних гегемонів – Англії і Америки» [2, с. 60; 12, с. 98].

Оцінок політики ЧСР щодо УНР зазначені документи не містять. Прикметно, що у своєму інтерв'ю часопису «Воля», опублікованому 12 червня 1920 р., М. Славінський оцінював політику ЧСР щодо України як дружній нейтралітет.

Але певні ускладнення у діяльності місії у Празі все ж існували. У листі з Берліна послу УНР у Великій Британії А. Марголіну від 27 січня 1920 р. М. Порш констатував: «На жаль, розпочали чехи проти Славінського боротьбу в пресі, а це в нашій справі не помагає» [2, с. 225-226]. Доповідь М. Порша С. Петлюрі 25 травня 1920 р. стверджувалося: «підноситься навіть («Právo lidu») питання про усунення нашого дипломатичного представника» [2, с. 92 - 93]. У даному випадку проявилася негативна реакція чехословацької громадськості на союз УНР і Польщі 1920 р.

Загалом, М. Порш оцінював діяльність М. Славінського на посаді голови місії неоднозначно. У своїх пропозиціях щодо реорганізації мережі українських дипломатичних осередків, висловлених очільнику МЗС УНР А. Лівницькому 1 квітня 1920 р. пропонував залишити представництво у Празі, якому мали підпорядковуватись дипломатичні агенти УНР в Угорщині, Королівстві сербів, хорватів і словенців і Австрії [2, с. 91]. Але пізніше, 24-25 серпня 1920 р., у повідомленні міністру закордонних справ УНР, М. Порш критикував проантантівську спрямованість українських дипломатів, зокрема, М. Славінського [2, с. 100 - 104].

Р. Смаль-Стоцький на посаді де факто керівника посольства у Берліні 26 січня 1921 р. вказує на фінансові труднощі місії України в ЧСР. Повідомляє про пересилання голові

Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Чехословаччині М. Славінському 1000 німецьких марок [2, с. 163]. Подібні проблеми у діяльності місії УНР в Чехословаччині фіксуються у збірнику «Українська революція. Документи. 1919-1921» [17, с. 328].

Найбільше інформації щодо діяльності празької місії УНР, власне, про її взаємодію з посольством УНР в Німеччині, містить «Доклад про сіоністичний конгрес» від 15 жовтня 1921 р., підготовлений М. Вальдманом, співробітником пресового відділу українського посольства у Німеччині. Документ повідомляє про ініціативу представництва «використати XII сіоністський конгрес у Карлсбаді щоб, ... перевести зближення з Сіоністичною партією, ... на місці поінформуватись про відношення сіоністичних представників родом з України до ідеї Самостійної України». Розкриваються підготовчі заходи до конгресу у липні 1921 р. у Празі, де М. Славінський спілкувався з видатним діячем сіоністського руху В. Жаботинським, який накреслив план створення єврейської жандармерії в межах української, що стало певною вихідною точкою у налагодженні переговорів [2, с. 601-602]. Залучення М. Славінського до зазначеної справи, очевидно, пояснюється його знайомством з В. Жаботинським. Працюючи в Одесі, М. Славінський співпрацював з ним як з відомим одеським журналістом і літератором [5].

У зазначеному докладі повідомляється, що дипломатичної місія у Празі надіслала Сіоністському конгресу привітання «в гідній формі від імені українського уряду». Також у цьому «листі було зроблено одверте признание до факту погромів на Україні і дано обіцянку, що при повороті до нормальних відносин на Україні український народ і український уряд зроблять все можливе, щоб загоїти рани», завдані єврейському населенню погромами. Привітання викликало добре вражіння, що дозволило встановити відносини з провідними діячами сіоністського руху [2, с. 603, 601].

Для переговорів з єврейськими діячами в Карлсбад (Карлові Вари) було відряджено М. Славінського, Р. Смаль-Стоцького, М. Вальдмана. Їх метою було довести, що політика української самостійності не може нести відповідальності за страшні ексцеси проти євреїв в Україні, та установити, що ідея самостійності України містить «таку непереможну внутрішню силу, що вона неминуче переведе себе в життя, і цим утвориться спільність долі між українським народом» та 3 млн. місцевих євреїв, в інтересі яких вважалося «підтримувати стремління до самостійності українського народу, працювати з українськими самостійними партіями і, не звертаючи уваги на погроми, підготовлювати мирне співжиття з українським народом» [2, с. 602].

Під час переговорів 30 серпня між В. Жаботинським та М. Славінським і Р. Смаль-Стоцьким йшлося про два практичні заходи: підтримку українського державного авторитету та можливе утворення єврейської оборони, а насамперед підготування великої санітарної допомогової акції, організованої з допомогою українського населення, котра буде допомагати як єврейському, так і не єврейському населенню. Дипломати УНР дійшли висновку, що В. Жаботинський, найбільш впливовий з сіоністів з України, щиро вітає ідею її самостійності та радо готовий використати свій вплив на українських євреїв у цьому напрямку. Подібну позицію зайняли інші сіоністичні провідники та представники родом з України. У розмовах з ними М. Вальдман міг «переконатися, що погроми, які досі стались, хоч і складаються на рахунок українських військових частин, навіть на рахунок уряду Петлюри, але ні український народ, ані ідея української самостійності не можуть бути зробленими відповідальними за ці події». Перемовники, зокрема, погодилися з тим, що в Україні немає жодної антисемітської політичної партії, так що в дійсності всім євреям-націоналістам буде можливо, не дивлячись на погроми, працювати разом з усіма українськими самостійницькими партіями. ... » [2, с. 602-603]. Самого тексту угоди М. Славінського і В. Жаботинського не наводилось.

Загалом, в історичній літературі відомий факт підписання 4 вересня 1921 р. М. Славінським від імені уряду УНР угоди з В. Жаботинським про створення у військових підрозділах УНР автономної єврейської жандармерії для попередження трагедії погромів. Звіт М. Славінського від 16 вересня 1921 р. з цього приводу опубліковано у десятому номері

журнала «Сучасність» за 1976 р. «Доклад про сіоністичний конгрес» дозволяє доповнити окремі аспекти цієї події.

В окремих звітах порушується проблема отримання віз для громадян УНР. Консул УНР у Баварії В. Оренчук у березні 1920 р. довідався від консула ЧСР Благовського про розпорядження міністерства закордонних справ його країни заборонити видавати візи на в'їзд «всім тим, котрі колись належали до Росії». Він повідомив українського посла в Німеччині про можливі наслідки введення нового режиму в'їзду до Чехословаччини. На його думку, це розпорядження «незвичайно шкідливо відіб'ється на тих укр[аїнських] громадянах, котрі зараз на підставі різних і чимраз усердніших обмежень німецьких влад будуть мусіти оставити Німеччину, як і на тих, котрі зараз вертають з французького полону або взагалі із Франції та хотіли б знайти заробіток в Чехії або щонайменше через Чехію проїхати в Польщу та на Україну». У зв'язку із майбутнім запитом Благовського щодо українців, Оренчук зауважував необхідність, щоб «п[аном] Послом Славинським було зараз в тій справі пороблено відповідні заходи перед чеським Міністерством». Вважав, «що Посол Славинський зможе вплинути на користне вирішення справи хоч би тільки тих наших громадян, про котрих буде прохати Консульство ...» [18, с. 266-267]. У звіті від 11 листопада 1920 р. МЗС УНР Р. Смаль-Стоцький повідомив про звернення до німецького міністерства закордонних справ «в справі улегшення в'їзду українських громадян із Чехо-Словаччини та Австрії» [2, с. 132]. Згідно з розпорядженням міністерства закордонних справ Німеччини її консульства у Відні та Празі не визнавали паспортів УНР. Для розв'язання цього питання українські дипломати прохали німецьку владу змінити відповідні інструкції консульствам [7, с. 43]. Крім того, у документах німецького представництва УНР відбилась прагнення влади ЧСР посилити контроль за емігрантами. 13 серпня 1921 р. міністерство внутрішніх справ цієї країни надіслало земським політичним управлінням листа про перевірку документів іноземців в Чехословаччині [20, с. 25-26]. У повідомленні Р. Смаль-Стоцького від 22 жовтня 1921 р. констатувалось: «Чехи видали нові розпорядження щодо паспортів всіх горожан бувшої Російської імперії й візують їх тільки по запиті до Праги». Дипломат повідомляв про допомогу в отриманні віз для окремих українських діячів на кооперативний з'їзд у Празі [2, с. 204].

Повідомлення українського посольства в Німеччині також торкалися питання західноукраїнських земель, зокрема, Закарпаття, включеного до складу ЧСР у 1919 р. 13 серпня 1920 р. Р. Смаль-Стоцький інформував про розмову з міністром закордонних справ Німеччини В. Сімонсом. На його запитання, чи Закарпаття не буде предметом непорозумінь між українцями та чехами і зауваження про німецьку підтримку права на цілковите самовизначення народів, Р. Смаль-Стоцький відповів, «що це питання поки що для української політики неактуальне і що він не має інструкцій до заяви у цій справі. Принципіально й український уряд завсіди заступатиме самовизначення й єдність всіх українських земель» [2, с. 241-242]. Після розмови з послом Угорщини у Німеччині Г. фон Еміхом, Р. Смаль-Стоцький 8 грудня 1920 р. констатував «дуже ворожий настрій угрів до Чехо-Словаччини. Угри за всяку ціну стараються зірвати Чехословакію або в Карпатській Русі, або у Словаччині і таким чином дістати союз із поляками. Це вони хочуть зробити або мирним шляхом, плебісцитом, або, не виключено, й оружжям» [2, с. 139].

У повідомленні Р. Смаль-Стоцького від 26 січня 1921 р. згадується «нота до чехословацького посла в справі п[ана] посла Миколи Василька, якого ворожі елементи підозрівають о пактовання (в угоді – Авт.) з Угорщиною проти Чехо-Словаччини», без конкретизації її змісту [2, с. 162]. Припускаємо, що у ній спростовувались чутки про укладення угоди представником УНР в Швейцарії М. Васильком з представниками Габсбургів щодо утворення із західноукраїнських земель королівства на чолі з представником цієї династії. Саме подібного змісту було спростування дипломатичної місії УНР у Празі з цього питання, опубліковане у чеській газеті «Tribuna» 13 січня 1921 р. [21].

У повідомленні 23 лютого 1921 р. Р. Смаль-Стоцький розглядав позицію керівництва ЧСР щодо західних регіонів України, яку визначав як «прихильність». Причинами цього дипломат вважав авні симпатії чехів та словаків «до Росії з панславістичних причин» та

сподівання, що східногалицькі українці «мають утворити міст між Чехословачією та Росією». Таке прихильне ставлення до Росії та українців також посилювалось «з огляду на глибоку опозицію до Польщі» [2, с. 173 – 174].

Схожа інформація міститься у доповіді Р. Смаль-Стоцького від 27 лютого 1921 р. На аудієнції у посла ЧСР В. Тусара, він зафіксував його міркування про Закарпаття у контексті політики Праги щодо радянської держави: «Стара Росія не вернеться ніколи. До нової Росії є наше щире бажання мати добрий шлях. Тому ми й інвестуємо дуже великі капітали на Карпатській Русі, бо вона є нашим мостом до Сходу. Коли тільки на Сході наступить спокій, то ми Карпатській Русі полишимо вибір, з ким вона хоче злучитись: чи з Україною, чи з Федеративною Росією, чи із союзними штатами Сходу» [2, с. 177]. Також Р. Смаль-Стоцький повідомив, що В. Тусар «згодився на моє прохання звернути увагу Міністра закордонних справ Сімонса не тільки як посла Чехословачії, а також як знавець сходу, що діяльність Скоропадського та товаришів у Німеччині робить на слов'янську демократію дуже небажане враження. Тузар згодився також зацікавитися справою, чи би чеська соціал-демократія не перебрала задачу посередництва між українцями а московською демократією. Прага була би знаменитим місцем для такої праці... » [2, с. 177].

Не обійшов Р. Смаль-Стоцький можливого чехословацько-польське зближення. У доповіді від 9 серпня 1921 р. він повідомив про листування щодо цього із секретарем української місії у Празі О.–І. Бочковським, без конкретних подробиць. На думку Р. Смаль-Стоцького, «Це поступенне скристалізування Східної Європи, яке відбувається на основі Малої Антанти та Балтійського союзу, в котрих обох концепціях Польща починає грати роллю стрілки при політичній рівновазі, викажеться кінець кінцем тільки спілкою закріплення поділу України. Коли розвиток піде далі тим шляхом і нам не вдасться польську позицію підкупати, то треба нам з часом очікувати кріпкого союзу між Румунією, Чехо-Словаччиною а Польщею, якого основою буде удержання анексованих українських земель: Бессарабії, Буковини, Угорської Русі, Галичини, Холмщини, Волині». Р. Смаль-Стоцький вважав доцільним «якнайскорше відновляти нам старі зв'язки із московською демократією, ба навіть здобути собі між ними певні симпатії та використати їх проти цих дуже шкідливих комбінацій. При великому впливі російських кол на чеських русофілів це певно вдасться... » [2, с. 198].

У цьому ж контексті дипломатичний відділ 10 вересня 1921 р. повідомляв про підготовку візиту маршала Ф. Фоша та очільника генерального штабу генерала М. Вейгана до Польщі та ЧСР. Її головною метою названо «остаточно зблизити Чехо-Словаччину з Польщею та ввести Польщу в блок Малої Антанти» із укладенням оборонного і наступального договору між його учасниками «з подвійною метою: служити рівновагою Франції в її антинімецькій політиці та підпирати французькі інтереси у війні з Москвою, котра намічується не далі як на будучий рік. ... Масарик і Бенеш, передбачаючи труднощі, роблять досі певну опозицію, заявляючи, що парламент не піде за ними з огляду на те, що авантюристичний дух, який панує в Польщі, утруднює союз Чехії з поляками» [2, с. 589]. Зазначений візит у 1921 р. не відбувся.

У документах посольства УНР в Німеччині подано відомості про ставлення окремих чеських політиків до України. Так, у листі послу УНР у Великій Британії А. Марголіну М. Порш 27 січня 1920 р. писав: «Із Чехо-Словаччини приходять вістки, що в комісії по закордонним справам Крамарж із своїм русофільством цілком провалився проти Бенеша, який заступає реально політичні напрямки. Бенеш робить українцям деяку надію на Східну Галичину... » [2, с. 225-226].

Дипломати УНР в Німеччині торкались відносин Берліна й Праги, взаємин з предствником ЧСР у Берліні тощо. Так, про налагодження гарних відносин ЧСР і Німеччини повідомляли М. Порш у листі послу УНР у Великій Британії А. Марголіну 27 січня 1920 р. [2, с. 225-226] і Р. Смаль-Стоцький у звітах міністерству закордонних справ УНР 13 серпня і 2 вересня 1920 р. [2, с. 241-242, 119].

Значне місце у повідомленнях посольства УНР в Німеччині з чехословацької тематики відводилося висвітленню ролі ЧСР у Малій Антанті. 2 вересня 1920 р. Р. Смаль-Стоцький повідомив про візит до чехословацького повіреного у справах М. Кобра, який зауважив йому,

що «... не в'яжеться Чехія у своїй політиці з ніким, а головно орієнтується на власні сили та на «Малу Антанту». Союз із Румунією й Югославією заключений; він має в собі точки проти Дунайської конфедерації» [2, с. 119].

9 вересня 1920 р. дипломатичний відділ посольства підготував «Військовий звіт (військові сили Придунайських держав)», що розглядав чисельність армій країн Малої Антанти [2, с. 249].

Ця інформація зацікавила міністерство закордонних справ УНР. Зокрема, 28 жовтня 1920 р. міністерство запропонувало голові Надзвичайної Дипломатичної Місії у Празі «визондувати ґрунт у тім, як би поставився Чехословацький Уряд до участі в Малій Антанті У.Н.Р.» [17, с. 309, 320-321].

Більше уваги цьому військово-політичному союзу надано у повідомленні Р. Смаль-Стоцького 23 лютого 1921 р., до якого додавався меморандум про Малу Антанту, підготовлений секретарем дипломатичного відділу посольства М. Гехтером. У ньому окреслюються обставини створення Малої Антанти, з яких випливає, на думку укладача, її «два головні завдання: перше – на випадок большевицького нападу після розгрому Польщі могли дати опір большевикам російським, друге – гостро вважати, щоби мирові постанови між Австрією та Угорщиною були додержані. ... ». Також вказано причини, на думку дипломата, чому ЧСР як провідна держава Малої Антанти прагне зайняти відносно Франції незалежну позицію. «Економічно Чехословачія якнайтісніше зв'язана з Німеччиною: 75 % чеського вивозу іде до Німеччини, 50 % чеського ввозу йде з Німеччини. ... Позаяк Франція також з економічного боку є найлютішим ворогом Німеччини, то Чехословачія з причин самоохорони не може слідувати за Францією на цьому шляху» [2, с. 173-174].

Ці ж причини утворення Малої Антанти подано у повідомленні Р. Смаль-Стоцького від 27 лютого 1921 р. Окрім того, відзначено, що при укладенні цього союзу чехи відверто заявили міністру закордонних справ Румунії Т. Йонеску, що вони мусять зважати на Росію й тому не можуть брати на себе жодних зобов'язань щодо нерумунських територій – Бессарабії та Буковини. У документі відзначалось, що президент ЧСР Т. Г. Масарик переконав уряд Королівства сербів, хорватів і словенців, «щоби воно залишило всякі наміри інтервенції» [2, с. 177]. Також В. Тусар пояснив причини незацікавленості ЧСР у залученні Польщі до Малої Антанти. Він зауважив, що з «поляками чехи хотять радо порозумітися, але при установах західних і східних границь треба зважати й на другі народи Східної Європи. Тому ми не могли згодитися, щоби Польща вступила до Малої Антанти» [2, с. 177].

Можливо, відповідні повідомлення посольства УНР в Німеччині вплинули на висновки уряду щодо зовнішньої політики ЧСР. В огляді міжнародного становища УНР і закордонної політики від 11 березня 1921 р. вказувалася: «Щодо загального міжнародного становища Чехословаччини і її зовнішньої політики, то вона стремить до того, щоби викристалізувати собі таку закордонну політику, яка б, остаючись в основі осередньоевропейською, була рівночасно і антантофільською, з метою забезпечити свої кордони головно перед імперіалістичними та ірредентичними планами Угорщини» [1, с. 135].

Посольство УНР в Німеччині не залишало поза увагою вплив радянського чинника на центральноєвропейські відносини. Зокрема, документи посольства відображали більшовицьку діяльність щодо середовища українських емігрантів.

Повідомлення від 10 березня 1921 р. містить «Витяг з реферату шефа пропаганди та інформації в Чехо-Словаччині Гутмана (члена большевицького західноєвропейського секретаріату), проголошеного 31/XII [19]20 з нагоди конференції в Бремені». Вказано, що рукописний російський оригінал звіту походить з англійсько-російської агентури в Берліні, де вважається справжнім. Наводились слова Гутмана про те, що «...в Чехії та Австрії большевизм пустив міцні корні», твердження, що «дійсний центр ваги большевицької праці лежить в Чехословачії: ... ». Однак не згадано спроби чехословацьких комуністів захопити владу під час загального страйку у грудні 1920 р.

Значне місце у рефераті присвячено спробам більшовиків домогтися розколу української еміграції. Зауважувалось, що збагнувши «внутрішній дух українського руху» та

завдяки використанню гасла «Хоч большевицька, але таки Самостійна Україна» удалося вмовити також найфанатичніших українців ...» до визнання радянської влади. Зауважено успіхи не лише у пропаганді серед українців в еміграції, але й у проникненні більшовицької агентури в емігрантські організації: «Завдяки праці, веденої на протязі минулого пів року, стало не тільки можливим зібрати ті українські елементи, які природно мають нахил до большевизму, але також схилити до большевизму буржуазні партії, як, н[а]пр[иклад], групу [Євгена] Петрушевича, яка виступає за Самостійну Галичину». Гутман стверджував, що вдалося, «не міняючи політичного складу керуючих кол, захопити в свої руки цілий апарат, а саме через введення надійних большевицьких сил. Кур'єри, які робили зв'язок між окремими групами, злученими з галицьким комітетом та їздили з Праги до Лондона, до місії д[окто]ра [Костя] Левицького та в інші місця, були большевики. Завдяки тим обставинам, що представник д[окто]р[а] [Євгена] Петрушевича був також в Спа, було можливим також там мати своїх людей. ... В такий спосіб ми і з Праги могли вмішуватись в європейську політику....» [2, с. 360-361]. «З другого боку, – відзначалось у рефераті Гутмана, – наша праця була головним чином направлена на підтримування Винниченка та груп, які до нього прилучаються» [2, с. 361]. Важливих подробиць тут не наводилось, хоча вже на той час В. Винниченко здійснив невдалу поїздку до радянської держави з метою надати УСРР українського змісту. Відзначено «успіхи комуністичної пропаганди в Закарпатті». Наприкінці Гутман відмітив цілковите задоволення фінансових потреб у пропагандистській роботі і те, що «Праця нашого офіційного представника в Празі, [Соломона] Гіллерсона, стоїть вище всякої похвали» [2, с. 360-363]. Принагідно відзначимо, що «Політичні звідомлення» дипломатичного відділу українського посольства у Німеччині від 10 листопада 1921 р. повідомляли, що у лютому і березні цього ж року С. Гіллерсон надав допомогу повстанським загонам у Галичині, основу яких становили галицькі біженці, які перебували в ЧСР, а також втікачі «з інтернованих в таборах», очевидно, маючи на увазі окремі підрозділи Української галицької армії [2, с. 665].

Організацію большевицької міжнародної пропаганди проаналізовано у повідомленні від 21 червня 1921 р. Її осередками названо офіційні установи, зокрема, радянські дипломатичні та торговельні представництва за кордоном та їх таємні відділи. Кошти, які надаються, «йдуть не лише на утримання совітських представників за кордоном, але також на покриття видатків обох таємних відділів ..., а також на піддержку комуністичних груп за кордоном, котрі стоять в зв'язку з большевиками. Такі комуністичні групи існують скрізь, головним чином, в Відні, в Празі та в Берліні, де провідники большевицьких місій менше дбають про заключення торговельних договорів, але більше мають на меті придбати і зацікавити большевицькими ідеями якнайбільше людей» [2, с. 465]. Прагу названо «головним центром зв'язку на лінії Москва – Париж» [2, с. 467-468].

Також внутрішньополітичної ситуації стосується звіт дипломатичного відділу «Діяльність комуністів в Чехо-Словаччині» від 1 грудня 1921 р. про утворення комуністичної партії. У ньому повідомлялося про з'їзд у жовтні 1921 р. у Празі представників всіх комуністичних організацій та груп в ЧСР, який під впливом III Інтернаціоналу (Комінтерну) ухвалив рішення про їх об'єднання в одну партію і прийняв відповідний статут, «продиктований їй з Москви» [2, с. 717].

Низка повідомлень українських дипломатів у Німеччині стосувалася поширення серед українських емігрантів – симпатиків радянської влади, ідеї повернення на Наддніпрянщину. Зокрема, наведено повідомлення ВУЦВК від 30 листопада 1921 р. та 12 квітня 1922 р. про амністію рядового складу армій – супротивників радянської України із закликом до їх повернення на батьківщину [2, с. 795]. У зв'язку з цим повідомлялося, що М. Кондрашенко очолив групу українських емігрантів, яка стояла на платформі «зміновіховців» [2, с. 799]. Це був колишній Подільський губернський комісар, який в Українському Громадському Комітеті у Празі керував трудовим відділом. Крім того він був одним із очільників Комітету помочі голодуючим на Україні при цій установі [3, с. 22].

У повідомленні від 12 грудня 1920 р. Р. Смаль-Стоцький торкався маловивченого на сьогодні питання діяльності представництв УНР у справі закупівель для потреб армії. Він доповідав про конфліктну ситуацію, що виникла внаслідок ознайомлення німецького міністерства закордонних справ із копією листа Ревізора військових місій УНР в Празі А. Мельника від 15 вересня 1920 р. військовому міністру УНР. Ця копія була відіслана листом міністру фінансів УНР Х. Барановському, який перебував у Берліні, але не потрапила до свого адресата. У звіті наведено повний текст цього листа: «Ревізурою військових місій ... не раз з'ясовувалась справа закупки військового майна берлінським посольством і повідомлялося про стан справи. Частину цього майна перебрала Торговельна комісія (обмундирування, що переходять в Празі), решту ж посольство не передало. ... ». А. Мельник пропонував вжити заходів до перевезення зазначеної частини майна армії УНР. Р. Смаль-Стоцький повідомив зовнішньополітичне відомство УНР, що в міністерстві закордонних справ Німеччини перед ним поставили запитання: «1) які закупки і яким правом робило посольство, нехтуючи німецький нейтралітет; 2) з дозволу яких установ Німеччини; 3) просять пояснення в справі аеропланів; 4) протестують, щоби урядові українські установи уживали червонохресний флаг для ошукування, транспортуючи під ним воєнні матеріали». Р. Смаль-Стоцький відповів, «що посол Порш на відпустці і х[в]орий, і я для цих питань мушу попросити інструкцій Міністра. ... Я прохав доброзичливого мовчання радника Блюхера в цій справі до моєї відповіді. ...» [2, с. 142-143].

Згадуються у документах УНР і деякі ініціативи радянської України щодо ЧСР. Наприклад, у повідомленні дипломатичного відділу від 10 березня 1921 р. зауважено, що «Український радянський уряд ... запропонував мир також урядам Естонії, Латвії, Чехії, Турції, Франції, Італії, Австрії та Німеччини» [2, с. 376]. Також 21 червня 1921 р. наводилось термінове повідомлення українського радянського дипломата М. Левицького від 31 травня того ж року голові уряду радянської України Х. Раковському стосовно узгодження з українськими радянськими дипломатами в ЧСР особового складу чехословацького представництва в УСРР. Чехословацьку репараційну комісію для України мав очолити Я. Загер, а її членами мали бути Я. Коларж і В. Мала [2, с. 489-490]. Також дипломатичний відділ посольства УНР в Німеччині підготував звіт «Відомості Радянської України» (1922 р.), в якому навів текст меморандуму голови уряду УСРР Х. Раковського. У ньому згадувалась підготовка договору з ЧСР [2, с. 770]. Але про сам тимчасовий торговельний договір ЧСР і УСРР від 6 червня 1922 р. [5, с. 50] відомостей не наводилось.

У документах дипломатів УНР в Німеччині також зафіксовані початок у 1921 р. Російської акції допомоги, що поширювалася на вихідців з колишньої царської імперії, зокрема, росіян, українців, білорусів. «Політичні звідомлення» за вересень 1921 р. знайомлять з поглядами міністра закордонних справ ЧСР Е. Бенеша на російське питання, висловлені на закритому засіданні Ради міністрів. Він критикував непослідовність політики Антанти стосовно Росії, вважав, що більшовицький режим «витримає ще якийсь час, і з цим треба рахуватися». Торкаючись голоду в радянській державі, Е. Бенеш зауважив, що взяв на себе ініціативу організувати систематичну допомогу за посередництвом Міжнародного Червоного Хреста у вигляді «спеціальних поїздів з санітарним персоналом, з запасом медикаментів, а також окремих поїздів з харчовими запасами». Щодо російської еміграції в Чехословаччині, зокрема, зауважив: «Насамперед нас цікавить російська молодь, студенти, і тому ми постановили прийняти до вищих шкіл коло 1000 студентів ... ». Також Е. Бенеш висловився за міжнародну допомогу російській еміграції за фінансової участі Англії та Франції. Для цього планувався передати відповідне звернення до Ліги Націй [2, с. 595, 596]. Дійсно, такий документ 28 січня 1922 р. ЧСР передала генеральному секретареві цієї організації [4, с. 263]. Прикметно, що розгортання зазначених напрямків – підтримки голодуючих і емігрантів засвідчено у повідомленні представника УНР в ЧСР М. Славінського міністерству закордонних справ УНР від 1 жовтня 1921 р. [19, ф. 1429, оп. 1, спр. 100, арк. 94-98 зв.].

З допомогою еміграції пов'язувалась активізація економічних відносин з радянською державою. Е. Бенеш у згаданому виступі називав їх «Економічна інтервенція», наголошуючи

на необхідності здійснювати її у міжнародному масштабі: «Чехія буде дуже зацікавлена в скорому відродженні нормальних умов життя в Росії і тому повинна буде прийняти в цій акції активну участь. Тепер саме намічується підготовка різних матеріалів на сотки мільйонів корон, і вже складаються списки всіх бажаючих їхати до Росії спеціалістів та знайомих з цим краєм» [2, с. 597].

У повідомленні «Відомості про діяльність бази с[оціалістів]-р[еволюціонерів] у Празі» (10 листопада 1921 р.) розкрито підтримку чехословацькою владою російських есерів, зокрема, В. Бурцева і А. Керенського [2, с. 654-655]. Відзначено, що у Чехословаччині на російську партію соціалістів-революціонерів «дивились ... як на єдину російську політичну організацію, котра здібна робити большевикам опір і котра може стати коло державного стерня після скинення большевицької диктатури» [2, с. 656]. Низка діячів партії приїхала до Праги після того, як про це було повідомлено президенту ЧСР. За фінансової підтримки президента і уряду, у столиці ЧСР створили головну базу соціалістів-революціонерів за кордоном. У вересні 1920 р. вони почали видавати газету «Воля России» та встановили зв'язок зі своїми однопартійцями на батьківщині. Діяльність соціалістів-революціонерів спрямовувалась на пропаганду, інформацію, організацію партійних осередків в Росії та благодійні справи [2, с. 655, 656, 658].

Остання згадка про Чехословаччину у документах посольства УНР в Німеччині пов'язана з припиненням його діяльності. Після зближення радянської Росії та Німеччини у 1922 р. постало питання ліквідації представництва УНР в Берліні. У своєму останньому повідомленні зі столиці Німеччини від 7 березня 1923 р., Р. Смаль-Стоцький сповіщав, що залишає Німеччину та їде до Праги [2, с. 217].

Таким чином, документи посольства УНР в Німеччині містили важливу інформацію про Чехословаччину, насамперед, зосереджуючись на зовнішньополітичних чинниках. Зокрема, вони висвітлювали окремі аспекти відносин ЧСР з Україною, причини утворення Малої Антанти, вплив комуністичного чинника на центральноєвропейські міждержавні відносини та розгортання чехословацькою владою на початку 1920-х рр. підтримки емігрантів із колишньої царської імперії. Вивчення зазначених документів дозволяє поглибити з'ясування особливостей функціонування дипломатичної служби УНР, взаємодії її представництв у різних країнах. Незважаючи на неповний об'єм збережених документів, вони залишаються важливим джерелом вивчення історії української дипломатії та, зокрема, новітніх чехословацько-українських відносин.

Окреслена наукова проблема потребує подальшого вивчення. Аналіз повідомлень дипломатичних представництв УНР про зарубіжні країни дозволить глибше зрозуміти рівень поінформованості керівництва країни, що впливало на політичні рішення та загалом – більш докладно розкрити особливості функціонування мережі українських дипломатичних представництв у період визвольних змагань.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, автор запевняє, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних, подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919-1921) / упоряд. Валентин Кавунник; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 796 с.
2. Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Посольство в Німеччині. Частина 1. Кореспонденція Федора Штейнгеля, Миколи Порша, Романа Смаль-Стоцького та звіти Дипломатичного відділу (липень 1918 – березень 1923) / Упоряд. Валентин

- Кавунник; ред. текстів: укр. та рос. Лариса Білик; нім. Юлія Горбач; франц. та англ. Георгій Потульницький. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. 844 с.
3. В справі допомоги голодуючим на Україні. *Нова Україна*. Прага, 1922. Ч. 12. 15 вересня. С. 19-22.
4. Вацулик Я. Меморандум Вацлава Гирсы о помощи русским и украинским эмигрантам, направленный в Лигу Наций. *Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие*. Составители: Л. Бабка и И. Золотарев. Прага: Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека; гражданское объединение «Русская традиция», 2012. С. 263-268.
5. Віднянський С. В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.). *Український історичний журнал*, 1997. № 1. С. 43-61.
6. Гриськов А. Одеса у життєпису Максима Славинського. *Чорноморські новини*. 2013. № 20-21. 7 березня.
7. Заболотнюк В. Українські інституції в Німеччині в 1918-1923 рр. *Схід*. 2017. № 6 (152). Листопад-грудень. С. 40-50.
8. Кавунник В. Реконструкція й інформаційний потенціал архівів міністерств закордонних та внутрішніх справ УНР (1918–1921). *Український археографічний щорічник*. Київ, 2018. Вип. 21/22. Том 24/25. С. 81-100.
9. Кривець Н. В. Відносини Директорії УНР і Німеччини 1919–1922 рр. Питання німецької історії: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2004. С. 119–126.
10. Матяш І. Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2017. Число 28. С. 9 – 32.
11. Осташко Т., Соловійова В. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918–1921 рр.). *Проблеми вивчення історії Української революції*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 187-231.
12. Осташко Т., Соловійова В. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії. *Архіви України*. Київ, 2003. № 4/6. С. 88–98.
13. Очеретяний В. Дипломатична діяльність Максима Славинського в період Директорії УНР 1919-1920 рр. *Мандрівець*. 2007. № 3. С. 22-28.
14. Очеретяний В. Дипломатична діяльність М. А. Славинського у 1920-1923 рр. *Історичний журнал*. 2007. №4. С. 39-45.
15. Соловійова В. В. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Чехословаччині (1921–1923 рр.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*. Київ, 2002. Вип. 6. С. 175–181.
16. Стрельський Г. В. М. А. Славинський (1868-1945) і його дипломатична діяльність. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. К., 2003. Вип. 9. С. 362-371.
17. Українська революція. Документи. 1919-1921 / Редактор Тарас Гунчак. Нью-Йорк, 1984. Т. 2. 478 с.
18. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): док. і матеріали / упоряд.: В. Даниленко, Н. Кривець. Київ: Смолоскип, 2012. 592 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
20. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). Z. Sládek, L. Běloševská a kolektiv autorů. Praha: Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica, 1998. 344 s.
21. Wasilkova úmluva s Habsburky. Monarchistický komplot maďarsko-habsburský. *Tribuna*. 1921. Č. 10. 13 ledna. S. 1.

O. M. KRAVCHUK, PhD in History,

Associate Professor of the Department of World History and International Relations

e-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,

32 K. Ostrozky Street, Vinnitsia, 21001, Ukraine

CZECHOSLOVAK ASPECTS IN THE DOCUMENTS OF THE EMBASSY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN GERMANY (1919-1923)

The purpose of the article is to examine the features of the coverage of Czechoslovak aspects in the documents of the Ukrainian People's Republic embassy in Germany in 1919-1923.

The research methodology is based on the scientific research principles of historicism, systematicity, objectivity, historical and logical methods, and source criticism.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time in historical science, Czechoslovak plots in the documents of the Ukrainian People's Republic embassy in Germany in 1919–1923 are analyzed. Attention is focused on the analysis of the information potential of the documents from the point of view of the foreign policy of Czechoslovakia, relations between the Czechoslovak Republic and the Ukrainian People's Republic, in particular, the activities of its representatives in Prague and their interaction with the Ukrainian embassy in Germany, and some initiatives of Soviet Ukraine regarding the Czechoslovak Republic.

Conclusions. The documents of the Ukrainian mission in Germany are an important source for the history of the foreign policy activities of the Ukrainian People's Republic. A significant part of this set of documents touches on various issues of interaction between the Ukrainian People's Republic missions in Germany and Czechoslovakia, and the activities of Ukrainian representatives in Prague. The efforts of Bolshevik figures to organize Ukrainian emigration in Czechoslovakia are also highlighted. The internal political situation of the Czechoslovak Republic was practically not covered in the documents. Among the foreign policy measures of the Czechoslovak Republic, the reasons for the creation of the Little Entente, certain aspects of the attitude towards the Ukrainian People's Republic, the launch in 1921 of a campaign to support emigrants from the territories of the former tsarist empire, and the events of the beginning of the establishment of relations between Soviet Ukraine and Czechoslovakia in 1921 were revealed.

Key words: *Ukraine, Czechoslovakia, Germany, diplomacy, emigration.*

References

1. Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Foreign Affairs: diplomatic documents in the period from the Versailles to the Riga peace treaties (1919-1921) / edited by Valentyn Kavunnyk. Kyiv: Mykhailo Hrushevsky institute of ukrainian archeography and source studies, 2016. 796 p. (in Ukrainian)
2. Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Foreign Affairs. The Embassy in Germany. Part 1. The correspondence of Fedir Shteiinhel, Mykola Porsh, Roman Smal-Stotskyi, and the Diplomatic Department (July 1918 – March 1923) / Compiled by Valentyn Kavunnyk; Edited by Larysa Bilyk, Yuliia Gorbach, Heorgii Potulnytskyi. Kyiv: Mykhailo Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, 2021. 844 p. (in Ukrainian)
3. In the case of aid to the starving in Ukraine. *Nova Ukrajina*. Praga, 1922. No. 12. 15 veresnja. P. 19-22. (in Ukrainian)
4. Vaculyk Ya. (2012). Vaclav Girs'a's memorandum on aid to Russian and Ukrainian emigrants sent to the League of Nations. *Russkaja akcyja pomoshhy v Chekhoslovakyy: ystoryja, znachenye, nasledye*. Sostavlyteli: L. Babka y Y. Zolotarev. Praga: Nacyonal'naja byblyoteka Cheshskoj Respublyky – Slavjanskaja byblyoteka; grazhdanskoe objedynenye «Russkaja tradycyja», P. 263-268. (in Russian)

5. Vidnyanskyi S. V. (1997). The Ukrainian question in the foreign policy concepts of Czechoslovakia (1918-1989). *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal*. – *Ukrainian Historical Journal*, No 1, P. 43-61. (in Ukrainian)
6. Grysikov A. (2013). Odesa in the biography of Maxim Slavinsky. *Chornomorsjki novyny*. No. 20-21. 7 bereznja. (in Ukrainian)
7. Zabolotniuk V. (2017). Ukrainian diplomatic mission in Germany in 1918-1923. *Skhid*. No. 6 (152). Lystopad-gruden'. P. 40-50. (in Ukrainian)
8. Kavunnyk V. (2018). The reconstruction and informational potential of the archives of ministries of foreign and internal affairs of Ukrainian People's Republic (1918–1921). *Ukrainsjkyj arkeografichnyj shhorichnyk*. Kyjiv, Issue 21/22. Vol 24/25. P. 81-100. (in Ukrainian)
9. Kryvec' N. V. (2004). Relations between the UPR Directory and Germany, 1919–1922. *Pytannja nimec'koji istorii: zb. nauk. pr. Dnipropetrovs'k*, P. 119–126. (in Ukrainian)
10. Matiash I. (2017). Diplomatic archives as the source of history studies of Ukrainian diplomatic and consular service in 1917–1924. *Specialjni istorychni dyscypliny: pytannja teoriji ta metodyky*. Kyjiv, No 28. P. 9–32. (in Ukrainian)
11. Ostashko T. & Solovjova V. (2002). Diplomatic missions of the UNR in Western European countries (1918–1921 pp.). *Problemy vyvchennja istoriji Ukrainjskoji revoljuciji*. Kyjiv, Issue 1. P. 187-231. (in Ukrainian)
12. Ostashko T. & Solovjova V. (2003). Materials of the Meetings of UPR Foreign Diplomatic Missions Heads as the Source for Directory Period Study. *Arkhivy Ukrainy*. Kyjiv, No 4/6. P. 88–98. (in Ukrainian)
13. Ocheretianyi V. (2007). Diplomatic activities of Maksym Slavynskyi during the period of the UPR Directory in 1919-1920. *Mandryvec*. No 3. P. 22-28. (in Ukrainian)
14. Ocheretianyi V. (2007). Diplomatic activities of M. A. Slavynskyi in 1920-1923. *Istorychnyj zhurnal*. No 4. P. 39-45. (in Ukrainian)
15. Solovjova V. V. (2002). Extraordinary diplomatic mission of the UPR in Czechoslovakia (1921–1923). *Visnyk Kyjivs'kogo nacional'nogo lingvistychnogo universytetu. Serija: Istorija, ekonomika, filosofija*. Kyjiv, Issue 6. P. 175–181. (in Ukrainian)
16. Strelsky G. V. (2003). M. A. Slavinsky (1868-1945) and his diplomatic activities. *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoji akademiji Ukrainy*. Kyjiv, Issue 9. P. 362-371. (in Ukrainian)
17. The Ukrainian Revolution. Documents. 1919-1921 / Editor Taras Hunczak. (1984). New York: the Ukrainian academy of arts and sciences in the United States, Vol. 2. 478 p. (in Ukrainian)
18. Ukrainian diplomatic missions in Germany (1918-1922): documents and materials / edited by V. Danylenko, N. Kryvets. (2012). Kyjiv: Smoloskyp, 592 p. (in Ukrainian)
19. The Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine. (in Ukrainian)
20. Documents on the history of Russian and Ukrainian emigration in the Czechoslovak Republic (1918-1939). Z. Sládek, L. Běloševská and a collective of authors (1998). Praha: Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica, 344 p. (in Czech; in Russian)
21. The Treaty of Wasilk with the Habsburgs. The Hungarian-Habsburg monarchist plot. (1921). *Tribuna*. Č. 10. 13 ledna. P. 1. (in Czech)

Текст надійшов до редакції 29.08.2025. / The text was received by the editors 29.08.2025.

Текст затверджено до друку 14.09.2025. / The text is recommended for printing 14.09.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

В. Г. ГРІНЧЕНКО, канд. істор. наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

e-mail: grvi63@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25000, Україна

**РУЙНАЦІЯ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ У ВИСВІТЛЕННІ
ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ**

Мета дослідження. Розглянути і проаналізувати різнопланові матеріали, про зруйнування радянською владою унікального архітектурного комплексу Києва – Михайлівського Золотоверхого монастиря, які були опубліковані на сторінках деяких українських періодичних видань, що виходили в радянській Україні та за її межами у міжвоєнний період – переважно у 1930-х рр.

Методологія дослідження. Застосовано принципи історизму та об'єктивності. Використано описовий, порівняльно-історичний, історико-критичний методи.

Наукова новизна. Матеріали, представлені у даній публікації, можуть слугувати певним доповненням до висвітлення державної антирелігійної політики в радянській Україні, в тій її частині, яка стосувалася закриття та руйнування культових споруд, зокрема, визначних історико-мистецьких пам'яток світового значення.

Висновки. Знесення Михайлівського Золотоверхого монастиря стало для свідомої української спільноти одним з найбільш резонансних актів вандалізму більшовицької влади. Таке ставлення можна побачити в тогочасній україномовній газетній періодиці на етнічних землях у складі Польщі, зокрема у львівських газетах. На противагу їхній виразно проукраїнській позиції, в періодиці УСРР проглядалася угодівська позиція, руйнація Михайлівського монастиря була позбавлена негативного контексту. Відповідні публікації в дусі більшовицьких настанов фактично пропагували нівелювання цінностей національних архітектурних традицій та значимості пам'яток сакральної архітектури.

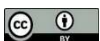
Ключові слова: *руйнація, Михайлівський Золотоверхий монастир, українська періодика, міжвоєнний період, 1930-ті роки.*

Як цитувати: Грінченко В. Г. Руйнація Михайлівського Золотоверхого монастиря у висвітленні деяких українських періодичних видань міжвоєнного періоду. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С.65-75. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-06>

In cites: Grinchenko V. H. (2025). The Destruction of the St. Michael's Golden-Domed Monastery as Covered by Some Ukrainian Periodicals of the Interwar Period. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (65-75), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-06>. (in Ukrainian)

В добу радянського тоталітаризму церква як один із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства зазнала нещадних руйнувань. Як зазначають сучасні дослідники, войовничий державний атеїзм виступав однією із базових засад політики більшовицької правлячої партії, одним із «фронтов» насадження марксистської ідеології та викорінення духовної національної традиції [12, с. 91–92].

©В. Г. Грінченко, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Така масштабна руйнація серед іншого суттєво заторкнула церковний мистецько-культурний сегмент. Храми масово закривали, переобладнували під світські громадські будівлі для різних установ, часто використовували в якості споруд суто утилітарного призначення, або й взагалі цілковито зносили, якщо вбачали в цьому якусь доцільність. Останнє стало особливо примітним у 1930-х роках, коли після прийняття рішення про перенесення із Харкова до Києва столиці УСРР відбулося нищення цілого ряду київських церков. Деякі з них були визнаними пам'ятками української культури та мистецькими шедеврами світового значення. Для свідомої української спільноти одним з найбільш резонансних актів вандалізму більшовицької влади стало знесення у Києві Михайлівського Золотоверхого собору.

Висвітлення різних аспектів, що стосуються руйнації цього храму та загалом Михайлівського монастиря, вже знайшли своє відображення в досить численних публікаціях. Зокрема, можна відзначити деякі праці, видані в останні десятиліття – науково-популярне видання М. Дегтярьова та А. Реутова [5], монографії Ю. Коренюка [13], С. Кота [18], статті Г. Івакіна і Л. Федорової [9], Ю. Коренюка [14; 15], С. Кота і Ю. Коренюка [19; 20], Ю. Коренюка і І. Шалінського [16], О. Костючка [17], В. Купченко і Г. Волкотруб [21] та ін.

Характер і обсяг існуючих досліджень залишають певні можливості для продовження розгляду окремих аспектів цієї тематики. Зокрема, ми звернули увагу на різнопланові публікації, пов'язані з руйнацією Михайлівського Золотоверхого монастиря, надруковані на сторінках деяких українських періодичних видань, що виходили в радянській Україні та за її межами у міжвоєнний період, переважно у 1930-х роках. Вважаємо, що цей погляд на зазначену проблему ще потребує більш детального висвітлення.

Після утвердження в радянській Україні більшовицької влади та початку кампанії ліквідації релігійних організацій незабаром закрили і Михайлівський Золотоверхий монастир. В самому Михайлівському соборі ще кілька років дозволяли богослужіння, а остаточно закрили його 1 лютого 1930 р. [13, с. 20]. В південній частині монастиря знаходилися корпуси колишніх монастирських готелів, що були передані під студентські гуртожитки. Станом на 1930 рік тут існував «цілий студентський городок, де знаходять собі притулок тисячі студентів радянських вищих шкіл», а колишня Трапезна Михайлівського монастиря використовувалася як «студентська їдальня для студентів київських вищих шкіл» [див. 11, с. 372–374].

Відразу після закриття Михайлівського собору його також планували перебудувати під студентський гуртожиток, але Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури та природи спільно з Всеукраїнською Академією наук змогли його уберегти. Михайлівський Золотоверхий монастир планували передати до заповідника «Київський Акрополь», який мав об'єднати давні будівлі Верхнього Києва, проте це не було реалізовано, бо у більшовицької влади стосовно цієї території були свої міркування [13, с. 20, 22].

Як зазначається у сучасних дослідженнях, в умовах більшовицьких суспільних трансформацій 1920–1930-х рр. та впровадження нових цінностей культові споруди залишалися нагадуванням про минуле, ставали своєрідними символами минулого, дратівливого для радянської влади [12, с. 98–99]. Зокрема, ілюстрований журнал «Глобус», що виходив у Києві як додаток до газети «Пролетарська правда», у 1929 р. надрукував допис про проведений у Києві великодній «протирелігійний, антипопівський карнавал». В ньому взяли участь «десятки тисяч пролетарів, молодь», які «бадьорими піснями, юнацьким запалом і безтурботними веселощами штурмували одвічного темного ворога». Головні дійства карнавалу відбувалися поблизу відомих храмів, що в тексті названі як «відомі форпости вікової темряви – Софія, Михайлівський собор, Десятинна церква та Андрія Первозванного» [8].

Принагідно зазначимо, що в 1926 р. у цьому ж самому журналі була опублікована стаття професора Миколи Макаренка (пізніше репресованого) «Красоти Київ». В ній, зокрема, зазначалося, що виключно привабливим є у Києві старе місто. Зараз, як і в минулі часи, «це – осередок міста, а саме територія Михайлівського монастиря, Софійський Собор, Андріївська церква, пам'ятник Хмельницькому і інші монументальні будівлі, як древніших

часів так і пізніших, доби великокнязівської і доби козаччини – це першорядні, всесвітнього значіння пам'ятники» [22, с. 268–269]. Автор статті наголошував, що вони цікаві не лише старовиною. Краса їхніх форм чарує та викликає особливі емоції. Цитуємо: «Форми Михайлівського монастиря як і Софії – форми «візантійські» набули в козацькі часи обробки стилю бароко. З'явилися так характерні хвилясті покрівлі, пишні обробки дверей, вікон. Широко й вільно розкинулась соковита орнаментика. Вона відповідала широті й розмахові життя людности того часу» [22, с. 269]. В цьому плані звертаємо увагу на думку сучасних дослідників, які відзначають, що храми у Києві були зруйновані ще й тому, що являли собою неперевершені шедеври української національної архітектури (зокрема мазепинського бароко). І тут йдеться не стільки про факти боротьби проти релігії, скільки про бажання радянської партократії знищити українську національну самобутність [21, с. 196].

Ухвалене в січні 1934 р. рішення більшовицького керівництва перенести столицю радянської України з Харкова до Києва стало фатальним для цілого ряду пам'яток історії та культури міста Києва. Досить значною проблемою була відсутність будівель, придатних для розміщення урядових і партійних установ, і з'явилася ідея зосередити їх в одному місці – на урядовому майдані. Серед кількох підготовлених проєктів за основу будівництва центральних установ столиці політбюро ЦК КП(б)У обрало район Софійського майдану і Михайлівського монастиря. 27 березня 1934 р. члени політбюро постановили знести Михайлівський монастир [17, с. 104–105]. Упродовж 1935–1937 рр. Михайлівський Золотоверхий собор був знесений разом майже з усіма історичними будівлями Михайлівського монастиря, а також з розташованою на сусідньому пагорбі Васиївською (Трисвятительською) церквою [14, с. 43].

В радянській періодиці міжвоєнного періоду є різні публікації, де в тій чи іншій формі виправдовується доцільність цього рішення. Наприклад, вже згаданий журнал «Глобус» в одному із своїх номерів за 1934 рік вмістив оповідання Якова Качури «Нащадок шпигуна». Воно починається із згадки про постанову XII з'їзду КП(б)У про перенесення столиці УСРР до Києва та цитування одного із тодішніх керівників ДПУ Балицького: «Зацілілі рештки націоналістичної контрреволюції спробують перешикуватися, підуть в глибоке підпілля, глибше законспіруються і звідтіль намагатимуться провадити свою каїнову роботу, намагатимуться шкодити нашому соціалістичному будівництву» [10, с. 16]. Герой цього оповідання «науковий співробітник поважного закладу» Іван Богун представлений як класовий ворог, що наляканий словами Балицького та обдумує нову тактику своєї прихованої підривної діяльності. Серед іншого автор показує читачам в негативному контексті його жаль за «старим прекрасним Києвом», який «більшовицька рука укріє пилом свого будівництва». Герой твору досить болісно реагує на почуту ним розмову гурту молоді про столичний Київ, про необхідність «поширити, впорядити» площу Героїв Перекопу (тоді назва Софійської площі – *Авт.*), «показати з площі панораму – вигляд на Дніпро», а для цього нехай Михайлівський собор «поступиться» [10, с. 20].

«Літературна газета» (орган правління Спілки радянських письменників України) 12 липня 1934 р. вмістила статтю «Київ столичний». Її автор пише про «перші обриси грандіозних планів київського будівництва». Цитуємо: «... досить глянути на проєкт реконструкції і оформлення колишнього «Київського Кремля» потім Софійського майдану, а тепер майдану Героїв Перекопу, щоб перейнятися захопленням. Уявіть собі, що стоїте ви на цьому майдані десь біля сьогоденного пам'ятника Хмельницькому і дивитесь в бік Михайлівського монастиря. ... А на місці мурів, бань і брам Михайлівського монастиря, замикаючи майдан і разом з тим відкриваючи очам безмежний дніпровий і задніпровий простір, стоїть елегантна ротонда». Автор описує колонаду цієї ротонди, як «струни гігантської арфи», по боках якої стоятимуть «монолітні величезні споруди – ЦК і Раднарком», що немовби підтримують її й «міцно злитовані з нею в єдиний гармонійний комплекс» [2].

Цей текстовий фрагмент ілюструє відмічену дослідниками тенденцію тогочасної радянської дійсності – перенесення ідеї сакрального зі споруд церковних, культових на світські. Зокрема, якщо раніше за просторовими і ціннісно-смысловими характеристиками храм сприймався одним із головних центрів життєустрою, то тепер це – будинок, палац

культури і т. п. [12, с. 99]. Руйнація храмів як архітектурних споруд, що мали історичну, культурну цінність, супроводжувалася зміною світоглядних орієнтирів, трансформацією духовного світу українства. Фактично пропагувалося нівелювання цінностей національних архітектурних традицій та значимості сакральної архітектури.

24 лютого 1935 р. в «Літературній газеті» у статті «Найближчі завдання архітектури» серед іншого йшлося про «національну форму в архітектурі». Процитуємо характерний фрагмент: «Націоналістичні прояви в архітектурній ділянці України позначилися окремими проектами та будовами, де під машкарою «національної форми» протаскували стиль так зв. українського чи київського барокко. Таке «барочне розв'язання» в архітектурі настанови про культуру національну формою та соціалістичну змістом є явно ворожим перекручуванням ленінської національної політики» [3].

У червні 1935 р. також у цій газеті письменник Сава Голованівський у своєму дописі відзначав, що в усіх дореволюційних енциклопедіях довідка про Київ починається з того, що це знамените місто горде шестидесятип'ятьма церквами, сьома монастирями і чотирма синагогами. Але в енциклопедіях майбутнього, на його переконання, Київ вже значитиметься як «фортеця української більшовицької культури, місто вищих учбових закладів та початкових шкіл, які насаджували знання в мільйонах пролетарів, що розбили окови шестидесятип'яти церков, семи монастирів та чотирьох синагог» [4].

В одній з публікацій «Літературної газети» за 31 грудня 1935 р. читаємо: «Будівництво у нас розвивається бурхливими темпами, не маючи жодних перепон. ... Сьогодні ми уже починаємо не впізнавати вчорашнього Києва. ... Цими днями ухвалено проект урядового центру столиці червоної України, а незабаром те місце, де сьогодні бовваніє будова «присутственных мест», стане порожнім; зітреться з лиця землі Михайлівський монастир; зникнуть більші й менші будинки, що випадають з стилю майбутнього центру; на урядовому майдані виростуть стрункі гармонійні споруди, а до самісінького Дніпра, чаруючи зір, простеляться прекрасні тераси» [26].

Але ряд перепон завадили реалізації цього проекту. Величезні фінансові витрати на спорудження комплексу, який не вважали одним із стратегічних об'єктів СРСР, поява генерального плану реконструкції Москви, геологічні особливості місця для урядового майдану у Києві ускладнювали і затримували розгортання будівельних робіт [17, с. 108]. Будівництво урядового центру після усіх турів проектного конкурсу розпочалося лише навесні 1936 р., і не на території Михайлівського монастиря, а поруч, на місці знесеної у 1935 р. Василівської церкви [13, с. 26]. Першу і єдину його споруду було зведено в 1936–1937 рр. У новобудові на той час розмістився ЦК КП(б)У, нині там знаходиться Міністерство закордонних справ України [14, с. 44]. Від початку будівництва першої споруди урядового центру Михайлівський Золотоверхий собор зі знятими верхами стояв ще півтора року, до 14 серпня 1937 р., коли його було висаджено в повітря [16, с. 144]. Підготовка вибуху була описана київською газетою «Більшовик», яка 19 серпня 1937 р. присвятила цій події спеціальний допис «Знос Михайлівського монастиря» [13, с. 26; 14, с. 56].

У сучасних публікаціях відзначається, що у 1937–1938 роках на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря не планували нічого будувати, і є всі підстави вважати, що руйнування Михайлівського Золотоверхого собору в серпні 1937 р. стало результатом цілеспрямованої політики радянської влади, що передбачала нищення пам'яток сакральної архітектури [17, с. 108].

Але навіть більшовицька влада визнавала історичне значення залишків художнього ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору – його мозаїк і фресок, і тому завчасно дозволила зняти ці пам'ятки зі стін храму та зберегти як музейні експонати. Зокрема, в «Літературній газеті» від 5 травня 1937 р. в статті «Державний український музей» йшлося про відкриття 29 квітня у Києві цього музею (нині Національний художній музей України), «в якому зібрано ряд найцінніших пам'яток мистецтва, починаючи від зародків його і кінчаючи мистецтвом наших днів». Серед іншого зазначалося наступне: «Експонатами унікального характеру виключної цінності показано мистецтво Київської Русі (X–XIII ст.). Тут – металеві

вироби тих часів, саркофаг київської Десятинної церкви; фрески, мозаїки і шиферні барельєфи Михайлівського монастиря, копії з мозаїк Києво-Софійського та Чернігівського соборів та ін.» [6].

Михайлівську колекцію в експозиції цього музею планували розширити, зокрема, побудувавши спеціальний зал, щоб перенести туди михайлівську мозаїчну композицію «Євхаристія», яку в 1935–1936 рр. було змонтовано на тимчасовій дерев'яній стіні в одній з галерей Софійського собору, що на той час уже функціонував як музей. Проте цей проєкт так і не реалізували, бо у тому ж 1937 р. директора музею П. Рудякова було звинувачено в буржуазному націоналізмі та репресовано, а тогочасну експозицію музею розформовано [14, с. 45–46]. У 1938 р. до Софійського собору із фондів уже закритого на той час Державного українського музею було передано ті михайлівські мозаїки та фрески, які перебували в його фондах. Однак, зробили це не в повному обсязі, бо деякі з них разом із одним шиферним рельєфом перед цим відправили до Москви на тимчасову виставку, організовану Третьяковською галереєю, а от назад до Києва їх уже не повернули [14, с. 46].

У серпні 1940 р. «Літературна газета» вмістила статтю «Пам'ятники старовини», присвячену київському Софійському собору як культурному історичному заповіднику. В ній, зокрема, читаємо: «В Софійський заповідник перенесено також цінні мозаїчні зображення із зруйнованого Михайлівського монастиря. Сотні екскурсантів щодня оглядають ці надзвичайно цікаві експонати давнини» [30]. Особисто нам кидається в очі формулювання щодо «зруйнованого» монастиря, яке сприймається в негативному контексті, хоча напевно воно було вжито тут просто як синонім до «знесеного».

По той бік Збруча, на етнічних українських землях у складі Другої Речі Посполитої, зокрема в україномовній газетній періодиці Львова, бачимо протилежне ставлення до руйнації Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Львівська газета «Діло» 1 травня 1935 р. вмістила статтю архітектора і мистецтвознавця Володимира Січинського «Руйнують Київ!» (з підзаголовком «З приводу руйнування Михайлівського собору»). Автор пристрасно коментує інформацію з газети «Вечерняя Москва» за 26 березня 1935 р. про «бурное строительство новой сталицы Украины Киева». Відзначає, що у Києві на «новій» площі планують побудувати державні установи, і вона буде створена через сполучення двох існуючих київських площ – Михайлівської і Софійської. Михайлівський собор, який, на думку більшовиків, не являє собою історичної вартості, вже зноситься, а Софійський собор буде збережений [27, с. 1].

Далі процитуємо деякі фрагменти з цієї статті: «Страшна, неімовірна звістка, якій просто не хочеться вірити! ... Для чого треба нищити цінну пам'ятку архітектури початку XII століття? Для того, щоби «створити» площу «по велічине десятой в міре» – як це з захопленням реферує московська газета. «Десята у світі площа! Чи це не достойний образ «величавого будівництва»? Хто перешкоджає побудувати на великих просторах СРСР місто, чи інший колхоз, де би площа розмірами була першою на земній кулі?» [27, с. 1].

В. Січинський ставить риторичне запитання: «Яку вартість представляє собою Михайлівський монастир у Києві?» і дає на нього досить ґрунтовну відповідь. Зокрема, зазначає, що найціннішою спорудою цього монастиря є «Золотоверха» церква побудована у 1108–1113 рр. за князя Святополка-Михайла, пізніше сплюндрована татарами в 1482 р. (за намовою московського князя Івана III) і відбудована впродовж XVI століття. З описів мандрівників видно, що наприкінці XVI ст. церква перебувала в доброму стані, як це, наприклад, пише Еріх Лясота, що бачив церкву в 1594 р. з великою золоченою банею (звідки й назва «Золотоверха»). Подальша розбудова цієї церкви здійснювалася в 1620 р. за митрополита Йова Борецького, в 1655 р. коштом гетьмана Богдана Хмельницького, у 80-х рр. XVII ст. коштом генерального судді Мелетія Вуяховича, наприкінці XVII ст. коштом гетьмана Івана Мазепи і нарешті в 1715–1717 рр. Ця остання розбудова була найбільшою. Тоді суттєво змінився зовнішній вигляд храму, коли він замість візантійського стилю з деякими місцевими особливостями, набув типових форм українського бароко. Але всередині храму старі частини XII ст. збереглися дуже добре, а саме – всі стінки, пілони (стовпи), апсиди (склепіння) і

головна баня, а перекриття бічних нефів і нартексу (притвору) – походять вже з новіших часів [27, с. 1–2].

Автор відзначає: «Цінність будови як історичної пам'ятки українського і світового мистецтва цілком виїмкова (виняткова – *Авт.*). Можна з певністю твердити, що після Софійської катедри і головної церкви Києво-Печерської Лаври (1073 р.) Михайлівська Золотоверха церква є третьою з черги найціннішою і найбільшою пам'яткою княжої доби міста Києва» [27, с. 2].

Щоб ясніше окреслити значення цієї пам'ятки візантійської культури на українському ґрунті, мистецтвознавець наголошує, що «в розумінні технічних досягнень подібних будов не було в той час в цілій середній Європі, зокрема в Польщі і Чехії, не кажучи вже про Московщину». В цій останній збереглися пам'ятки не старші XV ст., а в Чехії і Польщі у XI–XII ст. будували невеличкі округлі храми (ротонди) або ж споруди базилікального типу, де ще не вміли робити склепіння над нефами, лише виконували перекриття звичайної дерев'яної конструкції. І в ті ж самі століття у Києві Софійський собор та Михайлівську церкву перекривали склепіннями і банями складної конструкції над цілою будовою [27, с. 2].

Прибудова Золотоверхого храму початку XVIII ст., – продовжує автор статті, – також являє собою «величезну цінність, як один з найкращих зразків українського барока, що має стільки своєрідних та оригінальних рис місцевої, української творчості». А всередині церкви надзвичайне значення мають також мозаїки XII ст., причому для української культури вони можливо навіть більш цінні, ніж славнозвісні мозаїки Софії Київської. Останні виконувалися, ймовірно, грецькими майстрами, а Михайлівські – місцевими українцями, як це стверджують ряд дослідників [27, с. 2].

В. Січинський також зауважує, що великий провідник по Києву, який був виданий у 1930 р., присвячує Михайлівському монастиреві аж 14 сторінок, і про Михайлівські мозаїки там сказано, що вони мають цілком виняткове світове історичне й мистецьке значення. Відзначає й те, що в Михайлівській церкві є два цінні барельєфи «Святих їздців» XII ст. (вмуровані на південному фасаді церкви), іконостас роботи чернігівського майстра Григорія Петрова 1718 р. та ін. [27, с. 2].

В забудовах Михайлівського монастиря автор статті ще називає такі цінні пам'ятки архітектури, як дзвіниця 1716–1720 рр. – найстаріша в Києві мурована дзвіниця, що зберегла первісний вигляд; так звана «Трапезна» – теж барокова будова 1713 р.; мурована огорожа монастиря 1746–1758 рр. з гарною «Економічною брамою» 1766 р. Все це «настільки цінні пам'ятки мистецтва, що в кожній іншій державі не тільки Заходу, але й Близького і Дальшого Сходу стали би предметом найбільшої опіки уряду, наукових інституцій, міста і цілого громадянства без різниці політичних, соціальних і всяких інших переконань, без різниці системи правління». В цьому контексті він наводить приклад, що тогочасний турецький уряд, з його «протирелігійною політикою», заклав «Софійську катедру в Царгороді» як мечеть для релігійних відправ, але, розуміючи вагу пам'ятки, проводить реставрацію візантійських мозаїк, що збереглися під тинком і новішими ісламськими зображеннями [27, с. 2].

В. Січинський стверджує, що про Михайлівську церкву в Києві, на жаль, поки немає «наукової, історично-мистецької студії», а є лише «чисто історичні праці» Н. Сементковського, П. Лебединцева (1885) та ще два інші видання монастиря 1889 р. і 1899 р., які вже давно застаріли. Немає також «обмірів будови» окрім схематичного плану, опублікованого К. Широцьким [27, с. 2].

Мистецтвознавець наголошує, що руйнація Михайлівського монастиря, який має тепер поступитися місцем «десятій по розмірах площі у світі», є лише одним із характерних проявів московського хворобливого психозу «розширювання», «розбудовування», «реставрації» міст, доріг і площ в Україні, що розпочався ще у XIX ст. Він перераховує ряд визначних пам'яток (переважно культові споруди) та відзначає, що всі ці «поширювання» й «розбудовування» здійснювалися російською адміністрацією, виходячи з «вищих» релігійних і державних (загальноросійських) інтересів.

Автор статті робить висновок, що останнє «розширення» Софійської і Михайлівської площ у Києві має свою давню традицію і тяглість. Акцентує, що імена тих, які нищать нині дорогоцінну пам'ятку XII ст. стануть на вічні часи і в «почесному» місці поруч з Андрієм Боголюбським, Менглі-Гіреєм, російськими губернаторами й іншими бюстистами «бурнаво стрітельства». Але остання руйнація, на його думку, «перевищує всі попередні» [27, с. 2].

Деяким доповненням до статті В. Січинського стала публікація в газеті «Діло» 4 травня 1935 р. «Ще про Михайлівський Собор у Києві». Зокрема, там згадано, що «варварському і вандальському твердженню» московських архітекторів, що Михайлівський собор «не представляє собою історичної вартости...», автор тієї статті протиставив ґрунтовний опис історичної й мистецької цінності цієї пам'ятки у провіднику по Києву. Для ще більшої аргументації значимості цієї визначної пам'ятки тепер тут згадується ще один «Провідник» – «Führer durch die Sowjetunion» («Провідник по Радянському Союзу»), виданий в 1929 р. у Берліні Товариством культурних зв'язків СРСР з закордоном (вийшов також англійською і французькою мовами). Відповідний фрагмент був процитований газетою «Діло» у перекладі: «... На північно-східнім кінці площі, багато укрaшений квітниками, знаходиться Михайлівський Монастир із собором, який вибудовано в візантійському стилі за часів князя Святополка в 1108 р.; дві побічні нави з бароковими штукатурками і філіярами побудовані в 18 ст. зреформували цілковито колишній вигляд церкви. Бані виложені гарними українськими кафлями різних красок і малюнків. У середині, на східній стороні, останки мозаїки з 12 століття» [31].

Наголошувалося, що ці відомості «подає офіційний провідник по Сов. Союзі». Та для «товаришів» академіків і професорів архітектури Штейнбергів, Чепунінів і Веснінів Михайлівський собор «не представляє собою історичної вартости». Газетою робився висновок, що мабуть вони б інакше про нього говорили, коли б він не був такий дорогий усім українцям [31].

25 вересня 1935 р. газета «Діло» друкує коротку замітку «Большевики руйнують Михайлівський собор». Цитуємо її повністю: «На основі рішення уряду СРСР в Україні в Києві зруйнують Михайлівський монастир, велику мистецьку пам'ятку з XII в. Як причину руйнування монастиря большевики подають, що монастир є перешкодою у модернізації вуличного руху Києва» [1]. 21 жовтня 1936 р. ця газета пише: «У зв'язку з постановленим збуренням св. Михайлівського монастиря в Києві перенесено до музею в соборі св. Софії цінні мозаїки XII століття, що знаходилися в цьому монастирі» [24].

19 жовтня 1937 р., вже після остаточного знесення Михайлівського монастиря газета «Діло» вмістила досить велику статтю «Доля київських церков». Серед іншого тут було зазначено, що Софійського собору не нищать, а навпаки, ремонтують, реставрують. Офіційно оголосили київську Софію заповідником і навіть «збільшили її старовинні скарби», бо долучили до них різну «дорогоцінну старовину» із зруйнованого Михайлівського монастиря. Далі процитуємо: «Зруйнований Михайлівський монастир. Зрівняні з землею його білі мури зі старовинною брамою Константина Острожського, мури, які пам'ятали і хижого Батия, і орди Менглі Гірея, мури, з яких вийшов і митрополит київський Йов Борецький і стільки київських владик. На місці тієї вісімсотлітньої української святині здвигнено палату окупантської влади» [8, с. 1].

Львівська газета «Правда» 24 жовтня 1937 р. надрукувала статтю «Руйнують Київ гірше Татар». В ній зазначалося, що нещодавно російські емігранти видали за кордоном книжку «про загибель великих скарбів нашої культури під большевиками в Києві й загалом на Великій Україні». Написав її П. Савицький (один з ідеологів євразійства – *Авт.*), котрий, як було сказано, «не є за державною самостійністю України», та все ж таки вважав, що «треба зберегти від заглади (знищення – *Авт.*) культурну спадщину нашого народу» [25]. В публікації було наголошено, що большевики руйнують найславніші наші історичні пам'ятники у Києві. В 1936 р. вони зруйнували Михайлівський монастир і Трьохсвятительську церкву. Ці цінні пам'ятники староукраїнського церковного будівництва «треба було большевикам знищити,

щоби вибудувати одну кам'яницю, немовби вже в Києві не було їм де будуватися». Також у статті згадано, що в книзі П. Савицького є друга частина, в якій автор подає способи відбудови зруйнованих пам'яток, але їх «можна буде перевести в життя щойно після упадку большевицької влади на Україні» [25].

12 серпня 1938 р. в рубриці «Хроніка Східної України» газета «Діло» вмістила невеликий допис під назвою «Не тільки руйнують, але і грабують». Повідомлялося, що незабаром у Москві в місцевому літературному музеї мають відкрити виставку, присвячену «Слову о полку Ігоревім». Там має бути розділ на тему «"Слово" в старому і новому мистецтві». Серед експонатів цього відділу будуть «ценнейшие» фрески і мозаїки XI–XII ст.: мозаїка із зображенням Дмитра Солунського, фреска із зображенням пророка Самуїла, а також плоскорізьба, що зображає «конных русских витязей». Далі в дописі вказано, що кияни можуть нагадати собі, що ця фреска і мозаїка справді унікальні. Вони знаходились у Михайлівському монастирі, а плоскорізьба теж була там вставлена в мур і теж була цінною пам'яткою української різьби XII ст. Анонімний автор цього допису зауважує: «А казали, що по зруйнуванні Михайлівського монастиря всі стародавні цінності з нього передали до «заповідника», яким є тепер київська Софія, а «заповідник» і зветься заповідником тому, що звідти нічого не можна взяти, все мусить там залишатися. А ось речі з заповідника опинилися в Москві, як «ценнейшие русские древности»!.. Робився висновок, що тут використано старий рецепт: «присипляти Україну і грабувати її» [23].

Та ж газета «Діло» 14 серпня 1938 р. вмістила велику статтю «Там, де стояв Золотобанний», де висвітлювала початок роботи новообраної Верховної Ради УРСР. Розпочиналася ця стаття коротким описом в публіцистичному стилі історичного місця, де раніше знаходився Михайлівський Золотоверхий монастир, і де не встигли збудувати «величезний будинок», а тому довелося відкрити засідання «вибранців українського народу» в театрі імені Франка. Прочитуюмо фрагмент: «І надійшов час, коли українське сонце, що любило століттями відбиватися в подібних собі золотих банях Михайлівського монастиря, освітлювало тільки його руїни, хоч і не було воєнних подій. Зруйновано його на порох...» [29].

21 серпня 1938 р. у замітці львівської газети «Правда» «Сумно мовчали дзвони» читаємо наступне: «В 950-ліття хрещення Руси-України радісно заграли дзвони наших церков, тільки в колишнім золотоверхім Києві, столиці Наддніпрянської України не дзвонили дзвони тому, що там влада поганська, яка не признає Христової віри. Що большевицька влада поганська, встане згадати тільки те, що зробили большевики за свого панування в Києві. Вони знесли Золотоверхий собор Михайлівського монастиря, збудований українським князем Святополком II у 1108 році; разом з Михайлівським собором знищено чудову дзвіницю і Трьохсвятительську церкву, побудовану теж ще року 1197 князем Рюриком Ростиславичем ... Були згадані й інші приклади руйнування храмів і зроблено висновок: «Та діється таке не тільки в Києві, але по всіх містах і селах Наддніпрянської України. Ось «свобода людського духа», яку обіцяли комуністи в «соціалістичній державі!» [28].

Отже, звернення до публікацій деяких українських періодичних видань міжвоєнного періоду, пов'язаних з руйнацією Михайлівського Золотоверхого монастиря, дає підстави стверджувати, що знесення цієї пам'ятки культури світового значення стало для свідомої української спільноти одним з найбільш резонансних актів вандалізму большевицької влади. Таке ставлення можна побачити в тогочасній україномовній газетній періодиці на етнічних землях у складі Польщі, зокрема у львівських газетах. На противагу їхній виразно проукраїнській позиції, в періодиці УСРР проглядалася угодівська позиція, руйнація Михайлівського монастиря була позбавлена негативного контексту. Відповідні публікації в дусі большевицьких настанов фактично пропагували нівелювання цінностей національних архітектурних традицій та значимості пам'яток сакральної архітектури.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Большевики руйнують Михайлівський собор. *Діло*. 1935. № 255. 25 вересня. С. 1.
2. Бриль М. Київ столичний. *Літературна газета*. 1934. № 26. 12 липня. С. 1.
3. Ганс Й. Найближчі завдання архітектури. *Літературна газета*. 1935. № 8. 24 лютого. С. 3.
4. Голованівський С. Фортеця української більшовицької культури. *Літературна газета*. 1935. № 26. 12 червня. С. 3.
5. Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир. Київ: Техніка, 1997 р. 159 с.
6. Державний український музей. *Літературна газета*. 1937. № 21. 5 травня. С. 4.
7. Доля київських церков. *Діло*. 1937. № 230. 19 жовтня. С. 1–2. Підпис: Гл. Л.
8. Живі вогні. *Глобус*. 1929. № 9. С. 142. Підпис: Ш.
9. Івакін Г. Ю., Федорова Л. Д. Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка-Ком. Київ: Наукова думка, 2007. С. 267–271.
10. Качура А. Нащадок шпигуна. *Глобус*. 1934. № 6. С. 16–24.
11. КИЇВ: Провідник. За ред. Ф. Ернста. НКО – УСРР. Всеукраїнська академія наук. Київ, 1930. 800 с.
12. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920 – 1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. № 22. С. 91–102.
13. Коренюк Ю. О. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору: Каталог. Київ: АДЕФ-Україна, 2013. 204 с.
14. Коренюк Ю. Нові архівні матеріали з історії порятунку художнього ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору. *Студії мистецтвознавчі*. 2012. № 2. С. 43–65.
15. Коренюк Ю. О. Сторінки давньої української історії та культури – втрачені і невідкриті. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Глобальні виклики майбутнього: причини стратегії та наслідки у науковій і спекулятивній перспективі»*. Київ, 21–22 жовтня 2021 р. С. 58–63.
16. Коренюк Ю., Шалінський І. Мистецька спадщина Михайлівського Золотоверхого собору та сучасність. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2025. Вип. 21. Ч. 1. С. 142–156.
17. Костючок О. Урядовий центр у Києві (1934–1937): історія будівництва. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. № 1–2. С. 103–113.
18. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
19. Кот С., Коренюк Ю. Спадщина Михайлівського собору в Третяковській галереї: версії і документи. *Пам'ятки України*. 2004. Ч. 3. С. 2–19.
20. Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях. *Пам'ятки України*. 1999. Ч. 1. С. 63–82.
21. Купченко В., Волкотруб Г. Міське планування в Києві у 1920–1930-х роках. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2003. Т. 10. С. 194–198.
22. Макаренко М. Красоти Києва. *Глобус*. 1926. № 12. С. 268–269.
23. Не тільки руйнують, але і грабують. *Діло*. 1938. № 176. 12 серпня. С. 7.
24. Перед збуренням Михайлівського монастиря в Києві. *Діло*. 1936. № 237. 21 жовтня. С. 6.
25. Руйнують Київ гірше татар. *Правда (Львів)*. 1937. № 43. 24 жовтня. С. 2.
26. Синтез трьох мистецтв. *Літературна газета*. 1935. № 59. 31 грудня. С. 4. Підпис: Ф. Б.
27. Січинський В. Руйнують Київ! З приводу звістки про руйнування Михайлівського собору. *Діло*. 1935. № 111. 1 травня. С. 1–2.
28. Сумно мовчали дзвони. *Правда (Львів)*. 1938. № 34. 21 серпня. С. 2.
29. Там де стояв Золотобанний. *Діло*. 1938. № 178. 14 серпня. С. 4.
30. Шумов В. Пам'ятники старовини. *Літературна газета*. 1940. № 35. 2 серпня. С. 4.
31. Ще про Михайлівський собор у Києві. *Діло*. 1935. № 114. 4 травня. С. 2.

V. H. GRINCHENKO, PhD in History,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History

e-mail: grvi63@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2852-3650>

Central Ukrainian State University named after Volodymyr Vynnychenko

St. Shevchenko, 1, Kropyvnytskyi, 25000, Ukraine

THE DESTRUCTION OF THE ST. MICHAEL'S GOLDEN-DOMED MONASTERY AS COVERED BY SOME UKRAINIAN PERIODICALS OF THE INTERWAR PERIOD

Purpose of the study. To consider and analyse diverse materials about the destruction by the Soviet authorities of the unique architectural complex of Kyiv – the St. Michael's Golden-Domed Monastery, as published on the pages of some Ukrainian periodicals published in Soviet Ukraine and beyond during the interwar period – mainly in the 1930s.

Research methodology. The principles of historicism and objectivity were applied. Descriptive, comparative-historical, and historical-critical methods were used.

Scientific novelty. The materials presented in this publication can serve as a certain addition to the coverage of state anti-religious policy in Soviet Ukraine, in the part of it that concerned the closure and destruction of religious buildings, in particular, prominent historical and artistic monuments of world importance.

Conclusions. The demolition of the St. Michael's Golden-Domed Monastery became for the conscious Ukrainian community one of the most resonant acts of vandalism by the Bolshevik government. This attitude can be seen in the Ukrainian-language newspaper periodicals of that time in the ethnic lands that were part of Poland, in particular in the Lviv newspapers. In contrast to their clearly pro-Ukrainian position, the servile position was visible in the periodicals of the Ukrainian SSR, where the destruction of the St. Michael's Monastery was deprived of a negative context. The corresponding publications in the spirit of Bolshevik guidelines actually promoted the invalidation of the values of national architectural traditions and the significance of monuments of sacral architecture.

Keywords: *destruction, St. Michael's Golden-Domed Monastery, Ukrainian periodicals, interwar period, 1930s.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. The Bolsheviks destroying the St. Michael's Cathedral. *Dilo*. 1935. No. 255. September 25. P. 1 (in Ukrainian)
2. Bryl M. Kyiv Stolychnyi. *Literaturna Hazeta*. 1934. No. 26. July 12. P. 1 (in Ukrainian)
3. Hans J. The Immediate Tasks of Architecture. *Literaturna Hazeta*. 1935. No. 8. February 24. P. 3 (in Ukrainian)
4. Golovanivsky S. Fortress of Ukrainian Bolshevik Culture. *Literaturna Hazeta*. 1935. No. 26. June 12. P. 3 (in Ukrainian)
5. Degtyarev M. G., Reutov A. V. (1997). St. Michael's Golden-Domed Monastery. Kyiv: Technika. 159 pp. (in Ukrainian)
6. State Ukrainian Museum. *Literaturna Hazeta*. 1937. No. 21. May 5. P. 4 (in Ukrainian)
7. The fate of the Kyiv churches. *Dilo*. 1937. No. 230. October 19. P. 1–2. Signature: Ch. L. (in Ukrainian)
8. Living lights. *Globus*. 1929. No. 9. P. 142. Signature: Sh. (in Ukrainian)

9. Ivakin G. Yu., Fedorova L. D. (2007) Kyiv St. Michael's Golden-Domed Monastery. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 4: Ka-Kom. Kyiv: Naukova Dumka, P. 267–271 (in Ukrainian)
10. Kachura A. The Descendant of a Spy. *Globus*. 1934. No. 6. P. 16–24 (in Ukrainian)
11. KYIV: Guide (1930). Edited by F. Ernst. PCE – USSR. All-Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv. 800 pp. (in Ukrainian)
12. Kyrydon A. (2013). Destruction of religious buildings (1920–1930s): violation of the traditional rhythmology of space. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*. No. 22. P. 91–102 (in Ukrainian)
13. Korenyuk Yu. O. (2013). Mosaics of the St. Michael's Golden-Domed Cathedral: Catalog. Kyiv: ADEF-Ukraine. 204 pp. (in Ukrainian)
14. Korenyuk Yu. (2012). New archival materials on the history of the rescue of the artistic ensemble of the St. Michael's Golden-Domed Cathedral. *Art Studies*. No. 2. P. 43–65 (in Ukrainian)
15. Korenyuk Yu. O. (2021). Pages of ancient Ukrainian history and culture – lost and undiscovered. *Proceedings of the international scientific and practical conference "Global challenges of the future: causes of strategy and consequences in a scientific and speculative perspective"*. Kyiv, October 21–22. P. 58–63 (in Ukrainian)
16. Korenyuk Yu., Shalinsky I. (2025). The artistic heritage of the St. Michael's Golden-Domed Cathedral and modernity. *Art culture. Current problems*. Issue 21. Part 1. P. 142–156 (in Ukrainian)
17. Kostyuchok O. (2013). Government center in Kyiv (1934–1937): history of construction. *Art studies*. No. 1–2. P. 103–113 (in Ukrainian)
18. Kot S. (2020). Return and restitution of cultural values in the political and cultural life of Ukraine (XX – early XXI centuries): monograph. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine. 1020 pp. (in Ukrainian)
19. Kot S., Koreniuk Yu. (2004). The legacy of the St. Michael's Cathedral in the Tretyakov Gallery: versions and documents. *Monuments of Ukraine*. Part 3. P. 2–19 (in Ukrainian)
20. Kot S., Koreniuk Yu. (1999). St. Michael's monuments in Russian museums. *Monuments of Ukraine*. Part 1. P. 63–82 (in Ukrainian)
21. Kupchenko V., Volkotrub G. (2003). Urban planning in Kyiv in the 1920s – 1930s. *Studies in archival science and document science*. Vol. 10. P. 194–198 (in Ukrainian)
22. Makarenko M. The beauties of Kyiv. *Globus*. 1926. No. 12. P. 268–269 (in Ukrainian)
23. Not merely destroying, but also robbing. *Dilo*. 1938. No. 176. August 12. P. 7 (in Ukrainian)
24. Before the destruction of the St. Michael's Monastery in Kyiv. *Dilo*. 1936. No. 237. October 21. P. 6 (in Ukrainian)
25. They are destroying Kyiv worse than the Tatars. *Pravda (Lviv)*. 1937. No 43. October 24. P. 2 (in Ukrainian)
26. Synthesis of three arts. *Literaturna gazeta*. 1935. No. 59. December 31. P. 4. Signature: F. B. (in Ukrainian)
27. Sichinsky V. They are destroying Kyiv! On the news of the destruction of the St. Michael's Cathedral. *Dilo*. 1935. No. 111. May 1. P. 1–2 (in Ukrainian)
28. The bells were mournfully silent. *Pravda (Lviv)*. 1938. No. 34. August 21. P. 2 (in Ukrainian)
29. Where the Golden Cupolas stood. *Dilo*. 1938. No. 178. August 14. P. 4 (in Ukrainian)
30. Shumov V. Monuments of antiquity. *Literaturna Hazeta*. 1940. No. 35. August 2. P. 4 (in Ukrainian)
31. More about the St. Michael's Cathedral in Kyiv. *Dilo*. 1935. No. 114. May 4. P. 2 (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 21.08.2025. / The text was received by the editors 21.08.2025.

Текст затверджено до друку 28.09.2025. / The text is recommended for printing 28.09.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-07>

УДК 378.4(477.54-25)ХНУ(091)

М. В. ЧУГУЄНКО, канд. філос. наук, доц.,

доцент кафедри українознавства філософського факультету

e-mail: m.v.chuguenko@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4340-6890>

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

майдан Свободи 4, Харків 61022, Україна.

**ВІД ІМПЕРСЬКОГО ДО НАЦІОНАЛЬНОГО:
ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ КРІЗЬ
ПРИЗМУ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ.**

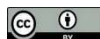
Мета. Стаття має на меті проаналізувати історичну трансформацію Харківського університету від імперської доби до сьогодення крізь призму постколоніальної теорії, зокрема концепцій Хомі Бгабги, демонструючи, як університет, заснований як інструмент імперського панування, став одночасно простором національного опору та рефлексії. Досліджується вплив російського/радянського колоніалізму на інституційну культуру, освітній процес та формування ідентичності, а також аналізуються сучасні процеси деколонізації, каталізовані повномасштабною війною 2022 року.

Методологія дослідження. Дослідницька стратегія базується на застосуванні постколоніальної теорії як аналітичного інструментарію до історичного аналізу розвитку Харківського університету. Ключовими є концепції Хомі Бгабги: амбівалентність колоніального дискурсу, мімікрія як стратегія наслідування, що породжує відмінність, гібридизація як результат культурної взаємодії у "третьому просторі", та "бездомність" (unhomeliness) як вияв культурної дислокації. Враховується специфіка російського колоніалізму, спрямованого на присвоєння історії та культури.

Наукова новизна. Уперше у вітчизняній історіографії предметом спеціального наукового дослідження стала комплексна історія Харківського університету впродовж імперського, радянського та пострадянського періодів, проаналізована через системне застосування теоретичного апарату постколоніальних студій, зокрема концепцій Х. Бгабги. Розкрито амбівалентну роль університету як інституції, що водночас трансливала імперські наративи та створювала простір для формування національної суб'єктності. Проаналізовано сучасний етап деколонізації університету як багаторівневий процес, прискорений війною.

Висновки. Історичний шлях Харківського університету є яскравим прикладом колоніальної амбівалентності, де імперський проект співіснував із зародженням національного опору. Концепції Бгабги (мімікрія, гібридність) ефективно пояснюють цю динаміку. Специфіка російського колоніалізму полягала у прагненні апропріації української культури. Повномасштабна війна 2022 року стала каталізатором деколонізації, яка передбачає системні зміни у навчальних програмах, інституційній культурі, мовній політиці, символічному просторі та міжнародній інтеграції, утверджуючи університет як суб'єкт української інтелектуальної незалежності.

Ключові слова: Харківський університет, постколоніальна теорія, Хомі Бгабга, мімікрія, деколонізація, російський колоніалізм, гібридність.

Як цитувати: Чугуєнко М. В. Від імперського до національного: історична трансформація Харківського університету крізь призму постколоніальної теорії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 41. С. 76-86. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-07>

In cites: Chuhujenko M. V. (2025). From Imperial to National: The Historical Transformation of Kharkiv University Through the Lens of Postcolonial Theory. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (76-86). <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-07> (in Ukrainian).

Міркування постколоніального теоретика Хомі Бгабги про амбівалентність колоніальної мімікрії влучно описують складну та суперечливу роль університету як інституції у колоніальному та постколоніальному контекстах. Харківський університет, заснований у 1804 році за указом імператора Олександра I як слухняне знаряддя імперської експансії та поширення російської культури на українських землях, із часом парадоксальним чином перетворився з провідника імперських наративів на осередок, де зароджувалося національне пробудження. Його історична траєкторія відображає ширші процеси боротьби за культурну та політичну суб'єктність України. Від імперського форпосту, покликаного виховувати лояльні до імперії кадри, через радянську добу з її спробами тотального ідеологічного переформатування та русифікації, до пострадянської інерції й, нарешті, до рішучої деколонізації, прискореної повномасштабною війною Росії проти України у 2022 році, – шлях Харківського університету є справжнім мікрокосмом української історії. Сучасні виклики, спричинені руйнуванням освітньої інфраструктури та екзистенційною загрозою українській державності, лише актуалізували питання деколонізації знання, переосмислення власної історії та утвердження інтелектуальної незалежності.

Автор має на меті проаналізувати історичну трансформацію Харківського університету від імперської доби до сьогодення крізь призму постколоніальної теорії, зокрема концепцій Хомі Бгабги, демонструючи, як університет, заснований як інструмент імперського панування, став одночасно простором національного опору та рефлексії. Історичний розвиток Харківського університету являє собою доволі цікавий приклад складних динамік колоніальної влади та національного опору, які ефективно аналізуються крізь призму постколоніальної теорії. Заснований як імперський проєкт, університет водночас створив умови для формування національної рефлексії та мобілізації. Радянський період став спробою насильницького розриву з минулим та ідеологічного перекодування, тоді як пострадянська епоха виявила як стійкість колоніальної інерції, так і зростання національної свідомості. Повномасштабна війна, розпочата у 2022 році, прискорила процеси деколонізації університету, утвердивши його роль як бастиону української національної ідентичності та інтелектуального суверенітету.

Постколоніальна теорія як аналітичний інструмент

Постколоніальна теорія, що виникла в результаті осмислення наслідків європейського колоніалізму, пропонує потужний концептуальний апарат для аналізу і викриття тривалих ефектів імперського домінування над культурою, політикою та суспільною свідомістю колонізованих народів. Освіта у цьому контексті виступає стрижневим механізмом закорінення колоніального впливу. Університети одночасно слугували як знаряддям накидування мови, культури та ідеології метрополії, так і місцем, де через доступ до знань та концентрацію інтелектуальних сил народжувалася критична рефлексія, формувалася національна свідомість і виникали рухи опору тощо.

Базові концепти постколоніальної теорії, розроблені Хомі Бгабгою, дозволяють глибше осмислити цю суперечливість. Поняття амбівалентності підкреслює внутрішню нестабільність колоніального дискурсу та влади. Мімікрія, як прагнення колонізованого суб'єкта наслідувати колонізатора, ніколи не є повним копіюванням. Вона завжди виробляє "майже те саме, але не зовсім", створюючи тривожний ефект схожості, що підриває авторитет колоніальної норми

[21, с. 88]. Харківський університет, вимагаючи засвоєння імперської культури, ненавмисно стимулював процеси мімікрії, які, переростаючи у гібридизацію, ставали основою для формування альтернативної ідентичності [21, с. 90].

На особливу увагу заслуговує також поняття "бездомності" (unhomeliness) [26, 29], що описує психологічне відчуття культурної дислокації – внутрішнього розриву між власною ідентичністю та нав'язаними імперськими моделями. Нав'язування чужої мови, культури та історичних наративів в освітній системі Східної Європи призводило до формування стану культурного відчуження серед українських студентів та інтелектуалів. Русифікація освіти та системне заперечення української самобутності створювали глибоку психологічну травму, яка впливала на формування національної свідомості [25, с. 140].

Унікальність російського/радянського колоніалізму полягає в його специфічних механізмах ідеологічного маскуванню. На відміну від класичних західноєвропейських імперій, Росія ретельно маскувала свою експансію під риторику "братерства" і "спільної історії". Російський імперіалізм був спрямований не лише на підкорення, а й на привласнення української історії та культури, що проявилось у спробах оголосити українську мову "діалектом" російської, а українців – "частиною єдиного російського народу". І зрештою, у результаті тривалих зусиль російському імперіалізму вдалося майже переконати навіть значну частину англомовної громадськості, у тому числі науковців, що російського (радянського і сучасного) імперіалізму як такого, начебто не існує. Стабільно привілейоване становище «російської перспективи» у західній академії стало логічним результатом такого панівного сприйняття [25, с. 139-141].

Цей історичний досвід маргіналізації неросійських народів на користь російськецентричних наративів і дискурсів визначає особливості процесу деколонізації в Україні. Він передбачає не лише усунення російського культурного впливу, але й фундаментальне відновлення власної історії та ідентичності, спотворених і привласнених імперією. Внесок українських дослідників, таких як М. Павлишин, С. Величенко, Т. Гундорова [2, 5, 11, 12, 16], має визначальне значення для побудови теоретичної рамки, що відповідає українському досвіду постколоніальності.

Таким чином, Харківський університет постає класичним прикладом "оспорюваного простору" – інституції, яка, будучи створеною імперією для імперських потреб, стала ареною боротьби за національне відродження та суб'єктність. Його історія віддзеркалює процеси амбівалентності, гібридизації та опору, що лежать у серцевині постколоніального досвіду.

Місце (не)лояльності: Харківський імператорський університет як амбівалентний простір колоніального знання

Акт заснування Імператорського Харківського університету, датований 17 (5) листопада 1804 року [18, с. 225-290], розгортається не як просте адміністративне рішення, але як акт вписування імперської влади в тканину колонізованого простору, жест, що просякнутий амбівалентністю самого Просвітництва, яке одночасно проголошувало універсальність розуму та санкціонувало практики колоніального домінування [22, с. 1-5]. Університет, задуманий як інструмент освітньої реформи Олександра I, мав на меті модернізацію імперії та культивування лояльних суб'єктів для державної служби [18, с. 225], поширюючи "корисні знання" [18, с. 225], що неминуче несли в собі відбиток імперського центру та його "великого наративу", який конструював Україну як "Малоросію", підпорядковану периферію. Просвітницький імпульс виявляє свою внутрішню суперечність: прагнення до універсальності стикається з необхідністю контролю та асиміляції "іншого" [22, с. 227].

Текст Статуту 1804 року постає як документ колоніальної амбівалентності. З одного боку, він декларує намір запровадити європейську модель університетської автономії: виборність посад, власний суд, певну свободу від місцевої влади, ніби повторюючи ідеали Просвітництва. З іншого боку, цей самий текст підпорядковує університет попечителю, Міністерству народної освіти, імператору [18, с. 225], укорінюючи його в сувору вертикаль імперської влади. Університет стає лімінальним простором, де європейська форма поєднується з імперським змістом, де модернізація служить не емансипації, а закріпленню

підпорядкування. Цей простір створює "майже те саме, але не зовсім" [21, с. 88], породжуючи тривожну подібність, що загрожує розкрити штучність імперських претензій на універсальність.

Функціонуючи як машина виробництва знання, що легітимізує імперську гегемонію, університет водночас став місцем непередбачуваних ефектів. Концентрація інтелектуалів, навіть у межах цензурованого доступу до європейських ідей, і формування студентських спільнот утворювали "третій простір" [21, с. 90], де імперський дискурс перетинався з місцевим досвідом, де мімікрія починала давати збої. Виникнення Харківського романтизму, українського національного відродження, діяльність Василя Каразіна – все це приклади того, як інструмент імперського панування ставав сценою для артикуляції національної відмінності.

Подвійна лояльність діячів відродження – вірнопідданість імперії та прихильність до ідеї малоросійської, а згодом української самобутності – є проявом класичної колоніальної амбівалентності, спробою узгодити суперечливі ідентичності у просторі, де влада колонізатора ніколи не є абсолютно тотальною. Сам акт критичного мислення, що є невід'ємною складовою університетської традиції, навіть коли вона поставлена на службу імперії, неминуче продукує тріщини, через які пробивається альтернативний голос, ставлячи під сумнів самі основи колоніальної легітимності.

Радянський період: розрив і повторення колоніального сценарію

Прихід радянської влади знаменував собою не просто зміну політичного режиму, а спробу радикального епістемічного розриву, насильницького переписування історії та стирання попередньої інституційної пам'яті Харківського університету. Ліквідація університету в 1920 році [6, с. 71] та його фрагментація й реорганізація у нові інститути, такі як Харківський інститут народної освіти, стали актом символічного насильства, спрямованого на знищення зв'язку із "буржуазним" минулим і на очищення простору для нового тоталітарного проекту. Хоч і під іншим ідеологічним знаменом, радянська освітня політика продовжувала колоніальну логіку стирання відмінностей та підпорядкування.

Спроба створити нового суб'єкта і нову епістему відбувалася шляхом жорсткого ідеологічного контролю. Впровадження марксистсько-ленінської догми в освітній процес, знищення академічної автономії через призначення комісарів, підпорядкування наукових досліджень партійним директивам [6, с. 74], політика "пролетаризації" студентства і масштабні репресії проти викладачів та студентів були складовою широкого проекту дисциплінування і гомогенізації.

Навіть політика "коренізації" 1920-х років виявилася лише тактичним маневром. Згорнута на початку 1930-х, вона поступилася місцем новій хвилі русифікації, що свідчила про незмінність колоніальної мети – асиміляції та розчинення української ідентичності [7, с. 240].

Відновлення університету у 1933 році не було поверненням до традиційної університетської моделі, а створенням нового симулякру: інституції, що зберігала стару назву, але функціонувала в межах суворого ідеологічного контролю. Радянський університет став простором, де кульмінаційно реалізувалася спроба знищення амбівалентності та альтернативності мислення. Проте, відповідно до постколоніальної логіки, навіть у таких репресивних умовах зберігався потенціал для виникнення нових гібридних форм ідентичності, що мовчазно підважували тотальність системи.

У повоєнний період негативні тенденції знайшли своє продовження. Відомий історик Б. Кравченко наводить красномовні Статистичні дані щодо національного складу студентства України. Він зафіксував наслідки соціальної та національної дискримінації. Так, «у 1955/1956 академічному році українці становили 63,8 відсотка студентів, що відвідували вузи республіки. На 1970/1971 р. частка українців упала до 59,9 відсотка» [7, с. 285].

Таким чином, радянський період не був абсолютним розривом з імперським минулим, а радше новою, ще більш жорсткою, модуляцією колоніальної влади над знанням і суб'єктністю, у якій амбівалентність, притаманна колоніальному досвіду, зберігалася у прихованих формах.

Пострадянський період: колоніальна інерція й нові виклики

Відновлення незалежності України у 1991 році відкрило нову сторінку в історії Харківського університету, який у 1999 році отримав статус національного та ім'я свого засновника – Василя Каразіна. Проте здобуття політичного суверенітету не означало автоматичного подолання глибоко вкорінених колоніальних та радянських спадків. Пострадянський період характеризувався складною динамікою колоніальної інерції та поступовим, хоча й не завжди послідовним, процесом національного самоствердження.

На початку ХХІ століття, як зазначає польська дослідниця О. Гнатюк, в українському суспільстві домінували два проекти культурної тожсамости – пострадянський і національний [3, с. 24]. Значна частина інституційних звичок, успадкованих із радянської доби, виявилася надзвичайно стійкою. В університетському управлінні зберігалися ієрархічні моделі, патронажні мережі та залежність від центральних органів влади. Академічна культура часто залишалася закритою, з обмеженою мобільністю та повільним впровадженням міжнародних стандартів. Особливо показовою була мовна ситуація: попри державний статус української мови, російська тривалий час домінувала в навчальному процесі, науковій комунікації та адміністративному діловодстві, включно з Харковом [9, с. 131]. Це було яскравим проявом інерції русифікаційної політики попередніх епох.

Такий стан речей демонструє, що колоніальні практики й ментальні установки не зникають автоматично зі зміною державної належності. Вони закріплюються в інституційних структурах, повсякденних практиках і культурних нормах, вимагаючи свідомих та цілеспрямованих зусиль для їх подолання. Формальна незалежність виявилася недостатньою для глибокої деколонізації; радянська система залишила механізми самовідтворення, які діяли за інерцією.

Водночас пострадянський період став часом поступового національного відродження та активізації громадянського суспільства. Події Помаранчевої революції 2004 року та Революції Гідності 2013–2014 років стали потужними каталізаторами цих процесів. Університети, особливо студентські та викладацькі спільноти, часто перетворювалися на важливі майданчики для деколоніальної критики, обговорення питань національної ідентичності, історії та мови [4, с. 49–58]. Студенти та викладачі відігравали значну роль у формуванні громадянського суспільства та в артикуляції національних інтересів, вимагаючи змін в освітній політиці та суспільному житті загалом [10, с. 14–24].

Таким чином, університет у цей період став ареною боротьби між успадкованою радянсько-колоніальною моделлю та зростаючим прагненням до національної самобутності й європейської інтеграції. Ця напруга відображала ширші суспільні процеси пошуку Україною власного шляху після століть імперського підпорядкування. Деколонізація постала не як одномоментний акт, а як тривалий і суперечливий процес подолання минулого, що вимагав не лише політичної волі, а й глибоких змін у культурі та свідомості. Це зумовило своєю чергою спалах зацікавлення теоретичними і практичними аспектами постколоніалізму [10, 13, 16, 17, 19].

Повномасштабна війна як каталізатор деколонізації

Початок повномасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року став трагічним і водночас переломним моментом в історії Харківського університету та всієї України. Опинившись у прифронтовій зоні, місто Харків зазнало масованих обстрілів, а університет зазнав значних руйнувань. Були пошкоджені та зруйновані навчальні корпуси, лабораторії, бібліотека. Університетська спільнота зазнала втрат: загинули та постраждали викладачі, співробітники, студенти. Тисячі каразінців були змушені залишити свої домівки, рятуючись від війни.

Попри всі випробування, університет продемонстрував надзвичайну стійкість і продовжив свою діяльність. Навчальний процес було переведено у дистанційний формат, викладачі та студенти, перебуваючи в різних куточках України та за її межами, докладали героїчних зусиль для збереження академічного життя. Багато членів університетської спільноти долучилися до волонтерського руху та оборони країни. Університет звернувся до

світової академічної спільноти з закликом про допомогу та підтримку [20], що знайшло втілення у численних програмах солідарності, стипендіях та проектах співпраці, таких як "Невидимий університет для України" [23], програма підтримки вчених від Elliott School [27], з Університетом Фрідріха Шиллера в Єні [28].

Найважливішим наслідком війни стало різке прискорення процесів деколонізації. Якщо раніше ці процеси часто були повільними та суперечливими, то пряма агресія Росії, яка відкрито декларувала мету знищення української державності та ідентичності, зробила деколонізацію нагальною життєвою необхідністю. Війна остаточно розвіяла ілюзії щодо "братніх народів" чи "спільного культурного простору", викривши імперську сутність російської політики.

Ця прискорена деколонізація проявилася у кількох основних напрямках. Було розпочато активний перегляд змісту навчальних програм з метою усунення російськоцентричних та радянських наративів і впровадження постколоніальної критики [1, 15, 24]. Було створено нові курси з деколоніальної історії, політики пам'яті, філософії, українського мистецтва тощо. Значну увагу приділяли також деколонізації символічного простору: перейменуванню вулиць, аудиторій, демонтажу пам'ятників російського та радянського минулого [8], що стало частиною загальнонаціональної політики переосмислення міських наративів.

У мовній політиці остаточно утвердилася українська мова як єдина мова освітнього процесу, наукової комунікації та адміністративного діловодства [14, с. 8]. Переосмислення ролі університету також стало очевидним: він більше не обмежується функціями освіти й науки, а перетворився на активного учасника боротьби за національну ідентичність, документування воєнних злочинів та збереження культурної спадщини.

Важливо зазначити, що українська деколонізація суттєво відрізняється від західних дискурсів "воук" чи "культури скасування". Вона не є лише переосмисленням минулого, а є боротьбою за національне виживання та самовизначення в умовах агресії.

Висновки

Історична трансформація Харківського університету – від інструмента імперської політики до осередку національного опору та інтелектуального суверенітету – є складним і багатовимірним процесом, що віддзеркалює ширші динаміки української історії. Від моменту заснування університету як частини імперського проекту модернізації й асиміляції, через радянську спробу тотальної ідеологічної перекоди і знищення автономії, до пострадянської боротьби з колоніальною інерцією та сучасної рішучої деколонізації в умовах війни, університет пройшов шлях постійного переосмислення своєї місії та ідентичності.

Постколоніальна теорія надає ефективні аналітичні інструменти для осмислення цієї складної траєкторії. Концепції амбівалентності, мімікрії та гібридності, розроблені видатним теоретиком постколоніальних студій Хомі Бгабга, дозволяють побачити, як інституція, створена для підпорядкування, могла стати простором для зародження критичної рефлексії та національної самосвідомості. Університет, що функціонував у режимі "майже те саме, але не зовсім" [21, с. 88], не тільки відтворював імперські наративи, а й породжував нові форми гібридної ідентичності, що ставали основою для майбутнього опору.

Особливістю російського колоніалізму, порівняно з класичними західноєвропейськими моделями, є прагнення не лише підкорити, а й привласнити культуру колонізованого народу. Це виявлялося у спробах заперечення української окремішності, приписування собі української історії та ігнорування права українців на власну суб'єктність. Така специфіка зумовлює необхідність глибокої деколонізації, що виходить за межі простої політичної незалежності й передбачає відновлення власної історії, культури та ідентичності.

Початок повномасштабної війни Росії проти України 24 лютого 2022 року став могутнім каталізатором цих процесів. Харківський університет, опинившись на передовій боротьби, перетворився з об'єкта історичних впливів на активного суб'єкта спротиву, переосмислення та творення. Академічна спільнота продемонструвала героїзм, стійкість і здатність адаптуватися, зберігаючи освітній і науковий процес, попри загрози фізичному існуванню.

Деколонізація освітнього простору сьогодні постає не лише як політична або ідеологічна вимога, але як фундаментальна культурно-онтологічна потреба. Вона передбачає системний перегляд навчальних програм, реформу інституційних структур, повну українізацію комунікації, переосмислення символічного простору і активну інтеграцію у світову наукову спільноту. У цьому процесі важливо зберігати баланс між рішучістю змін і критичною рефлексією, уникаючи заміни однієї форми догматизму іншою.

Таким чином, історичний досвід Харківського університету є мікрокосмом ширших трансформацій українського суспільства – складної, багатошарової боротьби за право бути собою у світі, що тривалий час заперечував це право. Історія університету є водночас історією опору, адаптації та творчого переосмислення, яка надихає на подальшу боротьбу за знання, визнання, свободу й гідність у глобальному контексті постколоніального світу.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Бондар Д., Попович З. Українська наука: деколонізація чи ліквідація? Хвиля. 2022. 25 грудня. URL: https://hvylya.net/uk/analytics/264818-ukrainskaya-nauka-dekolonizaciya-ili-likvidaciya#google_vignette
2. Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток. *Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Східної та Центральної Європи* / Кравченко В. (ред.). Харків: ХТМТ, 2009. С. 300-344.
3. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с.
4. Гомілко О. Деколонізація української культури: політика воук чи національне пробудження? *Філософська думка*. 2023. № 3. С. 49-58. DOI: https://doi.org/10.15407/fd2023.03.049
5. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї / Тамара Гундорова. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
6. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 66-80.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. Київ: Основи, 1997. 423 с.
8. Локальна пам'ять, деколонізація на Харківщині та інші новини регіонів. Український інститут національної пам'яті. 2024. 14 серпня. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/lokalna-pamyat-dekolonizaciya-na-harkivshchyni-ta-inshi-novyny-regioniv11>
9. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: КМ Академія, 2004. 164 с.
10. Міхейцева-Цінгрош К. Теоретичні засади та практичні втілення дискурсу деколонізації в культурній політиці України (на прикладі проєкту Odesa Decolonization). *Грані*. 2024. Т. 27. № 5. С. 14-24.
11. Павлишин М. Козаки в Ямаїці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі. *Слово і час*. 1994. № 4-5. С. 65-71.
12. Постколоніалізм. Генерації Культури / за ред. Т. Гундорової та А. Матусяк. Київ: Лаурис, 2014. 336 с.
13. Сінченко О. Гавриловська Марина. Постколоніальні дослідження: український вимір. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки*. 2014. № 3. С. 109-113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2014_3_30.

14. Статут Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (нова редакція). Харків, 2022. 66 с.
15. Судин Д. Міфи радянської доби: спростування та розвінчування в постколоніальний період. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 1. С. 5-16. DOI: (<https://doi.org/10.15407/nte2023.01.005>)
16. Схід-Захід. Іст. культ. зб. Інститут ім. Ковальських. Харків, 2013. Вип. 16-17. Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін. Харків: «НТМТ», 2013. 551 с.
17. Троян С. Постколоніальні студії: Україна в постколоніальних дослідженнях [w:] *Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia*, pod redakcją Agnieszki Matusiak, Wrocław 2014, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 61-74. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/31371>
18. Устав Императорского Харьковского университета. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1805. № 10. С. 225-290.
19. Юрчук О. О. Особливості формування та стратегії репрезентації антиколоніального та постколоніального художніх дискурсів в українській літературі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2015. 40 с.
20. Appeal of Karazin University to the world academic community. V.N. Karazin Kharkiv National University. 2022. URL: (<https://karazin.ua/en/news/zvernennia-karazinskoho-universytetu-do-nbsp-svitovoi-univer/>)
21. Bhabha H. *The Location of Culture*. London; New York: Routledge, 1994. 285 p.
22. Carey D., Festa L. (Eds.). *The Postcolonial Enlightenment: Eighteenth-century Colonialism and Postcolonial Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 325 p.
23. Invisible University for Ukraine: Fall 2022 Report. Central European University. URL: https://www.ceu.edu/sites/default/files/attachment/basic_page/27707/invisibleuniversityforukrainefall2022report.pdf
24. Korablyova V. The decolonization of education and research in Belarus and Ukraine: theoretical challenges and practical tasks. *Canadian Slavonic Papers*. 2023. Vol. 65. № 4. P. 411-431.
25. Kushnir O. Decolonising Knowledge Production about Ukraine: A Security Aspect. *Polish Political Science Yearbook*. 2024. T. 53. № 3. С. 139-154. URL: (<https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppsy/53-3/ppsy2024310.pdf>)
26. Moghaddasi Rostami Ali Akbar The Notion of Unhomeliness in the Pickup: Homi Bhabha Revisited. URL: (<http://dx.doi.org/10.7575/aiac.all.v.7n.1p.157>). DOI: 10.7575/aiac.all.v.7n.1p.157
27. Petrach Program on Ukraine. Elliott School of International Affairs, George Washington University. URL: <https://ieres.elliott.gwu.edu/programs/petrach-program-on-ukraine/>
28. Public Policy and Institutional Change in the Middle of Conflict (PPICMC) - *Online Journal. Friedrich-Schiller University of Jena & V. N. Karazin Kharkiv National University*. URL: <https://www.jcrs.uni-jena.de/1584/journal>
29. Wahyuni P., Ihsan P., Lestari S. (2022). Unhomeliness and Hybridity in Jung's Shine: Postcolonial Study. *IDEAS*. Vol. 10, No. 1, pp. 632-647. DOI: (<https://doi.org/10.24256/ideas.v10i1.2739>)

M. V. CHUHUIENKO, PhD (Philosophy),

Associate professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: m.v.chuhuienko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4340-6890>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

FROM IMPERIAL TO NATIONAL: THE HISTORICAL TRANSFORMATION OF KHARKIV UNIVERSITY THROUGH THE LENS OF POSTCOLONIAL THEORY

Purpose. The article aims to analyse the historical transformation of Kharkiv University from the imperial era to the present day through the lens of postcolonial theory, particularly the concepts of Homi Bhabha, demonstrating how the university, founded as an instrument of imperial rule, simultaneously became a space for national resistance and reflection. It examines the impact of Russian/Soviet colonialism on institutional culture, the educational process, and identity formation, and analyses the contemporary processes of decolonisation catalysed by the full-scale war of 2022.

Methodology. The research methodology is based on applying postcolonial theory as an analytical tool to the historical analysis of Kharkiv University's development. Key concepts by Homi Bhabha are employed: the ambivalence of colonial discourse, mimicry as a strategy of imitation that produces difference, hybridity as a result of cultural interaction in the "third space" and "unhomeliness" as a manifestation of cultural dislocation. The specificity of Russian colonialism, aimed at appropriating history and culture, is taken into account.

Scientific Novelty. For the first time in national historiography, the complex history of Kharkiv University throughout the imperial, Soviet, and post-Soviet periods has become the subject of special scientific research, analysed through the systematic application of the theoretical apparatus of postcolonial studies, particularly H. Bhabha's concepts. The ambivalent role of the university as an institution that both transmitted imperial narratives and created space for the formation of national subjectivity is revealed. The current stage of the university's decolonisation is analysed as a multi-level process accelerated by the war.

Conclusions. The historical path of Kharkiv University exemplifies colonial ambivalence, where the imperial project coexisted with the emergence of national resistance. Bhabha's concepts (mimicry, hybridity) effectively explain this dynamic. The specificity of Russian colonialism lay in its aspiration to appropriate Ukrainian culture. The full-scale war of 2022 catalysed decolonisation, which involves systemic changes in curricula, institutional culture, language policy, symbolic space, and international integration, establishing the university as a subject of Ukrainian intellectual independence.

Keywords: *Kharkiv University, postcolonial theory, Homi Bhabha, mimicry, decolonization, Russian colonialism, hybridity.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Bondar D., Popovych Z. Ukrainian Science: Decolonization or Liquidation? Khvyliia. 2022. 25 December. URL: https://hvyliia.net/uk/analytics/264818-ukrainskaya-nauka-dekolonizaciya-ili-likvidaciya#google_vignette (in Ukrainian)
2. Velychenko S. The Question of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. Political Dependence, Identity and Economic Development. Historical Memory and Totalitarianism: The Experience of Eastern and Central Europe / Kravchenko V. (ed.). Kharkiv: KhTMT, 2009. Pp. 300–344. (in Ukrainian)

3. Hnatiuk O. Farewell to the Empire: Ukrainian Debates on Identity. Kyiv: Krytyka, 2005. 528 p. (in Ukrainian)
4. Homilko O. Decolonization of Ukrainian Culture: Woke Politics or National Awakening? *Filosofska Dumka*. 2023. No. 3. Pp. 49–58. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2023.03.049> (in Ukrainian)
5. Hundorova T. Transitional Culture. Symptoms of Postcolonial Trauma: Articles and Essays. Kyiv: Hrani-T, 2013. 548 p. (in Ukrainian)
6. Kuzmenko M. M. The Education System in the Ukrainian SSR in the 1920s: Historical and Theoretical Aspect. *Ukrainian Historical Journal*. 2004. No. 5. Pp. 66–80. (in Ukrainian) (in Ukrainian)
7. Kravchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine / transl. from English by V. Ivashko, V. Kornienko. Kyiv: Osnovy, 1997. 423 p. (in Ukrainian)
8. Local Memory, Decolonization in the Kharkiv Region and Other Regional News. Ukrainian Institute of National Memory. 2024. 14 August. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/lokalna-pamyat-dekolonizaciya-na-harkivshchyni-ta-inshi-novyny-regioniv11> (in Ukrainian)
9. Masenko L. Language and Society: A Postcolonial Dimension. Kyiv: KM Academy, 2004. 164 p. (in Ukrainian)
10. Mikheitseva-Tsingrosh K. Theoretical Foundations and Practical Implementations of the Discourse of Decolonization in Ukraine's Cultural Policy (a Case Study of the Odesa Decolonization Project). *Hrani*. 2024. Vol. 27. No. 5. Pp. 14–24. (in Ukrainian)
11. Pavlyshyn M. Cossacks in Jamaica: Postcolonial Features in Contemporary Ukrainian Culture. *Slovo i Chas*. 1994. No. 4–5. Pp. 65–71. (in Ukrainian)
12. Postcolonialism. Generations of Culture / eds. T. Hundorova and A. Matusiak. Kyiv: Laurus, 2014. 336 p. (in Ukrainian)
13. Sinchenko O., Havrylovska M. Postcolonial Studies: The Ukrainian Dimension. *Literary Process: Methodology, Names, Trends. Philological Sciences*. 2014. No. 3. Pp. 109–113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Litpro_2014_3_30 (in Ukrainian)
14. Statute of V. N. Karazin Kharkiv National University (new edition). Kharkiv, 2022. 66 p. (in Ukrainian) (in Ukrainian)
15. Sudyn D. Myths of the Soviet Era: Refutation and Deconstruction in the Postcolonial Period. *Folk Art and Ethnology*. 2023. No. 1. Pp. 5–16. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2023.01.005>
16. East–West. Historical and Cultural Collection. Kovalsky Institute. Kharkiv, 2013. Issues 16–17. Neo-Anti-Colonialism vs. Neo-Imperialism: The Relevance of Postcolonial Discourse in the Post-Soviet Space / eds. H. Hrinchenko, T. Dziadevych; Eastern Institute of Ukrainian Studies named after Kovalsky et al. Kharkiv: “NTMT”, 2013. 551 p. (in Ukrainian)
17. Troian S. Postcolonial Studies: Ukraine in Postcolonial Research [in:] Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Central, Eastern and South-Eastern Europe, ed. by Agnieszka Matusiak, Wrocław 2014, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, pp. 61–74. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/31371> (in Ukrainian)
18. Charter of the Imperial Kharkiv University. Periodical on the Successes of Public Education. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1805. No. 10. Pp. 225–290. (in Russian)
19. Yurchuk O. O. Features of Formation and Strategies of Representation of Anti-Colonial and Postcolonial Artistic Discourses in Ukrainian Literature: Author's Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Philological Sciences. Kyiv, 2015. 40 p. (in Ukrainian)
20. Appeal of Karazin University to the World Academic Community. V. N. Karazin Kharkiv National University. 2022. URL: <https://karazin.ua/en/news/zvernennia-karazinskoho-universytetu-do-nbsp-svitovoi-univer/>
21. Bhabha H. The Location of Culture. London; New York: Routledge, 1994. 285 p.
22. Carey D., Festa L. (Eds.). The Postcolonial Enlightenment: Eighteenth-century Colonialism and Postcolonial Theory. Oxford: Oxford University Press, 2009. 325 p.

-
23. Invisible University for Ukraine: Fall 2022 Report. Central European University. URL: https://www.ceu.edu/sites/default/files/attachment/basic_page/27707/invisibleuniversityforukrainefall2022report.pdf
24. Korablyova V. The Decolonization of Education and Research in Belarus and Ukraine: Theoretical Challenges and Practical Tasks. *Canadian Slavonic Papers*. 2023. Vol. 65. No. 4. Pp. 411–431.
25. Kushnir O. Decolonising Knowledge Production about Ukraine: A Security Aspect. *Polish Political Science Yearbook*. 2024. Vol. 53. No. 3. Pp. 139–154. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppsy/53-3/ppsy2024310.pdf>
26. Moghaddasi Rostami Ali Akbar. The Notion of Unhomeliness in the Pickup: Homi Bhabha Revisited. URL: <http://dx.doi.org/10.7575/aiac.all.v.7n.1p.157>. DOI: 10.7575/aiac.all.v.7n.1p.157
27. Petrach Program on Ukraine. Elliott School of International Affairs, George Washington University. URL: <https://ieres.elliott.gwu.edu/programs/petrach-program-on-ukraine/>
28. Public Policy and Institutional Change in the Middle of Conflict (PPICMC) – Online Journal. Friedrich-Schiller University of Jena & V. N. Karazin Kharkiv National University. URL: <https://www.jcrs.uni-jena.de/1584/journal>
29. Wahyuni P., Ihsan P., Lestari S. (2022). Unhomeliness and Hybridity in Jung's Shine: Postcolonial Study. *IDEAS*. Vol. 10, No. 1, pp. 632–647. DOI: <https://doi.org/10.24256/ideas.v10i1.2739>

Текст надійшов до редакції 30.08.2025. / The text was received by the editors 30.08.2025.

Текст затверджено до друку 08.10.2025. / The text is recommended for printing 08.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-08>

УДК 930.2:002:[027.7:378.4(477.54-25)]:929.733/.735(477.54)(091)"185/191"

Н. В. ПРОЦЬ, канд. іст. наук, завідувач відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки
e-mail: prots77natasha@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0854-098X>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

КНИЖКОВІ ФОНДИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ДВОРЯНСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.) : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Мета. У статті охарактеризовано склад та зміст книжкового фонду Центральної наукової бібліотеки, як джерело для дослідження становища дворянського стану Харківської губернії у складний час соціальних та економічних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Методологія дослідження ґрунтується на сукупності наукових принципів і методів, які дозволяють об'єктивно вивчити минуле. Основу методології становить принцип історизму, що передбачає аналіз подій і явищ у конкретному історичному контексті. Важливим є принцип об'єктивності, що зобов'язує дослідника уникати упередженості та оцінювати факти без нав'язування сучасних уявлень. Серед основних методів, які застосовуються у процесі аналізу, варто виокремити хронологічний та порівняльно-історичний.

Наукова новизна роботи полягає у комплексній характеристиці книжкових фондів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, що містять матеріали з історії дворянства, з урахуванням їхнього змісту, структури та потенціалу використання у соціально-економічних дослідженнях.

Висновки. Книжкові фонди, що акумулюють матеріали з історії дворянства, становлять значний джерельний комплекс, який дозволяє здійснювати поглиблений аналіз соціально-економічних аспектів розвитку цього стану. Опрацювання видань дослідників дорадянського періоду уточнює наукові уявлення про еволюцію, місце та роль дворянського стану в історичному процесі регіону у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Історіографія дворянства формувалась поступово, відображаючи зміну наукових підходів, політичних контекстів та соціальних запитів.

Ключові слова: Центральна наукова бібліотека, книжкові фонди, дворянство, Харківська губернія, пореформена доба.

Як цитувати: Проць Н. В. Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки як джерело до вивчення соціально-економічної історії дворянства Харківської губернії (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.): історіографічний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 41. С. 87-100. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-08>

In cites: Prots N. V. (2025). The book collections of the Central Scientific Library as a source for studying the socio-economic history of the nobility of the Kharkiv province (second half of the 19th – early 20th centuries): historiographical aspect. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue. 41. (87-100). <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-08> (in Ukrainian).

©Н. В. Проць, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

В епоху глобальних змін, в часи формування нового інформаційного суспільства створено усі умови для задоволення інформаційних потреб громадян, організацій і держави. Безперечно, на сьогоднішній день, бібліотеки залишаються головними фондоутримувачами і основними установами, які надають інформацію різним категоріям населення.

Університетська бібліотека є одним із соціально-просвітницьких, освітньо-наукових і культурних осередків Каразінського університету. Фонди бібліотеки представляють собою пласт рукописних, книжкових, періодичних матеріалів різного профілю. Поступове надходження книг із різноманітних джерел збагатило бібліотеку працями із різних галузей знань. Серед них – видання, які відображають різнобіччя дворянського стану, зокрема Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Вивчення соціально-економічної історії дворянства неможливе без урахування джерельної бази, сформованої в дорадянський період. Особливу цінність у цьому контексті становлять книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки, які зберігають праці істориків, економістів, чиновників та діячів місцевого самоврядування кінця XIX–XX ст. Ці видання не лише відображають офіційні погляди на роль дворянства в економічному житті регіону, а й фіксують етапи становлення соціально-економічної думки в межах імперської історіографії.

Історіографія дворянства налічує більше двохсот років, починаючи з праць Г. Ф. Міллера [41], що датуються кінцем XVIII ст. саме в той час, коли в Україні формується вищий стан з чітко означеними привілеями і правами. Що і стало початком визначення в історичних працях особливостей виникнення українського дворянства та його станових привілеїв. Крім того, були написані праці узагальнюючого характеру, наприклад А. Ф. Коцебу [35], які осмислюють складні явища і процеси політичного життя, розкривають економічні та соціальні зміни груп дворянства, розглядають культурні традиції і цінності. Особливу увагу викликає українське дворянство, деяке поєднувало в собі європейське або російське походження з місцевими звичаями та традиціями.

У дорадянській історіографії станове питання перебувало у центрі дослідницької уваги в цілому і зокрема, політика держави щодо дворянського стану. Значним поштовхом до дискусії став закон про відміну кріпосного права у 1861 р. Цілком логічно, що укомплектування бібліотек значною мірою здійснювалося працями, присвяченими скасуванню кріпосного права. Автори, розглядаючи правове, політичне та соціально-економічне становище дворянства, мали різні погляди на роль і місце дворянства в історії державно-політичної системи у змінених соціально-економічних і політичних умовах. На сторінках періодичної преси, збірках та монографіях автори вважали за необхідне порушити актуальні аспекти тодішнього буття соціальних верств населення в умовах трансформації суспільства.

Одними із перших до цієї проблеми звернулися самі дворяни – політичні діячі, юристи, економісти. Так, російський правознавець К. Д. Кавелін у праці «Дворянство и освобождение крестьян» [28] (перше видання 1862 р.), значну увагу присвятив проблемам селянського і дворянського землеволодіння, місцевого самоуправління та різним політичним питанням. На його думку, подальший розвиток Росії був можливий тільки за умови збереження монархії та надання більших політичних прав дворянству. Автор наводить підстави, за яких дворянство вслід за відміною кріпосного права може позбавитися своїх привілеїв, що приведе до його занепаду, а потім може зовсім зникнути.

Представник ліберальної політико-правової думки в Росії Б. М. Чичерін, спочатку у праці «О народном представительстве» [56], а потім і в «Курсе государственной науки» [57], опублікованій наприкінці XIX ст., сформулював власне бачення поступової трансформації самодержавної системи в бік конституційної монархії. Він не закликав до революційних змін, але вважав, що залучення суспільства до законодавчої діяльності стане підґрунтям для розвитку держави.

У 1870-х рр. вийшла низка праць вчених, у яких автори досліджували формування дворянського стану, оформлення їхніх станових прав і привілеїв, а також утворення та функціонування дворянського землеволодіння. Так, професор державного права Київського

університету О. В. Романович-Славятинський у 1870 р. захистив докторську дисертацію з державного права на тему: «Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права», яка була видана окремою працею [46]. В історичному дослідженні розглянуто еволюцію дворянського стану, його роль в держуправлінні та суспільному житті. Автор обстоював думку, що дворянство Російської імперії юридично сформувалося в окремий стан задля служби государю та державі. Такої ж позиції дотримувався і нащадок українсько-білорусько-польського шляхетського роду І. А. Порай-Кошиц. Праця «Очерк истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII вв. 862-1796» охоплює історію найвищого суспільного стану, відзначаючи важкий період кризи дворянства [45]. Автор наголошував, що дворянство намагалося зберегти провідне становище в імперії не становими привілеями, а розумовими, моральними та економічними перевагами і заслугами.

Представники державної школи М. Т. Яблочков, К. Ф. Головін, М. П. Семенов, А. А. Плансон, С. А. Корф, М. Н. Катков та інші розглядали дворянство як головну опору престолу, доводили першорядну роль у політичному житті. Саме ці автори підкреслювали, що із втратою кріпосної праці та частини землі, постала нагальна потреба в забезпеченні дворянства економічної підтримки. Так, консервативно налаштований російський історик М. Т. Яблочков у праці «История дворянских сословий в России» [60] висвітлив зміни обов'язків та привілеїв дворянства, яке було основою і опорою монархічної країни впродовж століть. Автор акцентував увагу на необхідності проведення урядової політики щодо утруднення доступу до вищого почесного дворянського стану задля його збереження. Державний діяч М. П. Семенов [50, 51] стверджував, що монархія неможлива без існування станового суспільства. На його думку, занепад дворянства призведе до заміни їх капіталістами, для яких не існує високих ідеалів, оскільки ці люди живуть тільки матеріальними інтересами. У підсумку дослідник наголошував на необхідності збереження дворянства та відновлення його провідної ролі як головного землевласницького стану.

Подібних поглядів дотримувався письменник і публіцист К. Ф. Головін, який розглядав дворянство як головну опору монархічної влади та необхідності його економічної підтримки з боку держави [17-19]. У баченні уфимського предводителя дворянства А. А. Плансона, станове дворянство потребувало не лише морального визнання, а й практичної державної підтримки для збереження своїх позицій у суспільстві [44]. З точки зору російського критика і публіциста М. Н. Каткова [29], головне політичне значення селянської реформи 1861 р. полягало не лише у звільненні селян від кріпосної залежності, а передусім – у зміцненні державної влади та збереженні соціальної стабільності. Для цього було потрібно обмежити мобілізацію дворянської земельної власності та розширити представництво дворян в органах земського самоврядування. Катков вважав, що служба державі є невід'ємним обов'язком дворянина, і ця служба накладалася на нього виключним положенням у суспільстві.

Наприкінці XIX ст. дворянство намагалось зберегти своє значення в імперській системі. Дворяни, як «опора влади», через соціальні та економічні реформи ставали все менш централізованим елементом управління. А. І. Єлішев вважав, що без землі дворянин часто втрачав свій зв'язок з дворянською верствою. Його збірка «Дворянское дело» присвячена кризі, трансформації та перспективам дворянства [25]. Він обстоював ідею про особливу моральну та культурну місію дворянства, водночас різко критикуючи державну владу за надмірну бюрократизацію та нехтування становими традиціями, зокрема привілеями, що історично належали дворянському стану.

На відміну від консерваторів, які прагнули зміцнення дворянства як панівного стану, ліберально настроєні автори вбачали перспективу в поступовому розширенні прав селян і зміцненню їхнього соціального становища. Відомий державний діяч та публіцист О. І. Васильчиков дотримувався думки, що майбутнє Російської імперії значною мірою залежить від селянства. Він доводив, що помісний стан зазнав значних збитків, поступово втрачає свою провідну роль, тоді як селянський стан демонстрував здатність до господарювання, що робило його природною опорою для держави [7-8]. Відомий економіст і публіцист В. П. Воронцов критично оцінював становище дворянського землеволодіння

чорноземної смуги. У своїх працях він зазначив, що дворянські господарства в цих родючих районах занепадають через економічну неефективність, надмірну залежність від кріпосницьких форм праці та неспроможність адаптуватися до нових умов ринкової економіки [14-15]. Г. О. Євреїнов – правознавець, державний діяч і дослідник аграрного питання, автор праці «Крестьянский вопрос в его современной постановке» здійснив аналіз стану селянського господарства після реформи 1861 р. [24]. Автор наголошував, що ключові проблеми селянства – малоземелля, тягар викупних платежів, правова нерівність – не були вирішені реформами. Він виступав за надання селянам повноцінних земельних наділів, скасування станових обмежень, розширення місцевого самоврядування та правову рівність усіх станів.

Економіст і публіцист кінця XIX – початку XX ст. В. В. Святловський у своїх працях розглядав проблему мобілізації земельної власності, як ключовий напрям аграрної реформи в Російській імперії [48-49]. Він наполягав на радикальній зміні підходів до землеволодіння, підкреслюючи, що чинна система гальмує розвиток продуктивного сільського господарства та виступає серйозною перешкодою для соціально-економічного поступу.

Праця письменника-популяризатора, талановитого журналіста, редактора та видавця, громадського діяча в галузі народної освіти М. О. Рубакіна «Росія в цифрах» стала унікальним статистичним зведенням, що охоплювало усі аспекти життя країни: демографію, економіку, сільське господарство, промисловість, торгівлю та інші сфери [47]. Автор зібрав і систематизував велику кількість офіційних статистичних даних, які подав у доступній формі. Він показав не тільки чисельний та етнічний склад населення Російської імперії, а й навів статистичні дані селянського і поміщицького землеволодіння Європейської частини Росії, де вказана його загальна кількість та розподілення по районах.

Особливу увагу заслуговують наукові праці українських дослідників кінця XIX — початку XX століття, які здійснили ґрунтовний аналіз аграрного виробництва, земельних відносин та наслідків соціально-економічних реформ у Харківській губернії. У своїх розвідках вони висвітлювали проблеми селянського землекористування, динаміку поміщицького землеволодіння та вплив реформ 1860–1870-х років на трансформацію сільського господарства в регіоні. Особливу зацікавленість викликає праця представника харківського дворянства Л. В. Ілляшевича [26], у якій він представив історію розвитку харківського дворянства, його поступове формування та напрямки. Праця містить документи, які інформують дослідника щодо прав харківського дворянства.

Складні умови існування харківського дворянства у пореформений час описані у праці «Что делают дворяне и что им следовало бы делать» [58]. Автор зробив порівняльний аналіз дітей різних станів, і дійшов висновку, що діти різночинців і купців знаходилися у кращому становищі, ніж діти дворян. Оскільки дворянство втратило кріпосну працю після реформи 1861 р., але не всі змогли перебудувати свої маєтки на прибуткове капіталістичне господарство. Це призвело до збідніння багатьох дворянських родів, через втрату маєтків, продаж землі, тому доходів не вистачало на навчання дітей. Натомість купці та різночинці активно адаптувалися до нових економічних умов і мали сталі прибутки. На думку автора, для підтримки становища дворян була необхідність відкриття різноманітних установ для організації взаємодопомоги.

Окремий науковий інтерес становлять праці таких дослідників, як М. Л. Шаховський, В. І. Мезенцов, В. Ф. Левицький, І. М. Кабештов, І. В. Сладковський та Є. С. Гордієнко, які зробили вагомий внесок у вивчення аграрних процесів, земельних відносин та соціально-економічних трансформацій у Лівобережній Україні, зокрема в Харківській губернії, у контексті реформ другої половини XIX — початку XX століття. Автори досліджень детально аналізують процеси трансформації дворянських господарств, звертаючи увагу на зміну структури землеволодіння. Їхні роботи дають змогу не лише визначити чисельність дворян серед приватних землевласників, а й простежити тенденції концентрації та розпаду земельних масивів. Особливої уваги заслуговує аналіз розвитку окремих великих поміщицьких родин у повітах Харківської губернії, що відображає як соціально-економічні, так і політичні зміни

регіону. Завдяки цим дослідженням можна оцінити вплив реформ 1860–1870-х років на трансформацію аграрного сектору та станову структуру місцевого дворянства.

М. Л. Шаховський, представник старовинного дворянського роду, відігравав важливу роль у громадському житті Харківщини другої половини XIX століття. Він активно працював у харківському земстві, де займався питаннями розвитку місцевого самоврядування та впровадження аграрних реформ. Окрім громадської діяльності, Шаховський зробив вагомий внесок у дослідження динаміки дворянських господарств і земельних відносин у регіоні, аналізуючи соціально-економічні процеси, що впливали на становище дворянства після скасування кріпосного права. Його праці відзначаються ґрунтовністю та практичною спрямованістю, що робить їх цінним джерелом для вивчення історії аграрної політики та станових змін у Харківській губернії [59]. У центрі уваги автора – соціальна структура губернії, де дворянство виступає як ключовий прошарок землевласників і носіїв політичної влади. Варто враховувати консервативний світогляд Шаховського, який надавав перевагу стабільності та збереженню традиційного монархічного устрою.

У ґрунтовному дослідженні В. І. Мезенцова аналізується рентабельність приватного землеволодіння в Харківській губернії наприкінці XIX ст., де автор показує, наскільки ефективно землеволодіння слугувало джерелом прибутку для різних верств населення [40]. Професор і громадський діяч Є. С. Гордієнко, спираючись на статистичні дані, провів порівняльний аналіз якісного та кількісного складу земельних угідь Харківської губернії [21]. Дослідник наголошує, що занепад дворянських маєтків був зумовлений, зокрема, відсутністю у їхніх власників агрономічної освіти та постійною заборгованістю. Окрім того, він акцентує на низькій ефективності роботи земств, які виявилися неспроможними адекватно реагувати на аграрні виклики регіону.

Значну наукову цінність становлять монографії дослідників-практиків, зокрема праці І. М. Кабештова та І. В. Сладковського, у яких подано детальний аналіз дворянських маєтків М. М. Толстого та Л. Є. Кьоніґа [27, 54]. У дослідженнях висвітлено історичні, природно-кліматичні та техніко-економічні умови функціонування маєткових господарств. Подано конкретні статистичні дані щодо врожайності, структура витрат, оплата праці найманих робітників, застосовуваної сільськогосподарської техніки, а також описано системи землеробства, що використовувалися в кожній окремії економії.

Вагомими внеском у розвиток української історіографії з питання формування харківського дворянства становлять наукові розвідки українського історика, професора, ректора Харківського університету у 1906–1911 рр. Д. І. Багалія. Вчений створив низку праць присвячених історії заселення, колонізації, землеволодіння та боротьбу за землю у Слобідській Україні. Так, у 1886 р. вийшло наукове дослідження, яке містить відомості про господарство, побут та основні документи, що регулювали надання земель за службу. Також автор вказує шляхи формування слобідського дворянства і отримання дворянських привілеїв вихідцями із козацької старшини [3-4]. Колективна монографія Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, яка була видана на початку XX ст., має фундаментальне значення для вивчення розвитку Харківщини [1]. Колишня козацька старшина поступово інтегрувалася у дворянський стан, отримуючи відповідні дворянські грамоти, і з часом становила основну політичну силу в губернському центрі — Харкові. Комплексне дослідження Д. І. Багалія «Історія Слобідської України» висвітлює заселення, соціальний устрій, економіку та культуру Слобожанщини XVII–XVIII ст. Д. І. Багалій пов'язував формування земельної власності з початком заселення регіону великоросійськими служивими людьми та українськими переселенцями. Історик наголошував, що саме українська козацька старшина здобувала статус російського дворянства [2].

Земська реформа 1864 року стала ключовою віхою у розвитку місцевого самоврядування в Російській імперії, зокрема й на території українських земель. Харківська губернія, як один із провідних регіонів Слобожанщини, відігравала значну роль у формуванні та діяльності земських установ. Протягом тривалого часу провідну роль в органах земського самоврядування займало дворянство. У Харківській губернії, де дворянський стан мав значні

земельні та адміністративні позиції, земства виконували не лише функції управління, а й слугували засобом впливу та соціального самозбереження дворянства.

У дорадянській історичній думці коло досліджень, що стосувалося різних аспектів участі дворян у роботі цих установ, є доволі широким і різноманітним. Авторами перших робіт, присвячених проведенню земської реформи були самі земські діячі із дворянського стану. Вони розглядали й аналізували запровадження земських органів місцевого самоврядування з політичної, юридичної та практичної точок зору, намагалися визначити місце і роль у земських установах землевласницької курії, представниками якої здебільшого були дворяни. Дослідження цих процесів у вітчизняній історіографії має як усталені, так і маловивчені аспекти, що потребують системного осмислення.

Однією із перших науково-правових праць, яка аналізує нову земську реформу 1864 р. стало дослідження професора О. В. Лохвицького «Губернія, ее земские и правительственные учреждения», за яку йому було присуджено науковий ступінь доктора державного права. У своїй праці він розглядає роль земської реформи і аналізує роботу органів місцевого самоврядування [39]. Автор, проаналізувавши пропорційне співвідношення дворянства та решти населення в 49 губерніях Російської імперії, встановив, що у Харківській губернії три чверті дворян входили до складу адміністративних органів та вищих навчальних закладів, а офіцерський склад армії був сформований виключно з дворян. Дворянство здійснювало значний вплив у земських установах, що було зумовлено високим рівнем освіти та юридичної підготовки. У порівнянні з північними губерніями, Харківська вирізнялася кращою організацією земських інституцій.

З моменту створення земських установ князь, державний діяч і публіцист активно долучався до дискусій щодо розвитку місцевого самоврядування О. І. Васильчиков. Саме тоді він розпочав роботу над фундаментальною монографією «О самоуправлении» [9], у якій виклав свої погляди на сутність і роль земського самоврядування. Як представник дворянства, Васильчиков вбачав у ньому природну силу, що мала очолювати земства. Будучи переконаним прибічником місцевого самоврядування, він вважав його необхідною умовою для підвищення розумового й морального рівня російського народу.

Концепція В. М. Лешкова, як ключового представника суспільно-господарської теорії місцевого самоврядування викладена в його роботах [37]. Він визнавав земські установи як спільні господарські і соціальні органи громади, й виступав за рівну участь різних станових груп населення у земствах. [38]. Такі погляди поділяв відомий громадський діяч і публіцист О. І. Кошелев. Земства, як інституції, повинні нести суспільний голос та здатні представляти інтереси різних станів, а не лише дворянства. Його праця – концентроване бачення самоврядування через досвід роботи з місцевими установами [34].

Активний діяч Харківського земства Є. С. Гордієнко головним завданням земств вбачав підтримку освіти і просвітництва губернії. Про це він виклав у своїй праці «Земства и народные школы» [21]. Одним із пріоритетних напрямків діяльності ліберально налаштованих харківських земців, серед яких був і Є. С. Гордієнко, стала сфера народної освіти. Земські установи активно ініціювали створення народних земських шкіл, сільськогосподарських професійних навчальних закладів і ремісничих училищ, які перебували під їхнім патронатом та фінансуванням. Сам Єгор Степанович робив значні пожертви на розвиток народної освіти, зокрема фінансував стипендії для малозабезпечених студентів.

У 1870–1880-х роках, із подальшим розвитком земських установ, почали формуватися принципово різні погляди щодо їхньої діяльності. Так, земський діяч і публіцист О. А. Головачов у своїй праці піддає критичному аналізу адміністративну, судову, фінансову та земську реформи [16]. Через вплив губернатора та губернського правління земства розглядалися як адміністративні органи, а не як справжні органи самоврядування. Дослідник же виступав за розширення повноважень місцевого самоврядування на засадах всестановості. Академік, проф. економіки і фінансового права В. П. Безобразов скептично ставився до діяльності земських установ. Свою позицію він виклав у дослідженні «Земские учреждения и самоуправление» [5]. Він підтримував участь міщан і селян у земських зборах, але вбачав у

дворянстві головну рушійну силу. На його думку подальший розвиток земств був можливий тільки в об'єднанні земських діячів із державним управлінням.

Дослідження письменника, історика та публіциста Д. Л. Мордовцева базується на фактичній базі та особистих спостереженнях [42]. Тому великий інтерес представляє оцінка діяльності Харківського земства. У праці надається критичний аналіз виконання земствами дорожніх натуральних повинностей, проведення заходів для охорони здоров'я населення, лікарська та шкільна справа.

Російські державні та громадські діячі розглядали дворянство як єдиний раціональний чинник, здатний гарантувати ефективне функціонування земського самоврядування. Так, О. Д. Пазухін виступав за привілейоване становище дворянства і реформування управління через інститут земських начальників, ідея якого була реалізована Наказом від 12 липня 1889 р. На думку автора, земства, як всестанові органи стали причиною деморалізації дворянського стану [43]. П. Л. Корф стверджував, що розширення прав і уповноваження земств можливі тільки у тісній покращення роботи земств вбачав лише у зміцненні ролі дворянства в управлінні. Також доводив необхідність урядового нагляду в земських установах [32]. Г. О. Євреїнов визнавав, що земства були інституцією з підтримки селян у сфері освіти, охорони здоров'я, в організації допомоги бідним, сільськогосподарської допомоги, тощо. Земства, за його словами, залишались інструментом у руках дворянства, а селянські голоси мали меншу вагу [24]. Відомий земський діяч В. Ю. Скалон у своїх працях проаналізував земську реформу і досягнення земств у розвитку освіти, медицини, інфраструктура. Він пропонував поступово розширити принципи виборності та права місцевого самоврядування, але земства не повинні бути повністю автономними від державної адміністрації [52-53].

Упродовж 70–80 роках XIX ст. провідну роль у розробці теоретичних основ земського самоврядування відіграв проф. О. Д. Градовський, який одним із перших розглянув місцеве самоврядування як форму децентралізації державної влади, яка має забезпечувати вирішення справ місцевого значення не через бюрократію, а через виборні органи [22, 23]. Земські ліберальні діячі І. П. Белокопський [6] та М. М. Коркунов [31] вважали місцеве самоврядування необхідною умовою правової держави. Успішне здійснення соціально-економічного реформування вимагало розширення соціальної бази земства шляхом включення до їхньої роботи не тільки дворян, а й представників інших станів.

Відомий історик Б. Б. Веселовський, автор фундаментальної праці «История земства за сорок лет» (1909–1911 рр.), докладно аналізує роль дворянства у земських установах, розглядаючи їхній вплив на всі сфери господарсько-економічного та культурного життя, зокрема в Харківській губернії [11-13]. Він вважав Харківське земство одним із найактивніших у межах тодішньої імперії. На відміну від більш консервативних дворянських кіл в інших регіонах, харківське дворянство нерідко підтримувало прогресивні ініціативи земств.

На момент початку Першої світової війни з'являються критичні праці, які підсумовують 50 років земської діяльності. Так, випускник Харківського університету В. Є. Трутовський викладає свій історико-політичний погляд на земства, акцентує увагу на соціальній та виборчій динаміці у праці «Современное земство» [55]. Він критично оцінив роль дворянства у земських установах, зазначаючи, що земельне дворянство стало домінувати у виборчому складі та управлінні земств, зумовивши політичне зміщення їх ролі. Тобто, земства формально виступали як влада місцевого самоврядування, а по суті перетворювалися на органи управління, підконтрольні дворянству – фактично опору самодержавства. Особливо після контрефом 1890 та 1907 рр., які зміцнили владу дворянства і знизили громадську активність.

Російський публіцист М. А. Катков також критично оцінював діяльність земств, вважаючи їх насамперед інструментом консолідації дворянської влади, а не справжнім самоврядуванням широких верств населення [30]. Він підкреслював фактичну залежність земських установ від дворянства та державної влади. Оскільки на його думку, предводитель дворянства очолював усі земські інститути – зібрання і управу, тож він і забезпечував контроль дворянства над місцевим самоврядуванням. Попри активний захист земської інституції,

представники дворянства визнавали, що діяльність земств не позбавлена недоліків і потребує реформування. Одним із шляхів до підвищення ефективності земських реформ вбачалося розширення соціального складу учасників, зокрема – залучення представників недворянських станів.

Узагальнюючи досвід дорадянської історіографії, слід зазначити, що дослідниками був накопичений значний фактичний матеріал про історичне минуле дворянства другої половини XIX – початку XX ст., зокрема й харківського. Однією з ключових тем була доцільність збереження дворянських станових привілеїв, враховуючи роль дворянства як опори самодержавства. Значна увага приділялася проблемі поступового занепаду дворянства, втраті ним колишнього впливу та аналізу причин цього явища. Дослідники розглядали як позитивні, так і негативні наслідки реформ того періоду та їхній вплив на становище дворянства. Вони аналізували питання збереження дворянського землеволодіння та пропонували заходи для його підтримки, зокрема надання пільгових кредитів і обмеження мобілізації майна. Особлива увага приділялася ролі дворян у земських установах, їхній участі у земських зборах та оцінці їхньої діяльності. Хоча окремі дослідники звертали увагу на Харківську губернію, наявні дані залишаються фрагментарними та не охоплюють усіх аспектів життя дворянства в цьому регіоні.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Багалей Д. И. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): в 2 т. Т.2: (XIX начало XX века): ист. монография. Харьков: Б.и., 1993. 974 с.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Союз, 1918. 308 с. (Культурно-історична бібліотека).
3. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний). Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1886. Т.1. 358 с.
4. Багалей Д. И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. Харьков, 1893. 176 с. Отдельный оттиск из «Киевской старины»: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*; Т.5, 1893, август.
5. Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление. Москва: Унив. тип. (Катков и Ко), 1874. 52 с.
6. Белоконский И. П. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. Санкт-Петербург, 1900. 281 с.
7. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. Т. I. 612 с.
8. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1881. Т. 2. 393 с.
9. Васильчиков А. И. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: в 3 т. Санкт-Петербург: Тип. Г. Мюллера; Тип. Эд. Праца. 1869. Т. 1. II, IV, 458 с.
10. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 1: Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Народное образование. Систематический указатель литературы по земским вопросам. 724 с.
11. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 2: Экономические мероприятия земств. Продовольственное дело. Ветеринария и страхование скота. Взаимное земское страхование от огня. Дорожное дело. Земская почта. Земские телефоны. 703 с.

12. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1911. Т. 3. XIV, 709 с.
13. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1912. Т. 4. VIII, 696, 104, XXIX с.
14. Воронцов В. П. Дворянское землевладение после реформы. *Русская мысль: ежемесячное литературно-политическое издание*. Г. 19. Т. 10, 1898. С. 68–98.
15. Воронцов В. П. Судьбы капитализма в России. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. 4, 312 с.
16. Головачев А. А. Десять лет реформ. 1861-1871 гг. Санкт-Петербург: Вестник Европы, 1872. 4, 398, 2 с.
17. Головин К. Ф. Крупное землевладение в Западной Европе и в России. *Русский вестник*. 1887. № 2. С. 120-158.
18. Головин К. Ф. Наше местное управление и местное представительство. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. 168 с.
19. Головин К. Ф. Сельское хозяйство в России после освобождения крестьян. *Русский вестник*. 1886. № 7. С. 56-153.
20. Гордиенко Е. С. Земство и народные школы. Харьков, [1869]. 216-234 с. *Отд. отт. из «Вестника Европы»*. 1869.
21. Гордиенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Харьков: Тип. Харьковского губерн. правл., 1885. 65 с.
22. Градовский А. Д. Собрание сочинений. Санкт-Петербург. 1904. Т. 9: Начала русского государственного права. Ч. 3: Органы местного управления. VI, 599, 3, CLXXXI с.
23. Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 2 т. Санкт-Петербург. 1899. Т. 2: История местного управления в России. 355 с.
24. Евреинов Г. А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. Санкт-Петербург: Тип. А. Бенке, 1903. [6], II, 83 с.
25. Елишев А. И. Дворянское дело : сб. ст. Москва: Унив. тип., 1898. [2], IV, [4], 250 с.
26. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства. Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, 1885. 166, 36 с.: ил.
27. Кабештов И. Описание двух имений графа М. М. Толстого, находящихся в Харьковской губернии, в Лебединском и Сумском уездах, и сведения о 16-летнем урожае хлебов и других растений, с исчислением чистой доходности от каждой десятины высеваемого растения, и урожайная ведомость за 1880 г. Одесса: Тип. П. Францова, 1881. Разд. паг.
28. Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1898. Т. 2: Публицистика. 1258 с.
29. Катков М. Н. О дворянстве. Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1905. 63 с.
30. Катков М. А. Роль уездных представителей дворянства в государственном управлении России: к вопросу о реформе уездного управления. Москва: Печ. А. И. Снегиревой, 1914. 2, 70 с.
31. Коркунов Н. М. Русское государственное право. 4-е изд., стереотип. Санкт-Петербург: Тип. Стасюлевича. 1903. Т. 2. Часть особенная. VI, 596 с.
32. Корф П. Л. Ближайшие нужды местного самоуправления. Санкт-Петербург, 1888. 124 с.
33. Корф С. А. Предводитель дворянства как орган сословного и земского самоуправления. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. № 3. С. 99–112.
34. Кошелев А. А. Голос из земства. Москва: Тип. В. Готье, 1869. Вып. 1. 60 с.
35. Коцебу А. Ф. О дворянстве, его происхождении, распространении и неодинаковом введении между всеми почти народами земного шара; с кратким упоминанием его истребления во Франции и других от нее зависящих землях / пер. с нем. [Х. А. Клаудия]. Москва : Тип. Христоф. Клаудия, 1804. 10, 251, [9] с.
36. Левитский В. Ф. К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. Харьков, 1907. 37 с.
37. Лешков В. Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. Москва: Унив. тип. (Катков и К°), 1872. 25 с.

38. Лешков В. Н. Опыт теории земства и его земских учреждений по «Положению» 1 января 1864 г. Санкт-Петербург, 1865. 246 с.
39. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. Санкт-Петербург: Тип. И. Бочкарева, 1864. 85 с.
40. Мезенцов В. И. Доходность частного землевладения в Харьковской губернии. *Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1897 г. Вып. II.* Харьков: Тип. губ. прав., 1897. С. 1–248.
41. Миллер Г. Ф. Известие о дворянах российских: о их древнем происхождении; о старинных чинах, и какие их были должности при государях, царях и великих князьях; о выборе доказательств на дворянство; о родословной книге; о владении деревень; о службе предков и собственной, и о дипломах. Санкт-Петербург: [Тип. Рахманинова], 1790. [6], 494, [4] с.
42. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства (1864-1875). Санкт-Петербург: Тип. А. А. Краевского, 1877. VI, 373 с.
43. Пазухин А. Д. Современное состояние России и сословный вопрос. Москва: В универ. тип. (М. Катков), 1886. 63 с.
44. Плансон А. А. О дворянстве в России. Современное положение вопроса. Санкт-Петербург: Калашниковская тип. Трунова, 1893. 104 с.
45. Порай-Кошиц И. А. Очерк истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII века. 862-1796. Санкт-Петербург, 1874. XXV, 224 с.
46. Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования. Санкт-Петербург, 1870. 594 с.
47. Рубакин Н. А. Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. Санкт-Петербург, 1912. 214 с.
48. Святловский В. К вопросу о судьбах землевладения в России. Статистика мобилизации земельной собственности. Санкт-Петербург: Кн. изд-во «Начало», 1907. 4, 103 с.
49. Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России. Санкт-Петербург: Тип. «Луч», 1909. 149, 2 с.
50. Семенов Н. П. Наше дворянство. Положение его до и после реформы. Санкт-Петербург: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела, 1899. 2, 103 с.
51. Семенов Н. П. Наши реформы. Москва, 1885. 52 с.
52. Скалон В. Ю. Земские взгляды на реформу местного самоуправления. Обзор земских отзывов и проектов. Москва, 1884. 236 с.
53. Скалон В. Ю. Земские вопросы. Очерки и обозрения. Москва: Печатня С. П. Яковлева, 1882. 235 с.
54. Сладковский И. В. Имение «Гуты» Л. Е. Книг-Наследники. Ч.1. 30 лет свекловичного хозяйства. Харьков, 1913. 349 с.
55. Трутовский В. Современное земство. Петроград: Изд. П. И. Певина, 1914. 288 с. (Б-ка Современника).
56. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. Москва: Типография Грачева и К, 1866. XI, 552, 1 с.
57. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки: в 3 ч. Москва: Тип. И. Н. Кушнарев и К., 1894-1898.
58. Что делают дворяне и что им следовало бы делать. Харьков: Тип. Харьковского губ. правл. 1894. 2, 38 с.
59. Шаховской М. Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 г. Харьков, 1891. 93 с.
60. Яблочков М. Т. История дворянских сословий в России. Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1876. XL, 680 с.

N. V. PROTS, PhD in History,

Head of the Rare Books and Manuscripts Department of the
Central Scientific Library

e-mail: prots77natasha@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0854-098X>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Research aim. The purpose of this article is to reveal the composition and content of the book collection of the Central Scientific Library, which contains a significant array of publications from the pre-Soviet period, allowing researchers to continue studying the situation of the nobility in the Kharkiv province during the difficult period of social and economic transformations in the second half of the 19th and early 20th centuries.

Methodology of the research is based on a set of scientific principles and methods that allow for an objective study of the past. The methodology is based on the principle of historicism, which involves analyzing events and phenomena in a specific historical context. The principle of objectivity is also important, obliging the researcher to avoid bias and evaluate facts without imposing contemporary ideas. Among the main methods used in the analysis process, the chronological and comparative-historical methods are worth highlighting.

The scientific novelty lies in the analysis of the book collections of the Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University, which cover the topic of the nobility. The bibliographic potential of the library as a source base for research on the nobility is outlined. The work systematizes scientific literature according to content areas (the formation of the nobility, changes in noble land ownership, the role of the nobility in the system of local self-government).

Conclusions. The article considers the possibility of using the information potential of the Central Scientific Library of Karazin University for educational, scientific, and cultural-educational processes. An important component of the library's funds is a complex of various sources that allows for the study of the socio-economic history of the Kharkiv province. The article analyzes the works of pre-Soviet researchers who studied the position, role, and evolution of the nobility in general, and in particular in the Kharkiv province in the second half of the 19th and early 20th centuries. The historiography of the nobility developed gradually, reflecting changes in scientific approaches, political contexts, and social demands.

Key words: *Central Scientific Library, book collections, nobility, Kharkiv province, post-reform era.*

References

1. Bagaley D. I. (1993). History of Kharkiv over 250 years of its existence (1655–1905): in 2 volumes. Vol. 2: (19th and early 20th centuries): historical monograph. Kharkiv: B.i. (in Ukrainian).
2. Bagalii D. I. (1918). History of Sloboda Ukraine. Kharkiv: Soyuz. (Cultural and Historical Library). (in Ukrainian).
3. Bagalei D. I. (1886). Materials for the History of Colonization and Life in the Steppe Outskirts of the Moscow State (Kharkiv and Partly Kursk and Voronezh Provinces). Kharkiv: Typ. K. P. Schasni, Vol. 1. (in Ukrainian).
4. Bagaley, D. I. (1893). Notes and materials on the history of Sloboda Ukraine. Kharkiv, 1893. 176 pp. Separate reprint from *Kievskaya Starina: collection of the Kharkiv Historical and Philological Society*; Vol. 5, August. (in Ukrainian).
5. Bezobrazov V. P. (1874). Zemstvo Institutions and Self-Government. Moscow: Univ. Typ. (Katkov and Co.). (in Russian).
6. Belokonsky I. P. (1900). Provincial, District, and Volost Institutions of the Russian State. St. Petersburg. (in Russian).
7. Vasilchikov A.I. (1876). Land ownership and agriculture in Russia and other European states: in 2 vols. St. Petersburg: Typ. M. M. Stasyulevich, Vol. I. (in Russian).

8. Vasilchikov A. I. (1881). Land Ownership and Agriculture in Russia and Other European States: in 2 vols. St. Petersburg: Typ. M.M. Stasyulevich, Vol. 2. (in Russian).
9. Vasilchikov A. I. (1869). On Self-Government: A Comparative Review of Russian and Foreign Zemstvo and Public Institutions. In 3 vols. St. Petersburg: Typ. G. Müller; Typ. Ed. Prats. Vol. II. (in Russian).
10. Veselovsky B. B. (1909). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 1: Budget. Medicine. Public Welfare. Public Education. Systematic Index of Literature on Zemstvo Issues. (in Russian).
11. Veselovsky B. B. (1909). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 2: Economic Measures of the Zemstvo. Food Supply. Veterinary Medicine and Livestock Insurance. Mutual Zemstvo Fire Insurance. Road Construction. Zemstvo Postal Service. Zemstvo telephones. (in Russian).
12. Veselovsky B. B. (1911). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 3. (in Russian).
13. Veselovsky B. B. (1912). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 4. (in Russian).
14. Vorontsov V. P. (1898). Noble Land Ownership after the Reform. *Russian Thought: Monthly Literary and Political Publication*. G.19. Vol. 10. pp. 68–98. (in Russian).
15. Vorontsov V. P. (1882). The Fate of Capitalism in Russia. St. Petersburg: Typ. M. M. Stasyulevich. (in Russian).
16. Golovachev A. A. (1872). Ten Years of Reforms. 1861–1871. St. Petersburg: Vestnik Evropy. (in Russian).
17. Golovin K. F. (1887). Large Land Ownership in Western Europe and Russia. *Russky Vestnik*. No. 2. (in Russian).
18. Golovin K. F. (1884). Our Local Government and Local Representation. St. Petersburg: Typ. M. M. Stasyulevich. (in Russian).
19. Golovin K. F. (1886). Agriculture in Russia after the Emancipation of the Peasants. *Russian Herald*. No. 7. (in Russian).
20. Gordienko E. S. ([1869]). Zemstvo and Public Schools. Kharkiv, pp. 216–234. Reprint from «The Herald of Europe» (in Ukrainian).
21. Gordienko E. S. (1885). On the State of Agriculture and Zemstvo in the Kharkiv Province. Kharkiv: Typography of the Kharkiv Provincial Administration, (in Ukrainian).
22. Gradovsky A. D. (1904). Collected Works. St. Petersburg. Vol. 9: The Beginnings of Russian State Law. Part 3: Local Government Bodies. (in Russian).
23. Gradovsky A. D. (1899). Collected Works: in 2 vols. St. Petersburg. Vol. 2: History of Local Government in Russia. (in Russian).
24. Evreinov G. A. (1903). The Peasant Question in its Contemporary Form. St. Petersburg: Typ. A. Benke. (in Russian).
25. Elishev A. I. (1898). The Noble Cause: Collection of Articles. Moscow: Univ. Typ. (in Russian).
26. Ilyashevich L. V. (1885). A Brief Sketch of the History of the Kharkov Nobility. Kharkov: M. F. Zilberberg Printing House. (in Ukrainian).
27. Kabeshov I. (1881). Description of two estates of Count M. M. Tolstoy, located in the Kharkiv province, in the Lebedinsky and Sumsy districts, and information about the 16-year harvest of grains and other plants, with a calculation of the net yield from each tithe of the sown plant, and a harvest report for 1880. Odessa: Typ. P. Frantsova, Separate pagination. (in Ukrainian).
28. Kavelin K. D. (1905). The Nobility and the Emancipation of the Peasants. St. Petersburg: Typography of M. M. Stasyulevich, 1898. Vol. 2: Journalism. (in Russian).
29. Katkov M. N. (1905). On the Nobility. Moscow: A. I. Snegireva Printing House. (in Russian).
30. Katkov M. A. (1914). The Role of District Representatives of the Nobility in the State Administration of Russia: On the Question of Reforming District Administration. Moscow: A. I. Snegireva Printing House. (in Russian).

31. Korkunov N. M. (1903). Russian State Law. 4th ed., stereotype. St. Petersburg: Stasyulevich Printing House. Vol. 2. Special section.
32. Korf P. L. (1888). The Immediate Needs of Local Self-Government. St. Petersburg. (in Russian).
33. Korf S. A. (1902). The Leader of the Nobility as an Organ of Class and Zemstvo Self-Government. *Journal of the Ministry of Justice*. No. 3. pp. 99–112. . (in Russian).
34. Koshelev A. A. (1869). Voice from the Zemstvo. Moscow: Typ. V. Gautier. Issue 1. (in Russian).
35. Kotsebu A. F. (1804). On the nobility, its origin, spread, and uneven introduction among almost all the peoples of the globe; with a brief mention of its extermination in France and other lands dependent on it / trans. from German [H. A. Claudia]. Moscow: Typ. Hristof. Claudia. (in Russian).
36. Levitsky V. F. (1907). On the economic significance of large and small factory-agricultural enterprises. Kharkov. (in Ukrainian).
37. Leshkov V. N. (1872). On the right to independence as the basis for self-government. Moscow: Univ. typ. (Katkov and Co.). (in Russian)
38. Leshkov V. N. (1865). Experience of the theory of zemstvo and its zemstvo institutions according to the «Regulations» of January 1, 1864. St. Petersburg/ (in Russian).
39. Lokhvitsky A. V. (1864). The Province, Its Zemstvo and Government Institutions. St. Petersburg: Typ. I. Bochkarev. (in Russian).
40. Mezentsov V. I. (1897). The profitability of private land ownership in the Kharkov province. *Kharkov collection: literary and scientific supplement to the Kharkov calendar for 1897*. Issue 11. Kharkov: Provincial Government Printing House, pp. 1–248. (in Ukrainian).
41. Miller G. F. (1790). News about Russian nobles: about their ancient origins; about ancient ranks, and what their positions were under sovereigns, tsars, and grand dukes; about the selection of evidence of nobility; about the genealogical book; about the ownership of villages; about the service of ancestors and their own, and about diplomas. St. Petersburg: [Rakhmaninov Press]. (in Russian).
42. Mordovtsev D. L. (1877). A Decade of Russian Zemstvo (1864–1875). St. Petersburg: A. A. Kraevsky Printing House. (in Russian).
43. Pazukhin A. D. (1886). The Current State of Russia and the Class Question. Moscow: University Printing House (M. Katkov). (in Russian).
44. Planson A. A. (1893). On the Nobility in Russia. The Current State of the Question. St. Petersburg: Kalashnikovskaya Typography. Trunov. (in Russian).
45. Porai-Koshits I. A. (1874). An Essay on the History of the Russian Nobility from the Middle of the 9th to the End of the 18th Century. 862-1796. St. Petersburg. (in Russian).
46. Romanovich-Slavatinsky A. V. (1870). The Nobility in Russia from the Beginning of the 18th Century to the Abolition of Serfdom: A Compilation of Materials and Preparatory Studies for Historical Research. St. Petersburg. (in Russian).
47. Rubakin N. A. (1912). Russia in Figures: Country. People. Estates. Classes. An Attempt at a Statistical Characterization of the Estate-Class Composition of the Population of the Russian State. St. Petersburg. (in Russian).
48. Svyatlovsky V. (1907). On the Question of Land Ownership in Russia. Statistics on the Mobilization of Land Property. St. Petersburg: Nachalo Publishing House. (in Russian).
49. Svyatlovsky V. (1909). The Mobilization of Land Property in Russia. St. Petersburg: Luch Printing House. (in Russian).
50. Semenov N. P. (1899). Our Nobility. Its Position Before and After the Reform. St. Petersburg: St. Petersburg Joint Stock Printing Company. (in Russian).
51. Semenov N. P. (1885). Our Reforms. Moscow. (in Russian).
52. Skalon V.Yu. (1884). Zemstvo Views on Local Self-Government Reform. A Review of Zemstvo Responses and Projects. Moscow. (in Russian).
53. Skalon V.Yu. (1882). Zemstvo Issues. Essays and reviews. Moscow: S. P. Yakovlev Printing House. (in Russian).

54. Sladkovsky I. V. (1913). The Guty Estate. L. E. Knig-Nasledniki. Part 1. 30 Years of Beet Farming. Kharkov. (in Ukrainian).
55. Trutovsky V. (1914). The Modern Zemstvo. Petrograd: Published by P. I. Pevina. (Sovremennik Library). (in Russian).
56. Chicherin B. N. (1866). On Popular Representation. Moscow: Grachev and Co. Printing House. (in Russian).
57. Chicherin B. N. (1894-1898). Course in Political Science: in 3 parts. Moscow: I. N. Kushnarev and Co. Printing House. (in Russian).
58. What the Nobility Does and What It Should Do (1894). Kharkov: Kharkov Provincial Government Printing House. (in Ukrainian).
59. Shakhovskoy M. L. (1891). The Kharkov Province in Agricultural Terms in 1891. Kharkov. (in Ukrainian).
60. Yablochkov M. T. (1876). History of the Noble Classes in Russia. St. Petersburg: Typ. A. M. Kotomin. (in Russian).

Текст надійшов до редакції 25.08.2025. / The text was received by the editors 25.08.2025.

Текст затверджено до друку 30.09.2025. / The text is recommended for printing 30.09.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

Н. О. ЯЦУН, головний бібліограф відділу рідкісних видань та рукописів
e-mail: nadiiayatsun@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5515-7821>

Одеська національна наукова бібліотека
вул. Пастера, 13, м. Одеса, 65023, Україна

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЛИПИ В ОДЕСІ: «О. Л. С.» В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ (КНИГОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ФОНДУ ОДЕСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ)

Мета дослідження. Аналіз видавничої діяльності Івана Липи в Одесі, зокрема ролі видавництва «Одеська літературна спілка» («О. Л. С.»), її внеску у розвиток українського книгодрукування та формування національного культурного простору. Окрему увагу приділено характеристиці примірників видань «О. Л. С.» з фонду Одеської національної наукової бібліотеки.

Методологія дослідження. Методологічною основою статті є історико-біографічний метод, який дозволив дослідити діяльність Івана Липи як видавця, його внесок у культурний процес і зв'язки з інтелектуальним середовищем того часу, а також проаналізувати становлення та розвиток видавництва «О. Л. С.», визначити його місце і роль в українському книгодрукуванні. Джерелознавчий підхід забезпечив опрацювання першоджерел, рецензій сучасників та публікацій, що висвітлювали діяльність видавництва. Застосування порівняльно-історичного методу дало змогу окреслити роль «О. Л. С.» у розвитку українського друку. Метод контент-аналізу допоміг дослідити зміст видань, визначити їх жанрову специфіку, тематичні особливості та ідеологічні напрями. Книгознавчий аналіз сприяв вивченню особливостей видань «О. Л. С.» у фонді ОННБ, зокрема друкарських характеристик, художнього оформлення, змістового наповнення, поліграфічного виконання та їх роль у розвитку української літератури початку ХХ ст. Окрему увагу приділено дослідженню провенієнцій: виявлено примірники з інскриптами, екслібрисами - власницькими й інституційними печатками, що дозволяє простежити історію кожної книжкової пам'ятки в часі й просторі до часу її надходження у фонд Одеської національної наукової бібліотеки.

Наукова новизна. Полягає в уточненні періоду діяльності «О. Л. С.», що тривала з 1902 по 1912 рік. Розширено перелік її видань, зокрема його доповнено виданнями, що раніше не згадувалися. У процесі дослідження встановлено авторство одного з видань, яке раніше вважалося анонімним: на основі аналізу бібліографічних джерел з'ясовано, що його автором є Б. Грінченко. Вперше здійснено книгознавчий аналіз примірників, що зберігаються у фондах Одеської національної наукової бібліотеки. Це дозволяє популяризувати бібліотечний фонд та визначає його історико-культурну цінність. Книгознавче дослідження розкриває вагомий особистий внесок Івана Липи у розвиток видавничої справи в Одесі, зокрема його діяльність як видавця, редактора та популяризатора української книги.

Актуальність. Дослідження видавничої діяльності Івана Липи та «Одеської літературної спілки» розширює знання про історію українського книгодрукування, розкриваючи внесок першого українського видавництва в Одесі на початку ХХ ст. Аналіз примірників з фонду ОННБ дозволяє простежити їх історико-культурну цінність. В умовах сучасної війни і намагань російської пропаганди применшити роль Одеси як українського культурного центру розкриття національної спадщини міста є важливим для відновлення

історичної справедливості. Вивчення досвіду Івана Липи як видавця демонструє значущість локальних ініціатив у розвитку українського друку, літератури та громадського руху, що залишається актуальним і сьогодні.

Висновки. «Одеська літературна спілка» стала першим українським видавництвом в Одесі на початку XX ст. Аналіз видань «О. Л. С.» підтверджує не лише їх літературну, а й значну історико-культурну цінність для дослідження історії українського книгодрукування. Їх унікальність полягає в поєднанні літературної й мистецької вартості, історичної значущості та зв'язку з політичними і культурними процесами свого часу. Зв'язок із особовою книжковою колекцією Михайла Комарова підкреслює роль інтелігенції у збереженні національної спадщини та дає змогу простежити тяглість культурних традицій в Одесі.

Дослідження видавничої діяльності Івана Липи в Одесі, зокрема на основі матеріалів відділу рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки, дозволяє глибше зрозуміти його роль у розвитку української культури. Іван Липа - непересічна постать, яка поєднала в собі ролі письменника, культурного, громадсько-політичного діяча та видавця. В умовах імперських заборон і цензурних обмежень він знаходив можливості для видання української літератури, поширення національної ідеї та підтримки культурного поступу. Його видавнича діяльність не лише зберігала духовні надбання, вона надихнула майбутні покоління на збереження й примноження української культури. У сучасному контексті досвід Липи як видавця є цінним прикладом того, як локальні ініціативи можуть сприяти розвитку видавничої справи, літературної творчості, громадського руху та загальноукраїнському культурному відродженню. Завдяки його зусиллям зі створення й поширення українських видань Одеса стала одним із провідних центрів українського національного руху. Це не лише підкреслює значущість постаті Липи для історії української культури, а й доводить, що Одеса – це українське місто, попри російські пропагандистські наративи, спрямовані на приховування її української історії та культурної спадщини.

Ключові слова: Іван Липа, Одеська літературна спілка («О. Л. С.»), українське книгодрукування, видавнича діяльність, Одеса, Одеська національна наукова бібліотека, національне відродження, цензура, українська культура.

Як цитувати: Яцун Н. О. Видавнича діяльність Івана Липи в Одесі: «О. Л. С.» в історії українського книгодрукування (книгознавчий аспект фонду Одеської національної наукової бібліотеки). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С. 101-112. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-09>

In cites: Yatsun N. O. (2025). Publishing Activities of Ivan Lypa in Odesa: "O. L. S." in the History of Ukrainian Book Printing (Book Science Aspect of the Fund of the Odesa National Scientific Library). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (101-112), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-09> (in Ukrainian)

Звернення до теми дослідження пов'язане з вивченням видавничої діяльності Івана Липи (1865–1923), непересічної особистості в історії української культури, одного із очільників національного відродження кінця XIX – початку XX ст. Він був водночас лікарем, письменником, учасником суспільно-політичного життя, одним із засновників та активних діячів «Братерства тарасівців», а також ініціатором видавничих проєктів, що сприяли поширенню українського слова, особливо у контексті тодішнього політичного і культурного тиску з боку імперської влади. А Одеса, що була одним із найбільших центрів культурного життя, стала осередком для реалізації багатьох його ідей та ініціатив.

Ім'я Івана Липи, забуте за радянських часів, в роки незалежності України реабілітується, повертається у науковий дискурс і культурно-інформаційний простір. Наші сучасники належним чином оцінюють, популяризують і вшановують його спадщину. Відомо досить багато досліджень, присвячених його літературній, громадсько-політичній та

культурній діяльності [10; 15; 19; 20; 24; 25; 26]. Дуже важливим і актуальним є також організація і проведення тематичних науково-практичних конференцій – «Липівських читань» [23], які допомагають у вивченні творчого і життєвого шляху Івана Липи та його сина Юрія.

В історії українського відродження видавнича діяльність відіграла ключову роль у формуванні національної культури та ідентичності. Діяльність українських видавництв і їх засновників мала особливе значення для поширення української літератури. Кінець XIX – початок XX ст. в Одесі характеризувався активним розвитком культурного життя. Місто було одним із потужних центрів українського національного руху попри значні перешкоди з боку царської влади, які включали заборону української мови, цензуру українських видань та активне переслідування діячів національного руху.

На початку XX ст. в місті сформувалася численна українська громада, яка відіграла важливу роль у національному русі. Її представниками були такі відомі діячі, як М. Комаров, Л. Смоленський, І. Луценко, С. Шелухин, Є. Чикаленко та інші. Одеса відіграла важливу роль у становленні Івана Липи як видавця. Саме тут, де він проживав з 1902 до 1918 р., долучився до видавничої та редакторської діяльності, сприяв організації та розвитку українських видавництв.

Іван Липа, переїхавши до Одеси у березні 1902 р., поступово став активним учасником місцевого українського товариства. Того ж року до міста прибув Микола Вороний, з яким Липа познайомився ще у 1898 р. в Полтаві [24, с. 102]. Їхні дружні та творчі відносини сприяли подальшому розвитку українського літературного руху в Одесі.

Саме в цей період Іван Липа разом з іншими українськими інтелігентами розпочав видавничу діяльність, спрямовану на популяризацію української мови та літератури. Зокрема, у 1902 р. була створена «Одеська літературна спілка» («О. Л. С.»). Серед її засновників, окрім Івана Липи, були Микола Вороний, Сергій Шелухин та Іван Луценко. В умовах жорсткої імперської цензури вони змогли легалізувати діяльність видавництва, використовуючи власні професійні та особисті зв'язки. Іван Липа входив до редколегії організації, а після від'їзду Вороного у 1903 р. очолив її [24, с. 112-113].

«Одеська літературна спілка» стала першим українським видавництвом в Одесі. Воно діяло з 1902 по 1912 рік і випустило лише 6 книжок. Попри таку невелику кількість вихід друком саме українських книжок мало велике значення для історії української видавничої справи та вплинуло на культурний простір початку XX ст., особливо на півдні України. Це такі видання:

1. 3-над хмар і з долин : збірник творів сьогочасних авторів / впорядкував М. Вороний. – Одеса : Вид. О. Л. С. Друк. А. Соколовського, 1903. – [1], 251, [4] с.

2. Багаття : український альманах / упорядкував Іван Липа. – Одеса : Вид. О. Л. С. Друк. Штаба Од[ес.] Воєн. Округа, 1905. – 263, III с.

3. [Грінченко Б. Д.] Хлопець та море; Листоноша; Розумний коваль. Оповідання / [попереказував Б. Грінченко]. – Одеса : Вид. О. Л. С. Друк. Е. Фесенка, 1903. – 32 с. – Авт. встановлено за кн.: Каталог фондів. Т. 1. Бібліотечні колекції, вип. 1. Б. Д. Грінченко / АН УРСР, ЦНБ ім. В. І. Вернадського. – Київ, 1988. – С. 642.

4. Луценко І. М. Психічна енергія й проблема читання думок : (з докладів в Одеській «Просвіті») / д-р І. М. Луценко. – Одеса : Вид. О. Л. С. Друк. Штаба Одеського Воєн. Округа, 1908. – 32 с. – (Видання О. Л. С. ; № 4).

5. Плющ О. Твори. Т. 1 : з портретом, життєписом і переднім словом / О. Плющ ; [упоряд. та авт. передм. І. Липа]. – Одеса : Вид. О. Л. С. Друк. Є. Фесенка, 1911. – VIII, 187, [4] с. : портр.

6. Плющ О. Твори. Т. 2 / [упоряд. І. Липа]. – Одеса : Вид. О. Л. С. Друк. Є. Фесенка, 1911 (обкл. 1912). – 163, [4] с.

Далі зупинимося на книгознавчій характеристиці цих видань, розглядаючи особливості оформлення, змістового наповнення, поліграфічного виконання та їх роль у розвитку української літератури початку XX ст. на основі примірників із фонду Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ). Нині ці видання, окрім колекції «Одесика» відділу рідкісних

видань та рукописів, входять до складу особової колекції видатного діяча української культури, бібліографа, літературознавця, лексикографа, етнографа, нотаріуса за фахом Михайла Комарова (1844–1913) [2].

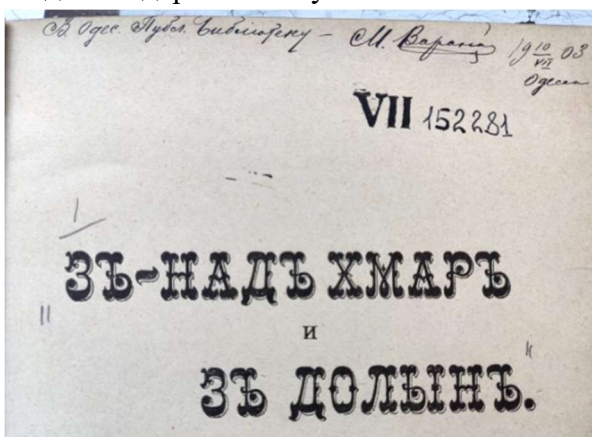
Першим видавничим проєктом «О. Л. С.» було укладання та видання літературного альманаху «З-над хмар і з долин» (1903). Його упорядником і редактором виступив М. Вороний, продовжуючи «альманахову традицію» одеської літератури. Ідею його створення, як основи для розвитку українського модернізму, Вороний висловив ще у 1901 р., закликавши авторів до співпраці. У справі залучення ширшого кола авторів і добору творів М. Вороному активно допомагав І. Липа, він також увійшов у редакційну групу [24, с. 103].

Альманах об'єднав митців із Наддніпрянщини, Галичини та Буковини, зокрема А. Кримського, М. Старицького, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, О. Кобилянську, Л. Українку та інших. Видання відобразило розмаїття художніх течій, а також стало майданчиком для дебютів молодих авторів і сприяло розвитку українського модернізму.

Поява альманаху стала важливою подією в історії української літератури, і спричинила тривалу дискусію про подальші шляхи її розвитку. Збірник викликав як гостру критику, так і активний захист з боку відомих письменників-новаторів. Це протистояння засвідчило боротьбу між традиціоналізмом і модерністськими пошуками, актуалізувавши питання напряду української літератури на межі ХІХ–ХХ ст. і підкресливши значення нових мистецьких ідей для її розвитку [1].

Альманах став також важливим культурно-мистецьким явищем для Півдня України на початку ХХ ст. Разом із першими південноукраїнськими альманахами «Нива» (Одеса, 1885), «Степ» (Херсон, 1886), «З потоку життя» (Херсон, 1905), «Перша ластівка» (Херсон, 1905) він сприяв утвердженню Херсонської губернії як одного з ключових осередків культурного життя України. Адже саме альманахи за умов заборони українського слова в Російській імперії відіграли важливу роль у збереженні та розвитку української літератури.

В ОННБ зберігаються чотири примірники альманаху «З-над хмар і з долин». Два з них містять ідентичні дарчі підписи упорядника Миколи Вороного: «В Одес. Публ. Бібліотеку – М. Вороний. 10/VII 1903» (тепер Одеська національна наукова бібліотека). Перший інскриптований примірник – на веліновому папері (іл. 1), другий – на звичайному. Третій примірник – з особової книжкової колекції Михайла Комарова (іл. 2), з двома власницькими печатками: «Бібліотека М. Комарова № 193/1938» та «Українська державна бібліотека в Одесі» [14], четвертий – з печаткою на обкладинці «Книгооб. СССР» та печаткою бібліотеки «Одеська державна наукова бібліотека 12.08.1969».

Іл. 1. Примірник з інскриптом М. Вороного

Іл. 2. Примірник з особової книжкової колекції М. Комарова

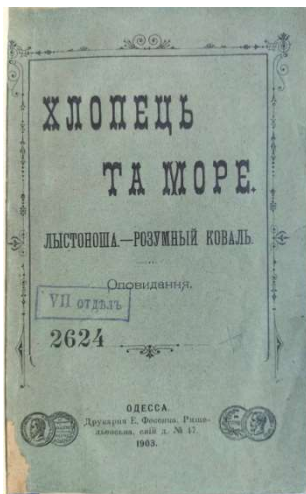
Наступне видання «О. Л. С.» – «Хлопець та море. Листоноша. Розумний коваль. Оповідання» (1903) вийшло без зазначення автора (іл. 3-5). Це було також зафіксовано у зведених каталогах української книги [7, с. 74; 21, с. 884]. Володимир Качкан, історик, теоретик літератури та етнокультури, академік АН ВШ у статті «Посланник на ниві слова (Іван Липа в освітленні нових історичних джерел та матеріалів)» помилково стверджує, що ці

оповідання належать Іванові Липі [13, с. 190]. Однак, у «Каталозі бібліотечних колекцій НБУВ», автором цих оповідань вказаний Борис Грінченко [12, с. 642]. Слід зауважити, що рукописний каталог цієї колекції, укладений дружиною Бориса Грінченка, Марією Грінченко (Загірня), ще в дорадянський період, був факсимільно опублікований НБУВ у 1988 р. без змін та виправлень.

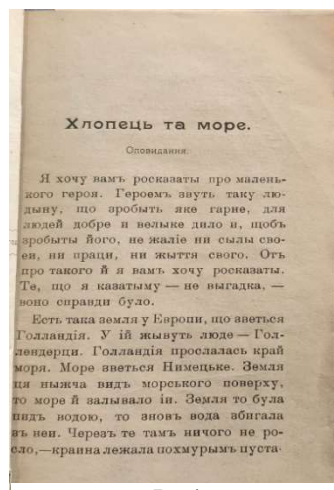
Авторство Б. Грінченка доводить і те, що оповідання «Хлопець та море», під дещо зміненою назвою – «Про хлопця, що боровся з морем» було опубліковане в збірці «Оповідання про дітей» (Катеринослав, 1917) [5]. Тексти обох версій ідентичні, що дає підстави вважати Грінченка справжнім автором твору. Це оповідання було опубліковане окремим виданням у 1930 р., але без першого абзацу [6]. Помилкове приписування цих оповідань Іванові Липі могло виникнути не лише через анонімність першодруку 1903 р., а й через те, що видання вийшло у видавництві «О. Л. С.», серед засновників якого був Іван Липа, що могло сприяти припущенню щодо його авторства.

Наш примірник – у м'якій видавничій обкладинці зеленого кольору зі звичайного паперу. На внутрішній стороні задньої обкладинки надрукований список одеських українських видань, які можна купити в Одесі в книгарнях «Южно-русского общества печатного дела» (Пушкінська вул., 20) і «Е. И. Розова» (Дерибасівська вул., 31); на зовнішній стороні зазначено: «Выдання О. Л. С.», а також що «Склад видання в Одессі у д-ра И. М. Луценка (Херсонська ул., № 48)». Примірник з єдиною печаткою нашої бібліотеки: «Одесская городская публичная библиотека 30 сен. 1904».

Серед видань «О. Л. С.» – знаменитий український альманах «Багаття» (1905), упорядкований і виданий Іваном Липою. Цей альманах став важливим явищем української культури, адже це було одне з небагатьох видань, що публікувало твори українських письменників, популяризуючи українську мову та літературу в умовах заборон та утисків і став продовженням традиції українських альманахів. У своїй рецензії Володимир Гнатюк (1871-1924), фольклорист, етнограф, літературознавець, мовознавець і громадсько-

Іл. 3

Іл. 4

Іл. 5

культурний діяч, відзначає вихід альманаху Липи як одну з важливих літературних подій того часу, наголошуючи на значущості цього видання в контексті загального стану української літератури. Він також підкреслює значущість альманаху для розвитку літератури, вказуючи, що його слід розглядати як «плюс» для української літератури. Оцінюючи склад авторів, Гнатюк зазначає, що в альманасі представлено твори 31 українського письменника, серед яких лише 6 нових імен [4, с. 166]. Це свідчить про прагнення укладача зберегти тяглість літературної традиції, залучаючи вже відомих авторів, але водночас даючи можливість і молодим літераторам презентувати свої твори.

На альманах були і критичні відгуки. Зокрема, Любов Біднова (1882-?) - публіцистка, письменниця, громадська діячка, під псевдонімом Л. Жигмайло в рецензії, опублікованій у

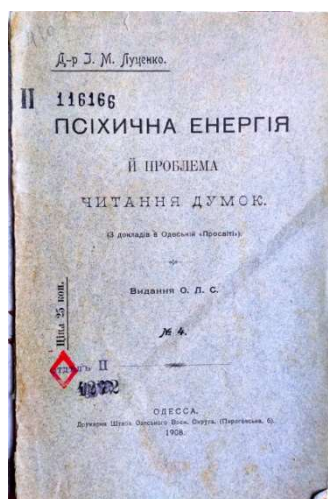
«Київській старовині», скептично поставилася до його змісту, зазначивши, що видання не відповідає своїй назві, оскільки, на її думку, йому бракує ідейної сили, здатної «зігріти» чи «освітити» читача [8, с. 43].

Різні оцінки відображають неоднозначне сприйняття української літературної творчості того часу. Але попри суперечливі думки, такі видання відігравали важливу роль у формуванні національної свідомості. Вихід обох альманахів видавництва «О. Л. С.» - «Багаття» та «З-над хмар і з долин» стало знаковою літературною подією, адже вони об'єднували українських письменників двох частин України, які на той час перебували під владою різних імперій, та сприяли розвитку української літератури.

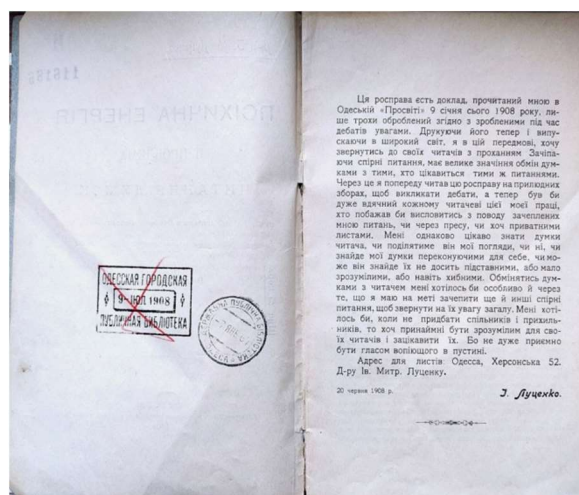
На жаль, у фонді нашої бібліотеки це унікальне видання відсутнє. Однак один примірник альманаху «Багаття», що входив до бібліотеки Михайла Комарова, нині зберігається в приватній книгозбірні відомого одеського краєзнавця та колекціонера Тараса Максим'юка. Історії цього альманаху, його культурному значенню та зв'язку з бібліотекою Михайла Комарова Тарас Іванович присвятив окрему публікацію [17].

Наступне видання «О. Л. С.» - брошура Івана Луценка (1863-1919), лікаря, громадського, політичного і військового діяча України, «Психічна енергія і проблема читання думок» (1908), підготовлена на основі його доповіді, прочитаної 9 січня 1908 р. в одеській «Просвіті» (іл. 6-7). Це одна із численних доповідей автора, прочитаних за роки діяльності цієї організації. У брошурі І. Луценко обґрунтовує можливість читання думок іншої людини та надає цій ідеї етичного та морального звучання. Вважаючи, що оскільки думки мають властивість матеріалізуватися, саме чистота думок кожної людини здатна впливати на наближення «царства правди». Автор наголошував на важливості відповідальності за власні думки, підкреслюючи, що моральність повинна бути основою не лише індивідуальних, але й громадських справ [3, с. 47]. Ключовий моральний імператив, висловлений у брошурі, звучить так: «Беручи участь у громадській роботі, не забуваймо про моральний бік» [16, с. 31].

Видання у м'якій видавничій обкладинці сіро-блакитного кольору зі звичайного паперу. На обкладинці та титульному аркуші зазначено: «Видання О. Л. С. № 4». Примірник ОННБ містить дві печатки бібліотеки з датами надходження та позначку на обкладинці у вигляді червоного ромба, що відповідає системі позначень, зазначеній у «Каталозі Одеської міської публічної бібліотеки» (тепер ОННБ). Згідно з поясненням у каталозі, цей знак означає, що книга або була вилучена з обігу та не підлягала видачі, або її зміст вважався таким, що не відповідає освітнім цілям бібліотеки, а тому не призначений для вільного користування [11, с. VII]. Дата первинного надходження – 9 червня 1908 р. Цю печатку згодом перекреслено, оскільки книгу було вилучено з основного фонду та, ймовірно, передано до відділу літератури спеціального зберігання («спецхрану»). Книга повернулася до фондів 7 січня 1967 р., про що свідчить друга печатка.

Іл. 6

Іл. 7

Іл. 8

Іл. 9

Іл. 10

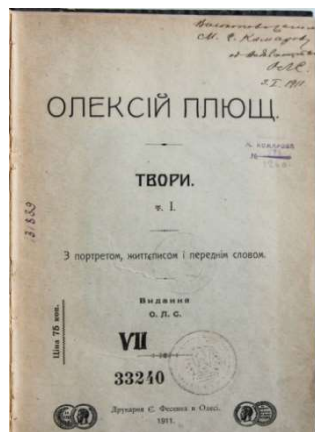
Заключними виданнями «О. Л. С.», упорядкованими та виданими Іваном Липою у 1911–1912 рр., стали два томи «Творів» Олексія Плюща (1887-1907) – молодого, талановитого письменника, який передчасно пішов з життя (іл. 8-10).

У передмові до першого тому Іван Липа підкреслив, що українська література втратила молодого і талановитого письменника: «Не стало юнака, що міг би дати нам ще багато, зовсім із другої сфери життя, життя, повного сили й енергії, на якому тільки й можна будувати самостійну культуру» [22, с. VIII]. До першого тому увійшли портрет і життєпис автора, а також його твори: «Моя муза», «Плач шаленого», «Записки недужої людини», «Сповідь», «Палкий мисленник і учитель», «Страшна помилка», «В пивниці», «Огляд торби».

На кінцевих рекламних сторінках першого тому міститься цінна інформація: перелік усіх видань «О. Л. С.» та адреса складу видань, що знаходився у д-ра І. М. Луценка в Одесі, на вул. Херсонській, 52. Також подано перелік з короткими анотаціями «Головніших українських часописів».

Другий том «Творів» О. Плюща містить повість у двох частинах «Великий в малім та малий у великім». У кінці тому розміщене повідомлення «Од видавництва О. Л. С.», де зазначено: «Видавництво О. Л. С. (Одеської Літературної Спілки) цією повістю О. Плюща закінчує свою діяльність. Замість його з'організувалося нове, на нових основах, під назвою: Видавництво "Діло"». Завдяки цій інформації, можна достеменно встановити, що видавництво «О. Л. С.» за період свого існування опублікувало 6 книжок і припинило діяльність у 1912 р.

Особливої уваги заслуговує художнє оформлення «Творів» О. Плюща (іл. 8-10). Дизайн обох томів відображає стиль початку ХХ ст., що проявляється у деталях декоративного оформлення, шрифтах та ілюстраціях. Обкладинки прикрашені вертикальним орнаментом із зображенням стилізованих квітів і птахів. Сторінки оздоблені декоративними елементами:

Іл. 11

Іл. 12

заголовки розділів оформлено у вигляді рамок і орнаментів, використано стилізовані початкові літери (ініціали). Ілюстрації та заставки виконані в модерному стилі, що гармонійно доповнює зміст видання. Ймовірно, художнє оформлення здійснив Амвросій Ждаха, який співпрацював з друкарнею Ю. Фесенка та «Народним стягом», другим видавництвом, заснованим Іваном Липою в Одесі у 1917 р., оскільки стиль художнього оформлення обох видавництв має помітну схожість.

Обидва томи «Творів» О. Плюща зберігаються в нашій книгозбірні та входять до складу особової книжкової колекції Михайла Комарова. На титульному аркуші першого тому міститься дарчий підпис, ймовірно, Івана Липи: «*Вельмишановному М. Ф. Комарову од видавництва О Л С. 3.I.1911*», а також дві печатки: «Бібліотека М. Комарова № 196/1260» та «Українська державна бібліотека в Одесі» (іл. 11). На титульному аркуші другого тому є три печатки: «Бібліотека М. Комарова № 427/1260», «Українська державна бібліотека в Одесі» та «Крамниця Діло. Одеса Конна № 11» (іл. 12). Цікаво, що ця українська книгарня, заснована родиною Боровиків, почала діяти у 1911 р. Її власницею вважалася Олена Боровик, донька Амвросія Ждахи [18, с. 279]. Саме на основі цієї книгарні у 1912 р. замість «О. Л. С.» лікар І. Луценко та літератор В. Боровик заснували видавництво «Діло». Поліграфічні роботи виконувала друкарня Ю. Фесенка. З початком Першої світової війни і заборонними акціями російського уряду «Діло» було закрито [9].

Видання «Творів» О. Плюща є не лише важливим внеском у збереження спадщини молодого талановитого автора, а й цінним джерелом для дослідження українського книговидавництва початку ХХ ст. Вони ілюструють особливості літературного процесу, розвиток видавничої справи та естетичні тенденції того часу.

Висновки. Аналіз видань «О. Л. С.» із фонду Одеської національної наукової бібліотеки підтверджує не лише їх літературну, а й значну історико-культурну цінність для дослідження історії українського книгодрукування. Дослідження видавничої діяльності Івана Липи в Одесі дозволяє глибше зрозуміти його роль у розвитку української культури. Іван Липа - унікальна постать, яка поєднала в собі ролі письменника, культурного, громадсько-політичного діяча та видавця. В умовах імперських заборон і цензурних обмежень він знаходив можливості для друку української літератури, поширення національної ідеї та підтримки культурного поступу. Його видавнича діяльність не лише зберегла духовні надбання, а й надихнула майбутні покоління на збереження й примноження української культури. У сучасному контексті досвід Липи як видавця є цінним прикладом того, як локальні ініціативи можуть сприяти розвитку видавничої справи, літературної творчості, громадського руху та загальноукраїнському культурному відродженню. Завдяки його зусиллям зі створення й поширення українських видань Одеса стала одним із провідних центрів українського національного руху. Це не лише підкреслює значущість постаті Липи для історії української культури, а й доводить, що Одеса – це українське місто попри російські пропагандистські наративи, які намагаються приховати її українську історію та культурну спадщину.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Бартко О. А. З-над хмар і з долин. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-16371> (дата звернення: 31.01.2025).
2. Бібліотека М. Ф. Комарова : каталог колекції Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького / Одес. нац. наук. б-ка ім. М. Горького ; упоряд.: Н. А. Бродецька, Н. О. Яцун ; ред. І. С. Шелестович. Одеса, 2014. 322 с., [12] с. іл.
3. Вінцковський Т. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець / Т. Вінцковський, О. Музичко. Київ, 2013. 352 с.

4. [Гнатюк В.] Багаття : [рецензія]. *Літ.-наук. вісник*. 1905. Т. 32, кн. 11. С. 166. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Literaturno-naukovyj_vistnyk/1905_Tom_32_Knyha_11.pdf (дата звернення: 18.02.2025).
5. Грінченко Б. Д. Оповідання про дітей / попереказували Б[орис], М[арія] та Н[астя] Грінченки. Катеринослав, 1917. 124 с. *Електронна бібліотека «Культура України»*. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=14553> (дата звернення: 31.01.2025).
6. Грінченко Б. Д. Хлопець, що боровся з морем / мал. та обкл. Г. Діна. Київ, 1930. 23 с. *Цифрова бібліотека Бориса Грінченка*. URL: <https://dl.kubg.edu.ua/items/show/136> (дата звернення: 30.01.2025).
7. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798–1923. Вип. 2. 1901–1910 / Нац. парлам. б-ка України ; уклад.: Р. С. Жданова, І. О. Негрейчук ; наук. ред. В. Л. Еппель ; відп. ред. В. В. Патока. Київ, 2003. 528 с.
8. Жигмайло Л. [Біднова Л.] «Багаття» : [рецензія]. *Київська старовина*. 1906. Т. 92. № 2. С. 34–43.
9. Зленко Г. Д. «Діло». *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-26453> (дата звернення: 31.01.2025).
10. Зленко Г. Д. Один із «Тарасівців». *Лицарі досвітніх вогнів : тридцять три портрети діячів Одеської «Просвіти» 1905–1909 рр.* Одеса, 2004. С. 55–60.
11. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 1. Книги русские, болгарские, сербские и церковно-славянские. Одесса, 1901. XI, 627, LXXXV с.
12. Каталог фондів. Т. 1. Бібліотечні колекції, вип. 1. Б. Д. Грінченко / АН УРСР, ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Київ, 1988. 958 с.
13. Качкан В. Посланник на ниві слова (Іван Липа в освітленні нових історичних джерел та матеріалів). *Народні зошити*. 2010. №1/2. С. 182–202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2010_1-2_25 (дата звернення: 16.02.2025).
14. Комаров Б. М. Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі. *Бібліол. вісті*. Київ, 1925. № 1/2. С. 75–81.
15. Кучеренко С. Іван та Юрій Липи у культурному та політичному житті України (наприкінці XIX – у першій половині XX ст.). *Українська біографістика*. Київ, 2011. Вип. 8. С. 248–263.
16. Луценко І. М. Психічна енергія й проблема читання думок : (з докладів в Одеській «Просвіті»). Одеса, 1908. 32 с.
17. Максим'юк Т. Іван Липа – Михайлові Комарову: (до сторіччя одеської «Просвіти»). *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2006. Вип. 3. С. 153–154. URL: <https://history.odessa.ua/publication3/stat41.htm> (дата звернення: 03.02.2025).
18. Мисечко А. Віталій Боровик: самостійник за світоглядом, громадський діяч за покликанням / А. Мисечко, В. Хмарський. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* : монографія. Одеса, 2011. С. 273–287.
19. Мисечко А. Іван Липа як публіцист і видавець з Одеси. *Українська періодика: історія і сучасність*: (доповіді та повідомлення восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 24–26 жовтня). – Львів, 2003. С. 848–852.
20. Мисечко А. Іван Липа: двічі міністр. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* : монографія. Одеса, 2011. С. 89–103.
21. Міжнародний зведений каталог-репертуар української книги, 1798–1923: наук. бібліогр. покажч. У 3 т. Т. 1. 1798–1903 / НБУВ ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.] ; авт. кол.: Л. В. Беляєва [та ін.]. Київ, 2019. 1074 с.
22. Плющ О. Твори. Т. 1 : з портретом, життєписом і переднім словом / [упоряд. та авт. передм. І. Липа]. Одеса, 1911. VIII, 187, [4] с. : портр.
23. Стамбол І. І. «Липівські читання» – новітній доробок української біографістики. *Записки історичного факультету* / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2011. Вип. 22. С. 313–326.
24. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець / наук. ред. і вступ. ст. В. М. Хмарський ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Київ ; Одеса, 2017. 296 с.

25. Шестель О. Г. Художнє зображення національного характеру у творчості Івана Липи : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «українська література» / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 19 с.
26. Шишко О. Публіцистична діяльність Івана Липи у 1917 році. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. 2010. Вип. 21. С. 14-16.

N. O. YATSUN, Chief Bibliographer of the Department of Rare Books and Manuscripts

e-mail: nadiayatsun@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5515-7821>

Odesa National Scientific Library.

Pastera St., 13, Odesa, 65023, Ukraine

PUBLISHING ACTIVITIES OF IVAN LYPA IN ODESA: "O. L. S." IN THE HISTORY OF UKRAINIAN BOOK PRINTING (BOOK SCIENCE ASPECT OF THE FUND OF THE ODESA NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY)

Research aim. The aim of the study is to analyze the publishing activities of Ivan Lypa in Odesa, particularly the role of the publishing house *Odeska Literaturna Spilka* ("O. L. S.") [Odesa Literary Union], its contribution to the development of Ukrainian book printing, and the formation of the national cultural space. Special attention is given to the characteristics of "O. L. S." publications held in the collection of the Odesa National Scientific Library.

Methodology of the research. The methodological foundation of the article is the historical-biographical method, which made it possible to study Ivan Lypa's activities as a publisher, his contribution to the cultural process, and his connections with the intellectual environment of that time. It also allowed for an analysis of the establishment and development of the "O. L. S." publishing house, determining its place and role in Ukrainian book printing.

A source studies approach ensured the examination of primary sources, contemporary reviews, and publications that shed light on the publishing house's activities. The application of the comparative-historical method helped outline the role of "O. L. S." in the development of Ukrainian printing. Content analysis facilitated the study of the publications' content, determining their genre specifics, thematic features, and ideological directions.

Bibliographical analysis contributed to the examination of the distinctive features of "O. L. S." publications in the collection of the Odesa National Scientific Library, particularly their printing characteristics, artistic design, content, typographic execution, and their role in the development of early 20th-century Ukrainian literature.

Special attention is given to the study of provenance: copies with inscriptions, bookplates, and ownership or institutional stamps have been identified, allowing for the tracing of the history of each book monument over time and space until its acquisition by the Odesa National Scientific Library.

The scientific novelty of the study lies in the clarification of the period of activity of "O. L. S.", which lasted from 1902 to 1912. The list of its publications has been expanded, in particular, it has been supplemented with publications that were not previously mentioned. In the process of the study, the authorship of one of the publications, which was previously considered anonymous, was established: based on the analysis of bibliographical sources, it was found out that its author is B. Grinchenko. For the first time, a bibliographic analysis of copies stored in the funds of the Odesa National Scientific Library has been carried out. This allows to popularize the library fund and determines its historical and cultural value. The bibliographic study reveals the significant personal contribution of Ivan Lypa to the development of publishing in Odesa, in particular, his activities as a publisher, editor and popularizer of Ukrainian books.

Relevance. The study of the publishing activities of Ivan Lypa and *Odeska Literaturna Spilka* [Odesa Literary Union] expands knowledge about the history of Ukrainian book printing, revealing the contribution of the first Ukrainian publishing house in Odesa at the beginning of the 20th century. The analysis of copies from the ONNB fund allows us to trace their historical and cultural value. In the context of modern war and attempts by Russian propaganda to belittle the role of Odesa as a

Ukrainian cultural center, revealing the city's national heritage is important for restoring historical justice. The study of Ivan Lypa's experience as a publisher demonstrates the significance of local initiatives in the development of Ukrainian printing, literature, and public movements, which remains relevant today.

Conclusions. Odesa Literary Union became the first Ukrainian publishing house in Odesa at the beginning of the 20th century. Analysis of the publications of "O. L. S." confirms not only their literary, but also significant historical and cultural value for the study of the history of Ukrainian book printing. Their uniqueness lies in the combination of literary and artistic value, historical significance and connection with the political and cultural processes of their time. The connection with the personal book collection of Mikhail Komarov emphasizes the role of the intelligentsia in preserving the national heritage and allows us to trace the continuity of cultural traditions in Odesa.

Research into Ivan Lypa's publishing activities in Odesa, in particular based on materials from the Department of Rare Editions and Manuscripts of the Odesa National Scientific Library, allows us to gain a deeper understanding of his role in the development of Ukrainian culture. Ivan Lypa is an extraordinary figure who combined the roles of a writer, cultural, public and political figure and publisher. In the conditions of imperial bans and censorship restrictions, he found opportunities to publish Ukrainian literature, spread the national idea and support cultural progress. His publishing activities not only preserved spiritual heritage, but also inspired future generations to preserve and multiply Ukrainian culture.

In the modern context, Lypa's experience as a publisher is a valuable example of how local initiatives can contribute to the development of publishing, literary creativity, public movement, and all-Ukrainian cultural revival. Thanks to his efforts to create and distribute Ukrainian publications, Odesa became one of the leading centers of the Ukrainian national movement. This not only emphasizes the significance of Lypa's figure for the history of Ukrainian culture, but also proves that Odesa is a Ukrainian city, despite Russian propaganda narratives aimed at concealing its Ukrainian history and cultural heritage.

Keywords: *Ivan Lypa, Odeska Literaturna Spilka ("O. L. S.") [Odesa Literary Union], Ukrainian book printing, publishing, Odesa, Odesa National Scientific Library, national revival, censorship, Ukrainian culture.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Bartko O. A. From Above the Clouds and from the Valleys. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. URL: <https://esu.com.ua/article-16371> (Accessed: 31.01.2025) (in Ukrainian).
2. The Library of M. F. Komarov : catalog of the collection of the Odessa National Scientific Library named after M. Gorky / Odesa National Scientific Library named after M. Gorky ; compiled by: N. A. Brodetska, N. O. Yatsun ; edited by I. S. Shelestovych. Odesa, 2014. 322 p., [12] p. ill. (in Ukrainian).
3. Vintskovsky T. Ivan Mytrofanovich Lutsenko (1863–1919) : Ukrainian nation-builder / T. Vintskovsky, O. Muzychko. Kyiv, 2013. 352 p. (in Ukrainian).
4. [Hnatiuk V.] Bagattya : [review]. *Literary-scientific bulletin*. 1905. Vol. 32, book 11. P. 166. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Literaturno-naukovyj_vistnyk/1905_Tom_32_Knyha_11.pdf? (Accessed: 18.02.2025). (in Ukrainian).
5. Grinchenko B. D. Stories about children / retold by B[orys], M[aria] and N[astya] Grinchenko. Katerynoslav, 1917. 124 p. *Electronic library "Culture of Ukraine"*. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=14553> (Accessed: 31.01.2025) (in Ukrainian).
6. Grinchenko B. D. The Boy Who Wrestled with the Sea / ill. and cover by G. Din. Kyiv, 1930. 23 p. *Digital Library of Boris Grinchenko*. URL: <https://dl.kubg.edu.ua/items/show/136> (Accessed: 30.01.2025) (in Ukrainian).

7. Printed consolidated catalog of Ukrainian-language books of state libraries and museums of Ukraine, 1798-1923. Issue 2. 1901-1910 / National parliamentary library of Ukraine; compilers: R. S. Zhdanova, I. O. Negreychuk; scientific editor V. L. Eppel; editor-in-chief V. V. Patoka. Kyiv, 2003. 528 p. (in Ukrainian).
 8. Zhigmailo L. [Bidnova L.] "Bagattya": [review]. *Kyiv Antiquities*. 1906. Vol. 92. No. 2. P. 34-43.
 9. Zlenko G. D. "Dilo". *Encyclopedia of Modern Ukraine*. URL: <https://esu.com.ua/article-26453> (Accessed: 31.01.2025) (in Ukrainian).
 10. Zlenko G. D. One of the "Tarasivets". *Knights of the Dawn Lights : Thirty-Three Portraits of the Leaders of the Odesa "Prosvita" 1905-1909*. Odesa, 2004. P. 55-60. (in Ukrainian).
 11. Catalogue of the Odessa City Public Library. Vol. 1. Russian, Bulgarian, Serbian and Church Slavonic books. Odessa, 1901. XI, 627, LXXXV p. (in Russian).
 12. Catalog of funds. Vol. 1. Library collections, issue 1. B. D. Grinchenko / Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Central National Library named after V. I. Vernadsky. Kyiv, 1988. 958 p. (in Ukrainian).
 13. Kachkan V. The Messenger in the Field of Words (Ivan Lypa in the Light of New Historical Sources and Materials). *People's Notebooks*. 2010. No. 1/2. Pp. 182-202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2010_1-2_25 (Accessed: 16.02.2025) (in Ukrainian).
 14. Komarov B. M. Ukrainian State Library named after T. Shevchenko in Odesa. *Bibliological News*. Kyiv, 1925. No. 1/2. Pp. 75-81. (in Ukrainian).
 15. Kucherenko S. Ivan and Yuriy Lypa in the cultural and political life of Ukraine (at the end of the 19th – in the first half of the 20th century). *Ukrainian biographical studies*. Kyiv, 2011. Issue 8. Pp. 248-263.
 16. Lutsenko I. M. Psychic energy and the problem of reading thoughts: (from reports in Odesa "Prosvita"). Odesa, 1908. 32 p. (in Ukrainian).
 17. Maksym'yuk T. Ivan Lypa – to Mykhailo Komarov: (to the centenary of the Odesa "Prosvita"). *Bulletin of the Odesa Museum of History and Local Lore*. 2006. Issue 3. P. 153-154. URL: <https://history.odessa.ua/publication3/stat41.htm> (Accessed: 03.02.2025) (in Ukrainian).
 18. Mysechko A. Vitaliy Borovyk: an independent by worldview, a public figure by vocation / A. Mysechko, V. Khmarsky. *The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917-1920*: monograph. Odesa, 2011. P. 273-287. (in Ukrainian).
 19. Mysechko A. Ivan Lypa as a publicist and publisher from Odesa. *Ukrainian periodicals: history and modernity*: (reports and announcements of the eighth All-Ukrainian scientific and theoretical conference. Lviv, October 24-26). – Lviv, 2003. P. 848-852. (in Ukrainian).
 20. Mysechko A. Ivan Lypa: Twice Minister. *The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917-1920*: Monograph. Odesa, 2011. P. 89-103. (in Ukrainian).
 21. International consolidated catalog-repertoire of Ukrainian books, 1798–1923: scientific bibliographic index. In 3 vols. Vol. 1. 1798–1903 / National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky; editors: L. A. Dubrovina (chair) [and others]; authors: L. V. Belyaeva [and others]. Kyiv, 2019. 1074 p.
 22. Plyushch O. Works. Vol. 1: with a portrait, biography and foreword / [compiler and author of the foreword I. Lypa]. Odesa, 1911. VIII, 187, [4] p. (in Ukrainian).
 23. Stambol I. I. "Lypiv Readings" – the latest achievement of Ukrainian biographical studies. *Notes of the Faculty of History* / Odesa National University named after I. I. Mechnikov. Odesa, 2011. Issue 22. P. 313-326. (in Ukrainian).
 24. Stambol I. I. Ivan Lvovich Lypa in the Ukrainian national movement: doctor, writer, Tarasivets' / scientific ed. and introd. art. V. M. Khmarsky; National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, Odesa National University named after I. I. Mechnikov. Kyiv; Odesa, 2017. 296 p. (in Ukrainian).
 25. Shestel O. G. Artistic depiction of the national character in the works of Ivan Lypa: author's abstract of dissertation ... candidate of philological sciences: speciality 10.01.01 "Ukrainian literature" / Dnipropetrovsk National University named after Oles Honchar. Dnipropetrovsk, 2009. 19 p. (in Ukrainian).
 26. Shyshko O. The journalistic activity of Ivan Lypa in 1917. *Scientific works of the Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University*. 2010. Issue 21. P. 14-16. (in Ukrainian).
- Текст надійшов до редакції 01.09.2025. / The text was received by the editors 01.09.2025.
Текст затверджено до друку 16.10.2025. / The text is recommended for printing 16.10.2025.
Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

І. М. СТАРОВОЙТЕНКО, канд. іст. наук,
старша наукова співробітниця відділу джерелознавства новітньої історії України
e-mail: starovoitenko@ukr.net; ORSID: <https://orcid.org/0009-0008-9649-3626>
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН
України,
Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна

РОДИННЕ ЛИСТУВАННЯ ВІДОМИХ УКРАЇНЦІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРОСОПОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЕПІСТОЛЯРНИХ КОМУНІКАЦІЙ ЧИКАЛЕНКІВ)

Мета дослідження. Презентувати масиви родинного листування Чикаленків, сформовані в еміграції (1920–1960-ті роки), як основного джерела для дослідження просопографічних сюжетів про певні життєві періоди відомих українців, обставини їхнього проживання на чужині, форми самореалізації, комунікативний простір, міжособистісні взаємини.

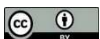
Методологія дослідження. Базується на принципах історизму, об'єктивності і достовірності історичних джерел, використання методів контент-аналізу і синтезу, порівняльно-історичного і узагальнень (біографічних, просопографічних).

Наукова новизна. У статті вперше використані великі масиви історичних джерел (приватне листування) з метою виявлення у них просопографічної інформації про представників відомої української родини, проведена їх систематизація за хронологічним принципом, визначені основні групи епістолярію і його інформаційний потенціал для реалізації поставленої мети даного дослідження. Відзначена унікальність приватного листування як історичного джерела для відтворення родинної історії: її представників, важливих подій, взаємин між рідними людьми, тощо.

Висновки. Завдяки формуванню і збереженню родинною Чикаленків різновекторних масивів приватного листування, ми маємо ґрунтовну джерельну базу для реконструкції просопографічного портрету знатної української родини у період її розділення на дві частини у 1920-ті роки. У зв'язку із більшовицькою окупацією України, частина родини Чикаленків емігрувала з батьківщини і залишилася на постійне проживання в країнах Європи, а потім – США, друга її частина продовжувала жити в радянській Україні і згодом два її представники стали жертвами більшовицького терору. Завдяки листуванню, нам вдалося встановити місця проживання усіх членів родини Чикаленків, роки і обставини відновлення епістолярних комунікацій між рідними людьми, характер взаємин між ними. Інформація епістолярію широко відображає форми самореалізації Чикаленків в еміграції, їхні основні заняття, фізичні і моральні стани, їхні впливи на основну діяльність. Інформаційний потенціал листування відтворює історію втрачених маєтностей Чикаленків: зразкового родинного маєтку на Херсонщині і придбаного (на Полтавщині), засвідчує безповоротні втрати Чикаленками під більшовицькою окупацією України бібліотечних, архівних та наукових зібрань. Листування стало і джерелом інформації про поповнення родини у 1920-ті роки, про трагічні долі окремих Чикаленків, від великої родини яких до сьогодення залишилося лише кілька нащадків.

Ключові слова. *Просопографічне дослідження, родина, родинне листування, епістолярні зв'язки, епістолярні джерела, Чикаленки.*

©І. М. Старовойтенко, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Старовойтенко І. М. Родинне листування відомих українців як джерело просопографічної інформації (на прикладі епістолярних комунікацій Чикаленків). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41 С. 113-127. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-10>

In cites: Starovoitenko I. M. (2025). Family correspondence of famous Ukrainians as a source of prosopographic information (on the example of epistolary communications of the Chykalenkos). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* Issue. 41, (113-127), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-10> (in Ukrainian).

Досвід опрацювання джерел особового походження зі спадщини відомих українців, дав нам підстави визнати їх одними із провідних у галузі просопографічних досліджень. Цей відносно молодий напрям історичної науки спрямований на вивчення особистісного фактору в історії: приватного життя, обставин, умов, людських якостей відомих постатей минулого, їхнього особистого простору, родинних і приятельських оточень, комунікацій, уподобань, звичок, мотивацій основної життєвої справи (творчості, діяльності у певній сфері) тощо. Просопографічне дослідження має на меті повернення в історію «живих» постатей минулого, відображення їх у реаліях конкретної доби, її моральних цінностей, суспільної атмосфери. В одній із теоретичних праць нами була сформульована така дефініція: просопографія – це тип дослідження відомої особистості, або групи осіб, об'єднаних спільними інтересами, видами діяльності, родинними зв'язками; відтворення соціально-психологічного портрету конкретної людини, або групи людей, їх особистих якостей у контексті взаємозв'язків, традицій, подій, які вони переживали, і моральних цінностей, якими керувалися у своїх намірах і основній діяльності, яка й принесла їм публічність та історичне визнання [14; 18]. Тобто, просопографія – це галузь дослідження, покликана «оживити» відому особистість в історії, відобразити її внутрішній зміст, моральні стани і пріоритети у різні життєві періоди. Якщо біографія відомої постаті, це її життєпис, наповнений фактами, то просопографія – поглиблене дослідження, яке доповнює біографію унікальними даними, пояснює як певні періоди життя, так і конкретні факти життєпису. Отже, просопографія – це історична інформація про приватне життя відомої особистості. А його деталі завжди були об'єктом посиленого інтересу як для дослідників особистого фактору в історії, так і для кола осіб, зацікавлених історичним минулим і його відомими представниками.

Основним завданням просопографії є деталізований опис особистості, бо сам термін у перекладі з грецької «*προσωπον*» означає обличчя, особа, персона, а «*προσωπογραφικο*» – опис конкретної особи, або дисципліну про правила опису особистості. За Оксфордським словником: просопографічне дослідження особи складається з двох частин: 1) її опису (зовнішнього, особистих характеристик) та 2) реконструкції внутрішнього світу. «Вебстерський словник» трактує термін двояко: 1) це – опис зовнішності та характеру особи, дослідження її діяльності у сукупності впливів, контактів, взаємозв'язків, рефлексій і 2) це – колективна біографія певної групи осіб, яку об'єднує щось спільне (родові зв'язки, походження, сфера діяльності, інтереси, тощо) [3].

Просопографічне дослідження, на нашу думку, включає такі основні тематичні вектори: 1) відтворення початкових шляхів формування особистості у родинному й різних соціальних середовищах (навчальних закладах, певних організаціях (громадських, партійних, наукових), знаменних подій, зустрічей, впливів, які ставали визначальними у виборі сфер діяльності, місць проживання або у формуванні світоглядних засад відомої постаті; 2) приватне життя особи, її родинне оточення, взаємини з рідними (батьками, братами й сестрами, дітьми), їхні проєкції на основну сферу діяльності, внутрішній світ і настроїв. Для самореалізації відомої особистості родина могла стати як духовним джерелом творчості і натхнення, так і певним моральним випробуванням, яке накладалося на її настроїв, творчі стани і плани. Часто для відомих людей родина ставала основною опорою, партнером у спільних справах, ідейним однодумцем; за

таких умов формувалися найкращі умови для самореалізації особистості. Враховуючи важливість цього фактору, вважаємо дослідження родинних взаємин одним із провідних напрямів просопографічного дослідження; 3) приятельські комунікації особистості, які є ознаками її соціалізації. Вони відображають ступінь її відкритості для зовнішнього світу, потребу у спілкуванні з певним колом осіб. За кількістю встановлених приятельських зв'язків можна визначити психологічно-соціальний тип особистості: відкритий, або закритий, відстежити, в які життєві періоди з'являлась потреба в активній комунікації, і що було її конкретною основою (спільні ідейні позиції, справи, задуми, проєкти). За історичними джерелами можна відстежити основні приятельські комунікації відомої особи, їхні початки, розвиток, тривалість, підвалини, на яких вони трималися, переживали певні події, випробування, але залишались стабільними; 4) особливості вдачі і темпераменту особистості, їх вплив на основну сферу діяльності, комунікації, поведінку в різноманітних життєвих ситуаціях; переживання особистістю важливих життєвих подій, нестандартних ситуацій, їх проєкції на поведінку, життєві обставини, сферу самореалізації; 5) психологічні й фізичні стани людини у різні життєві періоди, злети і невдачі в основній діяльності; рефлексії на важливі процеси, події, вчинки сучасників; 6) зовнішній вигляд особистості, її звички, манери, уподобання щодо одягу, харчування, дозвілля.

На нашу думку, запропонована схема просопографічного опису відомої особистості розкриє її основні грані, трансформує формалізовані біографічні факти у реалії звичного людського життя, із перебігом у ньому як важливих, так і щоденних подій, відображенням непростих конструкцій людських взаємин, внутрішніх переживань. У сукупності вони формують образ не просто відомої особистості, яка зайняла певне місце в історії, а людини, яка жила у свій час, творила історичні справи, але мала й приватне життя, яке накладалося на основну сферу її діяльності, і про ці невідомі фактори, які часто ставали провідними, також повинна знати історія.

Джерелами для просопографічних досліджень є переважно документи особового походження: авторські мемуари (щоденники, спогади), епістолярна спадщина, творчі, наукові, публіцистичні праці. Зазвичай, вони охоплюють значні хронологічні відрізки життя відомих людей, відображають їх внутрішній стан і світ у динаміці, у зрізі впливів певних подій і факторів на життєві обставини. Як правило, автори мемуарів, або епістолярію (родинного, приятельського) були відвертими, ділились у листах тим, що їх першочергово хвилювало, викликало переживання, комфорт або дискомфорт, формувало як епізодичний настрій, так і цілісний психологічний стан.

У даному дослідженні ставимо завдання презентувати інформаційний потенціал родинного епістолярію для реконструкції просопографічного портрету знатної української родини другої половини ХІХ–першої третини ХХ ст. Чикаленків. Сюжети різновекторних епістолярних джерел, які десятиліттями формувалися в колі рідних людей, використані нами як джерело для відтворення окремих просопографічних описів особистостей із обраного нами родинного кола. Ці непересічні люди зайняли помітне місце в українській історії: у процесах національного руху к. ХІХ – поч. ХХ ст., громадсько-культурному житті України, заснуванні й формуванні української національної журналістики, створенні української публіцистичної й наукової спадщини, українському державотворенні 1917–1923 рр., дипломатії 1920–1930-х років, національному жіночому рухові і в цілому – у найважливішому: збереженні української ідентичності в умовах імперської окупації Наддніпрянщини.

Першим і найвідомішим представником родини став Євген Чикаленко (1861–1929) – видавець першої щоденної української газети Наддніпрянщини (1906–1914), меценат важливих національних заходів, співорганізатор перших національних політичних партій і громадських організацій, автор мемуарної спадщини у складі восьми книг і публіцистичних праць, які друкував з 1890-х до 1927 року у періодичних виданнях Наддніпрянщини, Галичини та української еміграції, зразковий український землевласник, популяризатор агрономічних знань у серії «Розмов про сільське хазяйство». Ім'я Є. Чикаленка повернулося в українську історію лише з відродженням української державності. У 1990-ті–2010-ті роки видана його

унікальна мемуарна спадщина у складі «Спогадів (1861–1907) і «Щоденників» за 1907–1929 роки [19–26], масиви взаємного листування з відомими учасниками національного руху – П. Стебницьким [5], М. Грушевським [13], В. Винниченком [4], С. Єфремовим [6], А. Ніковським [7]. Побачили світ і листи Є. Чикаленка до інших відомих українців, яких єднала спільна праця на ниві українського національно-культурного життя: до Д. Мордовця [2], М. Аркаса [16], Д. Яворницького [1], М. Коцюбинського [9], В. Липинського [15] та багатьох інших [10, 11]. Зазначені масиви унікального епістолярію є складовою частиною необхідної джерельної бази для проведення просопографічного дослідження, бо у листах – багато особистої інформації, маловідомих деталей, які додають до просопографічного портрету відомої особистості нові яскраві відтінки, роблять його виразним, а малозрозуміле раніше – цілком зрозумілим.

Вихід у широкий читацький світ спадщини Є. Чикаленка, поява імені цього колоритного українця на топографічних картах українських міст (Києва, Львова, Вінниці, Черкас) сформували у сучасного покоління українців інтерес до його особистості і життєвої позиції. Є. Чикаленко викликає повагу своєю багатолітньою послідовною подвижницькою працею, вірою у самостійне державне життя України. Прихильники Є. Чикаленка намагаються заглибитись у мотивацію його життєвого вибору, зрозуміти його унікальність в нашій історії. Бо хіба українське минуле знає багато заможних українців, здатних любити Україну не лише «до глибини душі, а й до глибини власної кишені», дивитись на власні статки як на «громадську функцію», вкладати десятки тисяч рублів у складну справу формування української нації, існування й майбутнє якої стало сенсом усієї громадської праці Є. Чикаленка. Особистість Є. Чикаленка привернула до себе увагу дослідників різних галузей. Їх зацікавило його приватне життя, походження, місця проживання, родинні зв'язки, особистісні якості, духовні джерела глибокої національної ідентичності, яку Є. Чикаленко зумів зберегти і примножити, попри своє походження із Херсонщини (нинішньої – Одещини), навчання у русифікованих навчальних закладах, образливе ставлення до його рідної мови ще у дитячому шкільному товаристві.

Родина Є. Чикаленка подарувала Україні ще кількох відомих представників, яких ми долучаємо до просопографічного родинного дослідження. Це – старший син Є. Чикаленка – Лев (Левко) Чикаленко (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, вчений-археолог, учасник археологічних і антропологічних експедицій під керівництвом Ф. Вовка, автор наукових і публіцистичних праць, учасник українського державотворення, член Центральної і Малої рад доби Української Центральної Ради, активний представник українського соціал-демократичного руху, співробітник українських періодичних видань в еміграції, газети «Українська трибуна» (Варшава, 1921), тижневика «Тризуб» (1926), активний учасник українського еміграційного життя (1920–1950-х рр.) у Польщі, Чехії, Франції, США.

До кола відомих представників родини Чикаленків увійшла і старша дочка Ганна Чикаленко-Келлер (1884–1965), жінка з європейською освітою, яка досконало володіла багатьма іноземними мовами, і в 1918 р. була запрошена на дипломатичну службу УНР. Ганна стала відомою перекладачкою, публіцисткою, учасницею міжнародного жіночого руху, у 1920–1930-ті роки – делегаткою міжнародних жіночих конгресів.

До відомих представників родини увійшла і середня дочка Чикаленків Вікторія (1887–1964) та її чоловік О. Скоропис-Йолтуховський (1880–1946), український державник, представник гетьманського крила українського національного руху в еміграції, один із засновників і член кураторії Українського наукового інституту у Берліні, автор ґрунтовних наукових і публіцистичних праць. Вікторія Чикаленко стала дружиною відомого політика і прожила з ним у шлюбі до екстрадиції О. Скорописа-Йолтуховського радянською контррозвідкою до СРСР. Середня дочка Є. Чикаленка також мала європейську освіту, перекладала для українських видавництв як науково-популярні праці, так і праці європейських авторів. Родина мала єдиного сина Василя, який народився в еміграції на початку 1920-х років.

Із окупацією України більшовиками в 1919 р., родина Чикаленків розділилася: згадані діти (Левко, Ганна, Вікторія з чоловіком) і Є. Чикаленко емігрували в європейські країни, де

залишилися жити до останніх своїх днів і займатись науковою, письменницькою, перекладацькою, дипломатичною, громадською працею. Середній син Петро і менший Іван залишилися в радянській Україні. Обидва вже в кінці 1920-х років стали жертвами комуністичних репресій. Основною їх причиною стала належність до відомого українського роду і «буржуазний націоналізм», який традиційно інкримінувався усім відомим українцям на показових судових процесах. До більшовицької в'язниці спочатку потрапив Петрусь. Молодий чоловік не вийшов із неволі живим: у дорозі на заслання він підхопив інфекційну хворобу, від якої й помер у Курській пересильній більшовицькій в'язниці. У 1929 р. до в'язниці потрапив і син Іван, його було відправлено на заслання у віддалені регіони РРФСР, яке тривало кілька десятиліть.

Масиви родинного листування Чикаленків відклалися у зібраних особових архівах: Є. Чикаленка, Г. Чикаленко-Келлер і Л. Чикаленка. Усі вони формувалися переважно в еміграції в європейських країнах (Чехії, Польщі, Німеччині, Франції, Австрії, Швейцарії) та США у 1920–1960-ті роки. Представники родини по лінії Левка Чикаленка: його дружина Оксана Линтварьова-Чикаленко і дочка – Маріанна Чикаленко-Фуредді, передали родинні архіви на збереження в Українську вільну академію наук у США, де вони знаходяться донині, і чекають свого повернення в Україну, бо такою була воля їхніх власників.

Зазначені родинні архіви зосереджують різні види історичних джерел (рукописи публіцистичних, мемуарних і наукових праць, перекладів, масиви листування, офіційні документи, авторські примірники опублікованих праць тощо), які створювалися переважно в еміграції. Проте серед зібраних матеріалів вдалося виявити і кілька несподіваних знахідок, які мають давнішу хронологію і створювалися в Україні. Такими стали кілька листів до молодого Є. Чикаленка від його дядька Петра Івановича, які були написані ще в далекі 1870-ті роки. У нас є три версії щодо їх походження в еміграційному архіві Є. Чикаленка. Перша: вони зберігалися в архіві Г. Чикаленко-Келлер, який вона почала формувати з 1907 р., зі свого студентського життя в Європі. Відомо, що батько Євген передавав Ганні матеріали свого українського архіву (рукописи праць, окремий епістолярій) для виконання дочкою їх машинописних копій. Допускаємо, що листи Петра Івановича потрапили в архів Ганни саме таким шляхом. Друга версія: вони могли потрапити до Є. Чикаленка в 1922 р. з радянської України, від синів Петра та Івана, разом із рукописами його «Спогадів», які вони тоді передавали батькові через відомого українського кооперативного діяча І. Філіповича. Третя версія: ці унікальні листи могли зберігатись і у давнього приятеля Є. Чикаленка – А. Вержбицького, який у 1917 р. жив у родинному маєтку Чикаленків. У 1931 р. з А. Вержбицьким зав'язалося листування Ганни і Левка Чикаленків. У ньому вони запропонували давньому батьковому приятелю написати спогади про їхнє спільне навчання в Єлисаветградському земському реальному училищі у 1870-ті роки. А. Вержбицький відгукнувся на прохання: він написав спогади і переслав їх Чикаленкам в еміграцію. Його рукописи виявлені в архіві Г. Чикаленко-Келлер і вже введені до наукового обігу [8; 85–102]. Допускаємо, що з тим рукописом А. Вержбицький міг переслати дітям Є. Чикаленка і листи Петра Івановича, бо серед них виявлено і кілька листів Петра Івановича за 1870-ті роки і до самого А. Вержбицького.

Матеріали еміграційного архіву Є. Чикаленка до сьогодні вже частково досліджені і введені у науковий обіг. Зокрема, вони стали базовим джерелом для реконструкції «Щоденників» Є. Чикаленка за 1919–1929 роки. На відміну від архіву Євгена, архіви Ганни і Левка Чикаленків поки залишаються майже недослідженими і закритими для широкого читачького і дослідницького полів. А вони є колекціями унікальних джерел для різновекторних досліджень: історичних, біографічних, просопографічних, епістолологічних.

У даній статті зосередимось на родинному листуванні зазначених архівів, яке визнаємо унікальним просопографічним джерелом для дослідження історії відомої родини. Виявлене листування має широкі хронологічні межі: охоплює 1870-ті–1960-ті роки, тобто майже століття. Його відкривають згадані вище листи Петра Івановича Чикаленка [12], який після смерті в 1871 р. брата Харлампія (батька Євгена) став його опікуном. У колекції родинного листування Чикаленків їх вважаємо найранішими, за хронологією. За змістом у листах нічого

особливого, але в одному з листів важливим для родинної історії став сюжет про старшого брата Є. Чикаленка – Івана, який після травми у роки навчання в Єлисаветграді (в реальному земському училищі), захворів на невиліковну хворобу, «костоїд». Дядько у листі до Євгена підтверджував цю небезпечну хворобу Івана, писав про її тяжкий перебіг та догляд за хлопцем у Херсоні мами Олени Кастваїни. Відзначимо, що батьки Є. Чикаленка жили окремо. Мати залишила чоловіка і поїхала до своїх батьків в Ананьїв. Усіх трьох дітей Харлампій залишив у родинному маєтку (с. Перешори (тоді – Ананьївського повіту, Херсонської губернії)). Час від часу Івана, Євгена і Галю возили на побачення з мамою, але ті зустрічі не сформували теплих взаємин із матір'ю, без якої діти росли, за згадками Є. Чикаленка, «самопасом». Євген писав, що, на відміну від нього, у брата Івана склалися інші взаємини із мамою: відкриті, близькі, товариські. Цей же факт підтверджує й інформація у листі Петра Івановича, який писав, що Олена Кастваїна знаходилась із хворим Іваном у Херсоні до останніх днів його земного життя. Із небагатьох листів Петра Івановича вимальовується тісна родинна прив'язаність дядька-холостяка до свого племінника. На Євгена чоловік покладав основні надії в успадкуванні і розвитку їхнього родинного маєтку, адже він залишився єдиним спадкоємцем після смерті брата Івана, а потім і сестри Галі.

Друга частина родинного листування – це комунікації Є. Чикаленка за 1909–1917 роки із його власними дітьми (дочкою Ганною, синами Левком і Петрусем). Ці сегменти родинного листування формувалися за часів проживання Є. Чикаленка на рідній землі і збереглися в архівах України [19]. Серед виявленого епістолярію – листи до батька від дочки Ганни із Женеви, Единбурга (там дочка здобувала університетську освіту), а в роки Першої світової війни – із Шадринська (південно-західного Зауралля), куди Ганна виїхала разом зі своїм чоловіком, німцем З. Келлером, висланим царською владою на заслання. Пізніше Ганна писала, що активно листувалася з батьком і в 1902–1906 рр., але на початку 1920-х років вона ще не знала місця знаходження того родинного епістолярію [24; с. 53-54]. Ганна висловлювала щодо нього такі версії: перша: вона залишила їх у другому їхньому родинному маєтку в Україні, у с. Кононівка (тоді – Полтавської губернії, Пирятинського повіту). Друга версія – про перебування тих листів у Штутгарті, у родичів її чоловіка, З. Келлера. На початку 1920-х років у тому архіві знаходилося 20 коробок із документами Ганни та її чоловіка: книги, рукописи. Їх З. Келлер мав перевезти до Берну, де проживала і працювала Ганна. Але розбирати цю частину архіву подружжя збиралося лише після сталої зупинки З. Келлера на певному місці (в Кілі або Лейпцигу).

Третя частина родинного листування охоплює кінець 1919 року і 1960-ті роки. Це частина джерел, найповніша за інтенсивністю епістолярних контактів, обсягом та кількістю просопографічного інформаційного ресурсу. Вона включає листування розділеної родини: 1) синів, що залишилися в Україні, з батьком, 2) сина Левка і дочок з батьком в еміграції, 3) Левка із сестрами в еміграції, 4) Ганни, Вікторії і Левка із мамою, Марією Вікторівною Чикаленко, яка також залишилася в Україні. Виявлені масиви багатолітнього листування дають можливість простежити основні життєві маршрути представників родини, місця їхнього проживання, заняття, основні події, фізичні і моральні стани, відновлення родинних комунікацій тощо.

У 1919–1960-ті роки листування стає єдиним засобом комунікації для родини Чикаленків, розділеної кордонами і відстанями. Родичі регулярно інформували одне одного про основні життєві події (одруження, народження дітей, переїзди, захист, або вихід наукових праць, участь у визначних подіях доби), про місця й обставини проживання, заняття, матеріальний, морально-психологічний і фізичний стани, вплив на них конкретних чинників. Така інформація є джерелом унікальних просопографічних даних як про усю родину, так і про кожного її представника, бо рідні люди писали одне одному щиро, відверто, не приховуючи поглядів на окремі вчинки родичів, з якими вони не погоджувались, або які засуджували.

Так, у перших листах дочок Ганни і Вікторії та сина Левка з еміграції до Є. Чикаленка автори писали про місця їхніх перших зупинок на чужині, про життєві обставини в нових умовах, часто описували і непрості маршрути виїздів за кордон. У листах – детальна

інформація про заняття, участь у громадсько-політичному житті еміграції, історичних заходах (як-от, у політичних організаціях, міжнародних і українських подіях), заснуванні конкретних періодичних видань і видавничих проєктів.

За листуванням можна відтворити і взаємини між представниками родини: батьками й дітьми, самими дітьми, які були різними, мали індивідуальні інтереси, темпераменти, вдачі, відповідальність за свої вчинки, ставлення до сімейних обов'язків, захоплення, і усе перераховане проєктувалося на взаєминах між ріднею. Проте найважливішим фактом, виявленим за листуванням, є те, що усі Чикаленки міцно тримали відновлені родинні зв'язки, переживали і підтримували одне одного, не залишали бідувати рідних ні на чужині, ні в Україні. Частина родини, яка виїхала і облаштувала своє життя, працевлаштувалась, постійно допомагала рідним в Україні (коштами, продуктовими посилками, які пересилалися до Києва через міжнародні благодійні організації).

Стає відомо, що першою епістолярну комунікацію з батьком Євгеном майже через рік після його виїзду з Києва 26 січня 1919 р., встановила дочка Вікторія [22; с. 129-130, 132-133]. До того моменту джерелом інформації про родину для Є. Чикаленка були звістки від спільних знайомих, які час від часу приїздили в Галичину¹⁴ із Наддніпрянщини і привозили Є. Чикаленкові новини про його синів. В. Чикаленко дізналася про місце перебування батька від їхнього спільного знайомого С. Федака, від нього ж отримала і батькову адресу. Нею поділилася і з сестрою Ганною. На момент відновлення епістолярної комунікації з батьком, Вікторія володіла інформацією про братів Петруся й Левка. Бо у першому листі до батька вона повідомляла, що Петрусь у к. 1919 р. перебував в Австрії, Левко – в Києві: мешкав на Лук'янівці, у залишеній квартирі Дорошенків (Дмитра й Наталії) і працював викладачем у Київській гімназії. Відомості про Левка отримав від Д. Дорошенка О. Скоропис-Йолтуховський, а Д. Дорошенко – з листа своєї дружини, Н. Дорошенко. Зазначимо, що у родині й листуванні імена усіх дітей Чикаленків мали таке звучання: сина Лева завжди називали Левком, Петра – Петрусем, Івана – Івашком, Ганну – Галею, Вікторію – частіше звали Вітею.

З листів Вікторії Чикаленко до батька стає відомо, що вона із чоловіком з 1919 р. мешкала в Австрії. Подружжя виїхало туди у складі місії Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ), при якій працював О. Скоропис-Йолтуховський [22; с. 450-452, 511-513]. Але Скорописи у 1919 р. мали непевні матеріальні перспективи, через скорочення штатів УЧХ, і навіть виношували задум повернутись в Україну (через Румунію), у родинний маєток Перешори. Вони проєктували будівництво на батьківщині власного екологічного будинку із глини. Є. Чикаленко цю ідею дітей не підтримував, сподіваючись, що вона залишиться лише їхнім проєктом. З отриманням же О. Скорописом-Йолтуховським постійної посади, подружжя залишилося в Австрії. На початку еміграційного життя Вікторія активно перекладала на українську мову історичні праці: Л.-І. Карно («Історію французької революції»), уривки праці Ле Бона про французьку революцію, драматичні твори (А. Франса), казки із природознавства. Найактивніша перекладацька праця Вікторії припала на перший рік еміграції, бо вона зізнавалася Є. Чикаленкові, що стільки тоді списала паперів, що їх і на «віз не збереш».

У листі за 1920 р. Вікторія детально розповідала батькові обставини свого виїзду із Берестя [22; с. 511-513], зі вступом до міста польського війська. Подружжя там проживало у 1918 р., коли О. Скоропис-Йолтуховський отримав за гетьманської влади посаду губерньського старости Холмщини. Вікторія інформувала, що вони добре облаштувалися у Бересті, придбали чимало красивих побутових речей, посуд, які їй привозив чоловік із Берліну. Але усі ті матеріальні надбання довелося залишити, бо Вікторії довелося негайно виїздити самотійно, після арешту поляками О. Скорописа-Йолтуховського. Вікторія писала, що перед раптовим виїздом вона встигла спакувати в чемодани лише важливі документи, більшість яких стосувалися Спілки визволення України. Жінка взяла із собою лише валізу із необхідними

¹⁴Після виїзду із Наддніпрянщини у січні 1919 р. Є. Чикаленко зупинився в Галичині; більшу частину часу прожив у Жаб'юму (нині – м. Верховина, Івано-Франківська область), Перемишлі і виїхав у Європу в квітні 1920 р.

речами, бо що могла взяти у свої жіночі руки? Вікторія інформувала і про частину цінних речей, які вона залишила в Києві (срібло, шубу із білки, шовкові кофтинки, єгипетський шарф, витканий сріблом, лисяче боа, каракулеву напівшубу). За листами відчувається, що матеріальні втрати не дуже засмучували Чикаленків, бо на тлі людських трагедій у ході російсько-української війни, вони набували зовсім іншого значення і цінності. Родина у листах більше переймалась збереженістю рукописів, фотографій, бібліотечних колекцій, які, на жаль, зазнали непоправних втрат у Києві, Перешорах, Кононівці.

Є. Чикаленка глибоко засмучувала і звістка про знищення цінних порід домашньої худоби (коней, корів, овець), які велися і відбиралися в його господарстві з к. XVII ст., і цей відбір був його основною стратегією у розвитку тваринницької галузі. Колишнього власника зразкових господарств глибоко зачепили і звістки синів про знищення місцевими селянами на Полтавщині їхнього старовинного парку в Кононівці, про втрату мальованого портрету Є. Чикаленка, виконаного Ф. Красицьким на мішковині. Це унікальне мистецьке полотно знайшлося, воно було збережено родиною в Україні і дожило до сьогоднішніх днів, завдяки реставраційним заходам. Стає відомо, що великих втрат (рукописів, книг, спадкових родинних речей) Чикаленки зазнали в 1922 р., із насильницьким виселенням родини із Кононівки. До прикладу, сини Івашко й Петрусь розповідали, що після виїзду родини із села, у них не було можливості забрати усе майно із села до Києва. На збереження у знайомих хлопці залишили цінну бібліотеку, посуд, предмети родинного побуту. Чикаленки мали намір забрати усе це згодом у Київ.

У 1919 р. відновлюється листування Є. Чикаленка і з дочкою Ганною, яка мешкала у Берні і працювала секретаркою української дипломатичної місії у Швейцарії [22; с. 308-309, 319-322, 371, 380-383, 478-479, 510, 523-524, 531-532, 548-549, 568-569; 24; с. 44, 54, 74-75, 104-105, 127-128, 139-140, 186-188, 202-203, 214-216, 242-243, 256-257, 260, 279-280, 295-96; 25; с. 71-72, 53-54, 112-114, 121-122, 129-130, 134, 219; 26; с. 46-48, 58-59, 66-68, 143-144, 156-158, 248-249, 268-269, 289-290, 306-308, 316-317, 322, 342]. Становище Ганни тоді також було непевним, через дороге життя у країні її перебування та погіршення подружніх взаємин із чоловіком, З. Келлером, який в к. 1919 р. повернувся до Берліну із російського заслання [22; с. 319]. Очевидно, обставини окремішнього проживання подружжя тривалий час та події світової історії негативно позначилися на їхніх стосунках. Ганна зізнавалась, що у перші роки еміграційного життя переживала певне загострення патріотичних українських почуттів: бажала працювати для України, спілкуватись і писати українською, перебувати у національному середовищі. З. Келлер не міг переїхати до Ганни у Швейцарію з Німеччини, бо бажав жити на батьківщині, за якою дуже сумував у російському засланні.

На початку еміграційного життя Ганна мешкала у Берні разом із відомою українською родиною О. Шульгина, який був приятелем її брата Левка і часто гостював у Чикаленків в Україні. Вона активно перекладала українські документи на французьку мову для швейцарських газет («Женевський журнал», «Лозаннська газета»), окремі публіцистичні матеріали, на німецьку мову – матеріали української періодики, на іноземні мови – твори українських письменників: І. Франка, М. Коцюбинського, Ю. Федьковича. Не маючи певності у тривалому існуванні української дипломатичної місії у Швейцарії, Г. Чикаленко-Келлер обговорювала у листах до батька свої перспективи: цікавилась вакансіями в Українському Дівочому інституті в Перемишлі, у Львові, тощо.

Ганна писала батькові і про свою громадську діяльність. Стає відомо, що вже в 1920 р. вона, з власної ініціативи, стала учасницею інтернаціонального жіночого конгресу у Женеві, зав'язала на ньому нові знайомства і зв'язки [22; с. 371, 382, 412-414]. Ця участь у міжнародному конгресі продемонструвала наполегливість Г. Чикаленко-Келлер, яка, не дочекавшись делегатських повноважень від українських жіночих організацій, потрапила на конгрес, завдяки своїй колишній колезі з Единбурзького університету (Ганна працювала в університеті асистенткою після закінчення навчання). Ця українка мала на міжнародному конгресі п'ятихвилинний виступ англійською мовою, була допущена до усіх дискусій і конференцій, за її словами, зробила максимальну кількість заходів, яку тільки могла «зробити одна людина».

У кінці 1920 р. до Є. Чикаленка доходять і нові звістки про сина Левка¹⁵, який також виїхав з Києва влітку того року. Спочатку його маршрут проліг до Кам'янця-Подільського. Там Левко мав намір зупинитись при університеті, щоб закінчити фахове навчання і зайнятись науковою працею. Звістку про виїзд Левка із Києва першою отримала Г. Чикаленко-Келлер від О. Шульгина, який тоді повернувся з України до Швейцарії.

Інформацію про ту частину родини Чикаленків, що залишилась в Україні, першим зібрав в еміграції Левко. У 1921 р. у Варшаві він випадково зустрів студента-українця, який у 1920 р. сидів у більшовицькій в'язниці із Петрусем, а після в'язниці якийсь час мешкав у Кононівці. Він детально розповів Левкові про його родичів та їхні життєві обставини. Зокрема, про те, що в Кононівці до 1922 р. мешкали Марія Вікторівна (мама), брат Петро із дружиною, дружина Левка з двома дочками. Лише Івашко тоді мешкав у Києві. Він працював при Всеукраїнській академії наук і приїздив у Кононівку на вихідні дні. Вже тоді у дерев'яному будинку мастку Чикаленків місцева влада відкрила середню школу, якою керувала Тетяна Сергіївна (дружина Левка), а брат Петро і мама працювали вчителями, відповідно викладали історію та німецьку мову.

З листів вимальовуються цікаві факти і про сина Петра, який працював на державних посадах за часів відродження української державності (секретарем української дипломатичної місії у Царгороді, радником міністерства закордонних справ УНР). Стає відомо, що у цього сина були усі умови, аби також залишитись в еміграції і в безпеці. Так, на початку 1920 р. Петрусь із Кам'янця, у державних службових справах, приїздив до Відня й Перемишля. Тоді він зустрічався із сестрою Вікторією, батьком і детально розповів рідним про життя родини в Україні та про усе пережите нею після їхнього виїзду з Києва. Петрусь приїздив до Варшави і навесні 1920 р., зустрічався з батьком, коли той через Варшаву вирушав до Карлсбаду. Є. Чикаленко тоді наполегливо просив сина залишитися із ними в Європі, але Петрусь був твердо налаштований повернутися в Україну. Є. Чикаленко оцінив це його рішення як один із проявів синов'ї вдачі: неспокійної, іноді – авантюрної, часто нездатної триматися одного місця й рішення. За його словами, Петрусь був самовпевненим, бо йому таланило в житті виходити зі складних ситуацій. Так, Петрусь був учасником воєнних операцій російської армії в 1915–1916 рр., німецьке оточення й полон. Ці події загартували його і сформуvalи впевненість, що він зможе жити в Україні і в умовах більшовицького режиму. Крім того, Петрусь був тісно прив'язаний до родини, тоді вже був одруженим, і ця обставина також вплинула на його рішення повертатися в Київ.

У листуванні Чикаленків відобразились і визначні родинні події: поповнення роду, народження дітей у синів і дочок та онуків – у Є. Чикаленка. До прикладу, стає відомо, що у 1917 і 1918 рр. народилися дві доньки у Л. Чикаленка і Т. Стахевич, у лютому 1921 р. на світ з'явився син Василько у Скорописів-Йолтуховських. Народження сина стало великою втіхою для Вікторії. Ганна характеризувала сестру як дуже сімейну жінку, яка мала усі особисті задатки, аби стати сумлінною мамою. У 1921 р. в Кононівці народився і син Євген у Петруся. У 1922 р. рід Чикаленків двійнею поповнив і син Івашко, який у 20 років став батьком двох доньок: Аріадни й Орісі. Перша дівчинка (Аріадна) народилася цілком здоровою, а друга – слабенькою, але через кілька місяців обидві немовляти серйозно похворіли і одужала лише слабша дівчинка – Оріся. У 1925 р. єдиний син з'явився і у 42-річної Ганни Чикаленко-Келлер, яка зуміла відновити подружні взаємини із чоловіком. За інформаціями листів простежуються і долі нащадків родини Чикаленків: стає відомо, що дружина Левка разом із дочками у 1923 р. виїхали до Ленінграду і там облаштувала своє подальше життя. Єдиний син Вікторії служив у армії нацистської Німеччини і загинув у 1941 р., на початку німецько-радянської війни. У дитячому віці помер і хлопчик Г. Чикаленко-Келлер. Таким чином, дочки Є. Чикаленка закінчували свій життєвий шлях в еміграції, під опікою чужих людей.

¹⁵Листи Л. Чикаленка до Є. Чикаленка збереглися в архіві Є. Чикаленка (УВАН у США) і також опубліковані у «Щоденниках» Є. Чикаленка за 1920-ті роки.

У листах простежується і ставлення родини до її нових членів, зятів і невісток. Першою невісткою у Чикаленків стала дружина старшого сина Левка, Тетяна Сергіївна Стахевич, з якою сина поєднала доля 1916 р., у роки його студентського життя у С.-Петербурзі. З листів Є. Чикаленка стає відомо, що він допоміг Левкові за кілька років до революції створити власне господарство на Херсонщині: побудував синові окремих хутір із будинком, подвір'ям, угіддями. Левко почав облаштовувати свою садибу: висадив сортовий виноград, замовлений з Європи, приїздив з дружиною і жив там влітку–восени 1917 р.

Родина Чикаленків тепло прийняла свою першу невістку, визнала її інтелігентною, розумною й порядною жінкою. Проте подружнє життя Левка і Тетяни виявилось нетривалим. Його зруйнували обставини виїзду Левка у 1920 р. в еміграцію. Фактично він залишив дружину з двома малими дітьми на утримання братів і мамі. В еміграції він почав будувати взаємини з іншою жінкою (Ганною Чуйко), без будь-яких пояснень і вибачень перед Тетяною Сергіївною. Цей вчинок старшого брата неодноразово обговорювали у листах до батька Петрусь та Івашко. Вони підкреслювали свою незручність перед Тетяною Сергіївною за Левка, засуджували його безвідповідальність і байдужість до власних дітей. Хлопці повідомляли, що вчинок Левка глибоко засмутив і маму, Марію Вікторівну, яка мала теплі взаємини з невісткою. Тетяна Сергіївна, після виїзду Левка, продовжувала жити у родині Чикаленків у Кононівці. Як зазначалося вище, вона керувала місцевою школою і викладала у ній німецьку мову. Коли ж довідалась про зраду чоловіка, то дуже засмутилася і поїхала шукати посаду в Києві, а згодом (на початку 1923 р.) прийняла рішення повернутися на батьківщину, у Ленінград. Стає відомо, що Левко не мав ніяких зв'язків із дружиною до кінця 1920-х рр., не цікавився їхніми спільними дітьми, не допомагав їм. Лише в 1928 р., під впливом сестри Ганни, він почав відправляти сім'ї продуктові посилки. Зазначимо, що епістолярні зв'язки із Тетяною Сергіївною постійно підтримувала Ганна. Вона допомагала невістці та племінникам і матеріально.

Членом родини Чикаленків у 1917 р. став і О. Скоропис-Йолтуховський, поєднавши долю з Вікторією Чикаленко. Із листів стає відомо, що до заміжжя сестри з неприхованою неприязню поставилася Ганна, яка на той момент мала політичні розходження зі Скорописом-Йолтуховським. Цей факт негативно позначився на взаєминах і між сестрами. Після одруження Вікторія мало спілкувалася з Ганною. У листах Ганни до рідних зустрічались непривабливі відгуки про О. Скорописа-Йолтуховського, звучали і його критичні характеристики. Вікторія скаржилась батькові, що Ганна їй рідко писала, що їхнє спілкування на початку еміграції обмежувалося скромними вітальними листівками. Зв'язки між сестрами помітно змінюються на початку 1920-х років, коли обидві опинились у Берліні у 1921–1922 рр., і коли Вікторія народила дитину. Ганна часто провідувала сестру, прив'язалась до свого першого племінника, який тішив її, і про це вона неодноразово писала батькові. Тоді ж у Ганни змінюються взаємини і з О. Скорописом-Йолтуховським, вона вступила у відділення «Українського союзу хліборобів-державників» у Німеччині. Ця подія зблизила Ганну із чоловіком Вікторії, з ним вона зав'язує цікаве листування, а з сестрою відновлює теплі родинні взаємини.

На початку 1920-х років встановлюється активна і регулярна епістолярна комунікація між роз'єднаними частинами родини Чикаленків. З України першим до батька обізвався син Івашко. Він писав із Києва [24; с. 66–68], де мешкав у родинному будинку на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56. У перших листах син повідомляв батькові важливі особисті події: про своє знайомство навесні 1921 р. із дівчиною Євдокією, про її батьків та про його намір одружитись, про неодноразові спроби вступити в Київський політехнічний інститут, які закінчувались невдачами, через належність до роду Чикаленків. Майже одночасно Івашко відновив комунікації із сестрами, Ганною і Вікторією. Він випадково натрапив на адресу Вікторії і написав їй лист та отримав відповіді на нього від обох сестер. Цей день Івашко назвав одним із найрадісніших у його житті.

З відновленням епістолярних комунікацій, Івашко обіцяв батькові писати листи щотижня і детально інформувати його про усі родинні події, життєві обставини під

більшовицькою окупацією, втрати і здобутки¹⁶. Син дотримав свого слова щодо регулярності та інформаційної повноти листів. Його кореспонденції до батька за 1920-ті роки є джерелом детальної та найповнішої інформації про частину родини Чикаленків в Україні за 1920-ті роки. Івашко писав про ліквідацію їхнього родинного маєтку в Кононівці, про технічний стан будинку у Києві, про заходи продати його (у другій половині 1920-х років), про обставини продажу київського майна і подальше життя синів, над якими з кожним роком збиралися темні хмари. У листах Івашка зустрічаються невтішні факти про непоправні втрати родинного майна, архівів, книг. Такої важливої інформації, яка формує повну історію родини у найскладніші і останні роки її життя у Києві, не містить жодне джерело. Івашко писав розгорнуті листи, на багатьох сторінках, часто їх хронологія займала від кількох днів до тижня. У них автор фіксував детальний фактаж родинних подій, справ, зустрічей, настроїв, взаємин. Так, Івашко писав про їхнє перше з Петрусем ув'язнення ЧК у 1921 р., про розграбування за час їхньої відсутності київського будинку, бібліотеки, родинного архіву, про облаштування більшовиками у будинку солдатського постю, який закінчився руйнуванням меблів та втратою родинних цінностей.

Найважчим моральним випробуванням для Чикаленків в еміграції, зокрема для Євгена Харлампійовича, стали переживання за синів Івашка і Петруся, які жили у постійній небезпеці. Їхні долі хвилювали батька від початку його виїзду з України, але загострювались, коли до нього доходили тривожні звістки про посилення більшовицьких репресій на батьківщині, або коли він натрапляв у періодичних виданнях на трагічні повідомлення про чекістську сваволлю і вироки проти відомих українців. Тривожні передчуття за синів стали життєвими супутниками Є. Чикаленка з 1920 р., коли Петрусь не послунав його поради і прийняв рішення повернутись в Україну. А, виїхавши, не написав батькові навіть короткого листа. Петрусь так поставився до батькових тривог не через те, що був байдужим, або безсердечним, а тому що був ще молодим і не уявляв своїх життєвих перспектив в умовах червоної окупації. Брати і сестри характеризували Петруся щирим, відкритим, добрим, але необов'язковим (забув, переплутав, відклав). Є. Чикаленко так відреагував на мовчанку сина після його виїзду в Україну: «А я турбуюсь, а я мучусь, уявляючи собі, що він вже лежить хворий на тиф, або, може, вже й помер. Кожне число «Вперед» перше всього дивлюсь в рубрику померших – чи нема там звістки про смерть кого-небудь з моїх синів» [22; с. 311]. У 1920-ті роки з батьком активно листувався і Петрусь [24; с. 197-200; 25; 43-45, 211-213, 250-251, 275-276, 283-284, 287-288, 315, 337; 27; 173-174, 215-217, 219-221, 238-239, 292], але він писав значно рідше, ніж Івашко. Його листи були лаконічнішими, проте щирими і багатими на важливі факти, які також є джерелом просопографічної інформації про сімейний статус Петруся, його дітей, взаємини з мамою, братом, дружиною, заняття, робочі місця, працю у Державному видавництві тощо.

За листами простежуються і взаємини між Чикаленками (сестрами і братами). Усі діти Є. Чикаленка були різними за вдачами, сукупністю особистих даних. Відповідно до подібного і відмінного між ними, формувались і їхні міжособистісні взаємини. До прикладу, найтепліші взаємини в еміграції склалися між Левком і Ганною. Ганна про це писала у листах. Брати Івашко та Петрусь не спілкувалися зі старшим братом, майже не цікавилися його життям із причини, означеної вище. Взаємини між братами Чикаленками в Україні (Петром та Івашком) були різними. Іноді на них накладалася імпульсивна вдача Петруся, його періодичне захоплення алкоголем, яке викликало дискусії і з мамою Марією Вікторівною, яку завжди підтримував Івашко. Але в цілому хлопці підтримували одне одного, погоджували спільні рішення, до прикладу, щодо продажу ними в 1927 р. київського будинку, долі майна Кононівського маєтку.

За листуванням можна реконструювати й долю маєтностей Чикаленків, які збиралися кількома поколіннями, дбайливо зберігались і розвивались, і були безповоротно втрачені у вирі складних подій української історії. Такі втрати також стали моральним випробуванням для

¹⁶Усі листи І. Чикаленка до Є. Чикаленка опубліковані у «Щоденниках» Є. Чикаленка за 1922, 1923–1924, 1925–1929-ті роки.

родини. Чикаленки більше переймалися не матеріальними втратами (земель, будинків), а загубленими бібліотечними і архівними зібраннями, скринями із науковими матеріалами Левка Чикаленка, які збиралися ним не один рік у ході археологічних розкопок, разом із Ф. Вовком і однодумцями на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині, Херсонщині. Ці втрати, або невідомості про певні зібрання викликали глибокі переживання як у Є. Чикаленка, так і його дітей. Проживаючи в еміграції, Є. Чикаленко звертався до синів, аби вони передали йому дорогоцінні рукописи спогадів, праць, листів від приятелів, бо вважав, що вони отримають на чужині безпечні умови збереження.

Отже, дане просопографічне дослідження привело нас до таких висновків: родинне листування представників родини Чикаленків є джерелом цінної і непересічної інформації про їхнє особисте життя, обставини, цінності, взаємини, заняття, комунікативний простір, моральний і фізичний стани у різні періоди життя. Відверта, часто розлога інформація у листах близьких людей є базовою до реконструкції історії родини. Вона дає підстави встановити усіх її представників їхні заняття, основну діяльність, життєві маршрути людей, яким довелося у певні періоди змінити звичні уклади, традиції, місця проживання і розпочати життя в інших обставинах і статусах.

Родинне листування дає можливість встановити, як і коли відновлювались втрачені зв'язки між рідними людьми, як розвивались відновлені комунікації, які визначні події переживали представники родини, як вони підтримували одне одного у складних життєвих обставинах. Завдяки листам і мемуарам Є. Чикаленка, довідуємося про причину його виїзду з України. Він бажав жити у безпечному місці і продовжувати розбудовувати українську справу, керуючись власними поглядами на місію української інтелігенції в умовах окупації її територій, яка несла ідейним українцям реальні загрози й небезпеки. Є. Чикаленко вважав, що для продовження громадської, державницької, творчої діяльності, українці повинні були виїздити у безпечні місця і працювати там для України: формувати національну ідею, писати власну історію, розвивати літературне й мистецьке життя, реалізовувати видавничі проекти, пропагувати українське питання у світовому і європейському масштабах. І лише за сприятливих умов повернутись в Україну і віддати їй напрацьовані надбання і ресурси, використавши їх для розвитку історичних процесів (націєтворення, державотворення). Є. Чикаленко не лише теоретично обґрунтував, а й обрав таку позицію, емігрувавши 1920 р. в Європу. Незважаючи на непрості життєві обставини, зміну матеріального статусу, моральні переживання за синів, які залишились в радянській Україні, він продовжував працювати для України: осмислювати історичні процеси, створювати унікальні «Щоденники», спілкуватись з українськими політиками різних світоглядів і прогнозувати Україні державницьке майбутнє та європейський вектор розвитку, який був для неї, за його словами, єдиною історичною перспективою.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Абросимова С., Мицик Ю. Листи Є. Чикаленка до Д. Яворницького. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1997. Вип. І. Листи вчених до Д. І. Яворницького. С. 603–616.
2. Бойко В. З епістолярної спадщини Є. Чикаленка. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2001. № 4. С. 46–67.
3. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії. Український біографічний словник: Історія і проблематика створення. Львів, 1997.
4. Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. Упор., передм., коментарі Н. Миронець. К.: Темпора, 2010. 447 с.

5. Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К.: Темпора, 2008, 627 с.
6. Євген Чикаленко. Сергій Єфремов. 1903–1928 роки. Упор., передм., коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 383 с.
7. Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908–1922 роки. Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2010. 447 с.
8. Євген Чикаленко у спогадах, враженнях, оцінках своїх сучасників. Упор. І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2022. С 85–102.
9. Листи Євгена Чикаленка до Михайла Коцюбинського. Листи до Михайла Коцюбинського. В 4 т. Упор. та коментарі В. Мазного. Ніжин, 2003. Т. IV. С. 296–336.
10. Листи Євгена Чикаленка до В. Леонтовича. Леонтович Володимир. Зібрання творів. Упор. О. Леонтович. К., 2006. Т. 4. С. 385–428.
11. Листи Євгена Чикаленка до І. Шрага. І. Л. Шраг: Документи і матеріали. Чернігів, 1997. Упор. Т. Демченко. С. 136–137, 139.
12. Листи Петра Івановича Чикаленка. Українська вільна академія наук у США. Фонд Є. Чикаленка (87).
13. Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. Упор. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. К., 2010. 290 с.
14. Ляшко С. До питання просопографії. Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. Вип. 1. К., 1998.
15. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. К., 2008. С. 424–430.
16. Скрипка Т. Листи Є. Чикаленка до В. Липинського. Українська Вільна Академія Наук у США. Наук. зб. IV (1945–1950–1995). Нью-Йорк, 1999. С. 263–346.
17. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до Миколи Аркаса. Праці центру пам'яткознавства, К., 2005, вип. 8, с. 238–260.
18. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. Українська біографістика. Збірник наукових статей. К., 2008. Вип. 4. С. 50–66.
19. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). К.: Темпора, 2003, 416 с.
20. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора, 2004. Т. 1. 428 с.
21. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). К.: Темпора, 2004. Т. 2. 462 с.
22. Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). К.: Темпора, 2011. 720 с.
23. Чикаленко Є. Щоденник (1921). К.: Темпора, 2015. 484 с.
24. Чикаленко Є. Щоденник (1922). К.: Темпора, 2015. 372 с.
25. Чикаленко Є. Щоденник (1923–1924). К.: Темпора, 2015. 492 с.
26. Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929). К.: Темпора, 2016. 448 с.
27. Центральний державний історичний архів. м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2467; Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. № 35797–35798; ф. 44. № 858; ІР НБУВ. Ф. І. № 35824–35833; ф. 44. № 863–871; ф. 44. № 872–75.

I. M. STAROVOITENKO, PhD in History,

Senior research fellow at the Department of source studies of the modern history of Ukraine

e-mail: starovoitenko@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9649-3626>

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeology and Source Studies of the National

Academy of Sciences of Ukraine,

Trykhsvyatytelska str. 4, Kyiv, 01001, Ukraine

FAMILY CORRESPONDENCE OF FAMOUS UKRAINIANS AS A SOURCE OF PROSOPOGRAPHIC INFORMATION (ON THE EXAMPLE OF THE CHIKALENKO FAMILY'S EPISTOLARY COMMUNICATIONS)

The aim of the study is to present the Chikalenko family correspondence, compiled in exile (1920s–1960s), as the main source for researching prosopographic stories about certain periods in the lives of famous Ukrainians, the circumstances of their life abroad, forms of self-realisation, communicative space, and interpersonal relationships.

Research methodology. Based on the principles of historicism, objectivity and reliability of historical sources, the use of content analysis and synthesis methods, comparative-historical and generalisations (biographical, prosopographic).

Scientific novelty. The article uses large arrays of historical sources (private correspondence) for the first time to identify prosopographic information about representatives of a well-known Ukrainian family, systematises them chronologically, and identifies the main groups of correspondence and its informational potential for achieving the goal of this study. The uniqueness of private correspondence as a historical source for reconstructing family history is noted: its representatives, important events, relationships between relatives, etc.

Conclusions. Thanks to the formation and preservation by the Chikalenko family of multi-vector arrays of private correspondence, we have a solid source base for reconstructing the prosopographic portrait of a noble Ukrainian family during its division into two parts in the 1920s. Due to the Bolshevik occupation of Ukraine, part of the Chikalenko family emigrated from their homeland and settled permanently in European countries, and later in the United States, while the other part continued to live in Soviet Ukraine, and two of its members later became victims of Bolshevik terror. Thanks to the correspondence, we were able to establish the places of residence of all members of the Chikalenko family, the years and circumstances of the restoration of epistolary communications between relatives, and the nature of the relationships between them. The information in the correspondence widely reflects the forms of self-realisation of the Chikalenko family in emigration, their main occupations, physical and moral states, and their influence on their main activities. The informational potential of the correspondence recreates the history of the Chikalenko family's lost estates: their exemplary family estate in the Kherson region and the one they acquired (in the Poltava region), and attests to the Chikalenko family's irretrievable losses of their library, archive, and scientific collections under the Bolshevik occupation of Ukraine. The correspondence also became a source of information about the family's growth in the 1920s and the tragic fates of individual Chikalenko family members, of whom only a few descendants remain today.

Key words: *Prosopographic research, family, family correspondence, epistolary relations, epistolary sources, Chikalenko family.*

References

1. Abrosimova, S., Mytsyk, Yu. Letters from E. Chikalenko to D. Yavornytsky. Epistolary heritage of academician D. I. Yavornytsky. Dnipropetrovsk, 1997. Issue I. Letters from scholars to D. I. Yavornytsky. pp. 603–616. (in Ukrainian)
2. Boiko, V. From the epistolary heritage of Ye. Chikalenko. Siverian Chronicle. Chernihiv, 2001. No. 4. pp. 46–67. (in Ukrainian)
3. Dashkevich, Ya. Objective and subjective in prosopography. Ukrainian Biographical Dictionary: History and Issues of Creation. Lviv, 1997. (in Ukrainian)

4. Yevhen Chykalenko. Volodymyr Vynnychenko. Correspondence. 1902–1929. Compiled, with a foreword and commentary by N. Myronets. Kyiv: Tempora, 2010. 447 pp. (in Ukrainian)
5. Yevhen Chykalenko. Petro Stebnytsky. Correspondence. 1901–1922. Compiled by N. Myronets, I. Starovoitenko, O. Stepchenko. Kyiv: Tempora, 2008, 627 pp. (in Ukrainian)
6. Yevhen Chykalenko. Serhii Yefremov. 1903–1928. Compiled, with a foreword and commentary by I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2010. 383 pp. (in Ukrainian)
7. Yevhen Chykalenko. Andrii Nikovskyi. Correspondence. 1908–1922. Compiled by N. Myronets, Yu. Seredenko, I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2010. 447 pp. (in Ukrainian)
8. Yevhen Chykalenko in the memories, impressions, and assessments of his contemporaries. Compiled by I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 2022. pp. 85–102. (in Ukrainian)
9. Letters from Yevhen Chykalenko to Mykhailo Kotsyubynskyi. Letters to Mykhailo Kotsyubynskyi. In 4 volumes. Compiled and annotated by V. Maznyi. Nizhyn, 2003. Vol. IV. pp. 296–336. (in Ukrainian)
10. Letters from Yevhen Chykalenko to V. Leontovych. Leontovych, Volodymyr. Collected Works. Edited by O. Leontovych. Kyiv, 2006. Vol. 4. pp. 385–428. (in Ukrainian)
11. Letters from Yevhen Chykalenko to I. Shrag. I. L. Shrag: Documents and Materials. Chernihiv, 1997. Edited by T. Demchenko. pp. 136–137, 139. (in Ukrainian)
12. Letters of Petro Ivanovych Chykalenko. Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA. E. Chykalenko Fund (87).
13. Correspondence of Mykhailo Hrushevsky. Correspondence of Mykhailo Hrushevsky and Yevhen Chykalenko. Edited by I. Starovoitenko, O. Todiychuk. Kyiv, 2010. 290 p. (in Ukrainian)
14. Lyashko S. On the question of prosopography. Library. Science. Culture. Information. Issue 1. Kyiv, 1998. (in Ukrainian)
15. Myronets N., Starovoitenko I. Prosopography. Special historical disciplines. Reference book. Kyiv, 2008. Pp. 424–430. (in Ukrainian)
16. Skrypka, T. Letters from Y. Chikalenko to V. Lypynsky. Ukrainian Free Academy of Sciences in the United States. Scientific Collection IV (1945–1950–1995). New York, 1999. Pp. 263–346. (in USA)
17. Starovoitenko, I. Letters from Yevhen Chykalenko to Mykola Arkas. Works of the Centre for Heritage Studies, Kyiv, 2005, issue 8, pp. 238–260. (in Ukrainian)
18. Starovoitenko, I. Prosopographic portrait of a personality in the context of contemporary tasks of biographical and historical research. Ukrainian Biographies. Collection of scientific articles. Kyiv, 2008. Issue 4. Pp. 50–66. (in Ukrainian)
19. Chikalenko, Ye. Memoirs (1861–1907). Kyiv: Tempora, 2003, 416 pp. (in Ukrainian)
20. Chikalenko, Ye. Diary (1907–1917). Kyiv: Tempora, 2004. Vol. 1. 428 pp. (in Ukrainian)
21. Chikalenko, Ye. Diary (1918–1919). Kyiv: Tempora, 2004. Vol. 2. 462 pp. (in Ukrainian)
22. Chikalenko, Ye. Diary (1919–1920). Kyiv: Tempora, 2011. 720 pp. (in Ukrainian)
23. Chikalenko, Ye. Diary (1921). Kyiv: Tempora, 2015. 484 p. (in Ukrainian)
24. Chikalenko, Ye. Diary (1922). Kyiv: Tempora, 2015. 372 p. (in Ukrainian)
25. Chikalenko, Ye. Diary (1923–1924). Kyiv: Tempora, 2015. 492 p. (in Ukrainian)
26. Chikalenko, Ye. Diary (1925–1929). Kyiv: Tempora, 2016. 448 p. (in Ukrainian)
27. Central State Historical Archive. Lviv. F. 309. Op. 1. Case 2467; Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library (hereinafter referred to as the IR NBU). F I. No. 35797–35798; f. 44. No. 858; IR NBU. F. I. No. 35824–35833; f. 44. No. 863–871; f. 44. No. 872–75. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 31.08.2025. / The text was received by the editors 31.08.2025.

Текст затверджено до друку 06.10.2025. / The text is recommended for printing 06.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

В. О. ХОМЕНКО, канд. істор. наук, викладач історії
e-mail: vitalhomenko@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3704-7086>
ВСП «Конотопський індустріально-педагогічний фаховий коледж Сум ДУ»
вул. Братів Тимошенків, 12, м. Конотоп, 41615, Україна

ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ШОВГЕНІВА ТА МИКИТИ ШАПОВАЛА

Мета дослідження. Метою статті є публікація листування українського вченого Івана Опанасовича Шовгеніва (1874–1943) із відомим українським політичним і громадським діячем Микитою Юхимовичем Шаповалом (1882–1932) та з'ясування його інформаційного потенціалу. Ці листи відклалися в особовому фонді «Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в м. Празі, УГА в м. Подєбрадах» (Ф. 3563), який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Методологія дослідження. Базується на принципах наукової об'єктивності, історизму, архівної евристики. Використано методи джерелознавчого аналізу й синтезу, біографічний та просопографічний.

Наукова новизна. Вперше оприлюднено й залучено до наукового обігу малознане листування І. Шовгеніва та М. Шаповала, яке хронологічно охоплює час від 1921 р. до 1925 р.. Аналіз листів допоміг уточнити деякі біографічні моменти життя І. Шовгеніва в еміграції та проблеми з якими зіткнулася у своїй діяльності Українська господарська академія в Подєбрадах.

Висновки. Встановлено, що комплекс листування І. Шовгеніва та М. Шаповала має невеликий обсяг. Визначено тематику та інформаційний потенціал епістолярію. Переважно листи носять діловий характер. Головна цінність листування як історичного джерела у висвітленні проблематики діяльності Української господарської академії. Також розкрито значення епістол для дослідження емігрантського життя українських політиків, інтелігенції та студентства в Чехословаччині в 20-х рр. ХХ ст..

Ключові слова: Іван Шовгенів, Микита Шаповал, Українська господарська академія, епістолярій, джерелознавство.

Як цитувати: Хоменко В. О. Листування Івана Шовгеніва та Микити Шаповала. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С.128-136. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-11>

In cites: Khomenko V. O. (2025). Correspondence between Ivan Shovgeniv and Mykyta Shapoval. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (128-136), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-11> (in Ukrainian)

Українська революція 1917–1923 рр. дала шанс українцям спробувати відновити свою державність. На жаль, вона закінчилася поразкою і вітчизняні території були розділені між сусідніми державами. Значна частина українських політиків, військових, громадських та культурних діячів, які були активними учасниками революційних подій, опинилася у

вимушеній еміграції. Серед них були й вчений-гідротехнік Іван Опанасович Шовгенів (1874–1943) та політичний і громадський діяч Микита Юхимович Шаповал (1882–1932).

Метою статті є публікація їхнього листування та з'ясування його інформаційного потенціалу. Ці листи відклалися в особовому фонді «Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в м. Празі, УГА в м. Подебрадах» (Ф. 3563), який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Виїхавши за межі України, І. Шовгенів та М. Шаповал зрештою осіли в Чехословаччині, де намагалися адаптуватися до нової реальності. Чехословацька влада, розуміючи чисельні проблеми емігрантів з території колишньої Російської імперії, у 1921 р. розробила і почала втілювати в життя так звану “Російську програму допомоги”, яка передбачала надання матеріальної підтримки російським, українським, білоруським та іншим емігрантам і їхнім організаціям [3, с. 37]. Допомога емігрантам-українцям здійснювалася здебільшого через Український громадський комітет (УГК), який у 1921–1925 рр. був головним осередком культурного життя української емігрантської громади в Чехословаччині.

Фактично УГК був створений празькою групою Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), лідером якої та одним з найголовніших ініціаторів утворення УГК був відомий діяч есерівської партії, як часів Української революції 1917–1919 рр., так і в еміграції, М. Шаповал [8, с. 76; 10, с. 70-71; 11, с. 73]. Відомо, що 1 липня 1921 р. статут УГК затвердило Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини, 7 липня установчі збори комітету обрали управу – М. Шаповал (голова), Никифір Григорійов, Олександр Мицюк (пізніше до неї ввійшли Микола Галаган, Карло Кобернський та ін.) [2, с. 729]. Надалі УГК отримував фінансову допомогу від чехословацького уряду, завдяки якій намагався втілювати у життя свої різноманітні культурно-освітні проекти.

Зокрема, значних успіхів УГК досягнув в освітній сфері. Так, з 22 квітня 1922 р. в Подебрадах з ініціативи комітету почала роботу Українська господарська академія (УГА) [7, с. 137; 8, с. 76; 11, с. 74; 9, с. 147]. Вона діяла 13 років і припинила своє існування 31 грудня 1935 р. [9, с. 150]. Найбільш докладно її історія була описана у виданій ще в 1959 р. книзі «Українська господарська академія в Ч. С. Р.: 1922–1935» [10].

Разом з тим, про діяльність УГА знаходимо ґрунтовні згадки у книзі Симона Наріжного [8, с. 137-171]. Наприклад, про її початки він писав, що УГК «ще в січні 1922 р. обрав спеціальну Комісію, голова якої М. Ю. Шаповал нав'язав зносини з управою Всеукраїнської Спільки с.-г. техніків, що перебувала тоді на еміграції в Польщі (Тарнів), в справі заснування української вищої технічної школи» [8, с. 137].

На думку Лева Безручка власне саме М. Шаповал був «Одним із головних ініціаторів заснування Української Господарської Академії в Чехословацькій Республіці» [10, с. 69]. Він підкреслював той факт, що «Ідея заснування Української Високої Сільсько-Господарської Школи дуже захопила М. Шаповала і він нав'язав стосунки з кращими науковими силами української еміграції в Тарнові, звідки спровадив основне ядро педагогічного й адміністративного персоналу Академії. Він писав меморандуми, виробляв проекти статутів, програмів і т. п., ходив по міністерствах, здобуваючи кошти та поборюючи ворожі впливи, дбав про помешкання, устаткування і т. д. Його щоденник з р. р. 1922–1923 р'ябіє від записів про Академію. Будучи сам непересічною людиною з великим розмахом діяння, він хотів, щоб і нова українська школа, її професорський персонал і студентство були високого рівня, великих осягів» [10, с. 71].

Олена Чумаченко, яка досліджувала біографію М. Шаповала, також наголошує на його ключовому впливі на процеси утворення УГА. Зокрема, голова УГК 11 березня 1922 р. «записав у своєму щоденнику про “посування справи з Сільсько-Господарським Інститутом”», а на «зустрічі з міністром закордонних справ 13 березня 1922 року М. Шаповал представив йому на розгляд проект “інституту”, який був схвально прийнятий, і отримав від міністра грошову позику для заснування закладу у розмірі 70 000 чеських крон. В цей же день

М. Шаповал отримав юридичне ствердження від Міністерства народної освіти. 17 березня міністр земельних справ дав М. Шаповалу рекомендаційного листа до директорів сільсько-господарських шкіл в Подєбрадах і Таборі, а 22 березня М. Шаповал домовився з Благошем про число студентів “інституту” та спосіб їх утримання» [11, с. 75].

Дослідниця підкреслює, що «М. Шаповал особисто займався пошуком приміщення під Академію: їздив разом з М. Галаганом до Подєбрадів і в Табір. В результаті, після переговорів з власником готелю “Краль Їржі” в Подєбрадах, який погодився здавати його в аренду у розмірі 120 000 чеських крон щорічно, і з міністром народної освіти ЧСР, який наполягав на уміщенні Академії в Брні (лише в цьому випадку їй надавався статус високої школи), М. Шаповалом було досягнуто компромісного рішення: заснувати цей заклад в Брні з тимчасовим осідком в Подєбрадах (поблизу Праги)» [11, с. 75]. Згодом, «20 квітня 1922 року М. Шаповал подав заяву про Академію до Міністерства Земельних справ, а 10 травня домовився з Міністерством про порядок отримання віз і стипендій для студентів. Він сам склав програму та план навчання в Академії, а також виробив її статут, який було стверджено 20 травня 1922 року» [11, с. 75]. Таким чином бачимо, яку надзвичайно важливу організаційну роль відіграв для УГА М. Шаповал.

У 1922–1925 та 1926–1927 рр. ректором УГА, а з 1922 по 1928 р. її лектором та професором був І. Шовгенів. Напевно найбільше до вивчення його життя та діяльності доклалася відома українська дослідниця Надія Миронець [5; 6]. Припускаємо, що поява І. Шовгеніва в Подєбрадах безпосередньо пов'язана з М. Шаповалом, який швидше за все міг сам підбирати керівництво, а можливо й викладачів для УГА.

Упорядники покажчика «Документи про Шовгенових та Теліг у фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України» наголошують, що «І. Шовгенів був умілим організатором навчального процесу, талановитим лектором, автором багатьох лекційних курсів. Він віддавав усі сили організації вищої спеціальної школи, яка мала подвійну мету: перша – підготовка молодих, національно-свідомих українців, що опинилися за кордоном, до активної участі в майбутній відбудові господарства України; і друга – у процесі науково-педагогічної праці в академії згуртувати осередок інтелігенції, яка, фахово підготовлена та ознайомлена з кращими взірця ми європейських методів науки і практики, могла б свого часу, коли складуться відповідні умови, стати в пригоді українському громадянству в його неминучій велетенській праці на розбудову власної держави» [4, с. 6-7]. Отже, діяльність І. Шовгеніва в УГА була дуже продуктивною.

На жаль, з часом урядова фінансова та організаційна підтримка УГА зменшується і у 1928 р. внаслідок поступової ліквідації академії І. Шовгенів був змушений покинути Подєбради та переїхати до Польщі [1, с. 7; 10, с. 50; 6, с. 169].

Вважаємо, що тісне знайомство та співпраця І. Шовгеніва та М. Шаповала безпосередньо стосувалися їх діяльності в УГА. Можливо саме з цим пов'язаний початок їх епістолярного діалогу. При цьому, встановлений комплекс їх листування має поки що невеликий обсяг. Хронологічно він охоплює час від 1921 р. до 1925 р.. Наскільки нам відомо наведений у статті епістолярій ніде не публікувався.

Інформація в листах має переважно діловий характер. Головна цінність листування як історичного джерела у висвітленні проблематики діяльності УГА: конфлікт між керівництвом академії та УГК, пошук фахових викладачів та їх фінансове забезпечення, набір достатньої кількості студентів і забезпечення їх стипендіями тощо. Безсумнівно, І. Шовгенів розумів вплив та можливості М. Шаповала, тому у своїх листах радився з ним з багатьох проблемних питань або просив про допомогу.

Крім того, аналіз епістол може допомогти уточнити деякі моменти біографії І. Шовгеніва. Так, припускаємо, що лист від 19 грудня 1921 р. може бути його першою відповіддю на ймовірну пропозицію М. Шаповала про працевлаштування в УГА. Крім того, з листів дізнаємося дещо про матеріальні труднощі та проблеми життя українських політиків, інтелігенції та студентства в Чехословаччині в 20-х рр. XX ст..

Перспективи дослідження полягають у подальшому пошуку листування І. Шовгеніва та М. Шаповала. Також для глибшого з'ясування їх взаємовідносин варто опрацювати їхні спогади, щоденники й епістолярій. Доречно буде звернутися й до его-документів їх сучасників, особливо спільних знайомих та осіб, дотичних до діяльності УГА.

* * *

Епістолярій зберігся в рукописному вигляді. Тексти листів подано за автографами без скорочень мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами (вживання великих літер, написання слів разом, окремо та через дефіс, правила пунктуації) із максимальним дотриманням лексичних і стилістичних особливостей мови автора. Помилки виправлено беззастережно. Збережено підкреслення автора та авторське написання дати листів. Текст, який не вдалося розшифрувати позначений трьома крапками у квадратних дужках [...]. Текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Після тексту листів вказано місце зберігання. У примітках здійснено ідентифікацію персоналій.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Іван Шовгенів – Микиті Шаповалу

Тарнів, 19/XII [19]21 р.

В. П. Голові Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р

Шановний пане Голово,

Я одержав Вашого листа від 13/XII і вважаю своїм обов'язком зараз же висловити Вам щиро подяку за те чуле відношення, яке відносно мене проявлено і яке взагалі не дуже часто трапляється.

Хотів би, щоб Ви повірили, що моя подяка не залежить від наслідку моїх плянів, чи то вони будуть позитивні, чи негативні, бо я добре знаю як не легко в наших умовах життя зробити що-небудь, навіть при доброму бажанню, але мене зворушили і негайність відповіді і приязний тон її. В нашому емігрантському існуванні це одно – велика підтримка.

Прошу прийняти запевнення в моїй щирій пошані.

[підпис]

ЦДАВОВ України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 1-1зв. Оригінал, рукопис.

№ 2

Іван Шовгенів – Микиті Шаповалу

Poděbrady, 29/VI [19]22 [p.].

Високоповажний Микито Юхимовичу,

Повернувшись вчора з Праги, я найшов у себе між іншими одного дуже неприємного листа. Модест Пилипович Левицький¹⁷ пише: “на превеликий жаль і з щирим болем у серці я мушу зріктися посади лектора й лікаря в Академії, бо взагалі не можу виїхати в Чехію: син мій не одержав стипендії ні навіть візи, а про життя з ним і з онуком на ту платню, яку я мав би одержувати, ми не зможемо”. ... Далі він прохає дати все таки сину його візу, а сам хоче запрягтися в якусь польську лікарню, онука взяти до себе, а сину допомагати сюди з свого заробітку. Таким чином, єдиний наш лектор по українській мові, а крім того, письменник і всіма поважаємий чоловік, зрікається від праці в Академії. На мій погляд, цю справу

¹⁷ Левицький Модест Пилипович (1866–1932) – український лікар, письменник, публіцист, перекладач-поліглот, мовознавець, педагог, композитор, дипломат, громадський і політичний діяч.

безумовно треба полагодити, особливо, коли прийняти на увагу, що ні Білецький¹⁸ ні Сімович¹⁹ і до цього часу не відповідають. Сьогодні написали Мод[есту] Пилиповичу, щоб він не вирішав остаточно цього питання, доки ми не знайдемо того чи іншого виходу. Може було б можливо поставити це питання так: дати Модесту Пилиповичу як лектору 1200 к., як лікарю 500 к. і дати йому на онука 300 к., це б загалом дало 2000 к., на цю суму вони в трьох зі скрутою, але б прожили; можливо, що Громадський Комітет найшов би доцільним допомогти нашому письменникові в інший спосіб – але треба зробити так, щоб він з своєю сім'єю міг тут проістнувати. В зв'язку з цим, на випадок, коли б Модест Пилипович конче відмовився, прошу Вас допомогти мені в підшукуванні лектора укр[аїнської] мови: поки що маємо лише одну заяву від п. Гірняка²⁰, який рефлектує на лектора по укр[аїнській] мові, п. Славінського²¹ – на українську історію і історію літератури; от і всі – знавців мови тут, крім проф. Смал[ь-]Стоцького²², я не знаю і тому це питання мене зараз непокоїть: треба починати виклади, а лектора по рідній мові – не має.

Сьогодні ж отримав листа від п. Грабини²³, він пише що Добриловський²⁴ та Іваненко²⁵ гроші вже одержали, а він, Лисянський²⁶ і Мельник²⁷ – все ще чекають. Я їм відповідаю, що гроші і їм вислані.

З щирою пошаною до Вас

[підпис]

Р. S. дуже прошу Вас не відмовити потурбуватися про візи для моєї сем'ї.

ЦДАВОВ України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 5-бзв. Оригінал, рукопис.

№ 3

Іван Шовгенів – Микиті Шаповалу

Подебради, 18/VIII 1922 [р.].

Високоповажний Микито Юхимовичу,

Комісія по прийому і розгляду студентських прохань, розглянувши питання про новий додатковий прийом, винесла постанову, затверджену й Професорською Радою, що збільшення числа студентів Академії взагалі не можливе і що лише в виключних випадках можна допустити прийом осіб поверх ухваленого раніш комплекта. Приймаючи на увагу цю необхідність обмеження, яке діктується нам всіма зовнішніми обставинами, я гадав би, що розподіл ще вільних стипендій слід було б перевести так: в першу чергу призначити стипендії тим особам, які були вже прийняті в студенти Академії, але без стипендій і тепер прибули до

¹⁸ Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець і педагог.

¹⁹ Сімович Василь Іванович (1880–1944) – український мовознавець, літературознавець, видавець, громадський діяч.

²⁰ Ймовірно йдеться про Гірняка Никифора Йосиповича (1885–1962) – українського військового й громадського діяча, педагога.

²¹ Славінський Максим Антонович (1868–1945) – український громадський, політичний і державний діяч, публіцист, поет.

²² Смал[ь]-Стоцький Степан Йосипович (1859–1938) – український мовознавець, літературознавець, історик, педагог, політичний і громадсько-культурний діяч.

²³ Грабина Леонід Олексійович (1885–1971) – український геодезист, інженер.

²⁴ Добриловський Микола Митрофанович (1888–1971) – український економіст.

²⁵ Серед викладачів УГА особу з таким прізвищем не виявлено. Можливо йдеться про Іваницького Бориса Георгієвича (1878–1953) – українського лісознавця, громадського й політичного діяча, журналіста, редактора, педагога.

²⁶ Лисянський Борис Миколайович (1892–1952) – український фізик, публіцист, громадсько-політичний діяч, поет.

²⁷ В УГА працювало два лектори з таким прізвищем: Мельник Йосип Климович (1861–1949) – український вчений-агроном та Мельник Валер'ян Йосипович (1888–р. с. невідомий) – український вчений-агроном.

Чехії. Список студентів без стипендій, а також тих з них, хто прибув до Праги, мається в Канцелярії Управи Громадського Комітету. В другу чергу можна було б розглянути прохання про стипендії тих осіб (дітей профес[орського] педскладу), які зараховані Академією в студенти в силу цілком виключних обставин. Коли б після цього ще залишилися б вільні стипендії, тоді президія Господарчої Комісії вмісті з президією Академії могли б переглянути знову всіх кандидатів і коли б при цьому знайшлися знову такі, яких може слід було б прийняти також в винятковому порядку, тоді прохання цих осіб були б детально розглянуті і Проф[есорською] Радою кваліфіковані а Господарська Комісія тоді б формально призначила стипендії. В [...]іальному ж порядку можна було б розглянути й справи про прийом кавказців (є прохання 12 кавказців, підтримане урядом Північного Кавказу), а також про додатковий прийом кубанців, про що турбується проф. Щербина²⁸.

На останньому засіданні Сената Академії було висловлено бажання, щоб при новому розподілу стипендій, стипендії ці видавались лише для відділів кооперат[ивно]-економічного і с[ільсько-]г[осподарського] інженерного; це побажання викликано тим, що по останній записі студентів на відділи виявилось, що агр[он[омічно]-лісовий уже зараз має 60 слухачів (при 2/3 приїхавших студентів), на перших ж факультетах число слухачів наближається лише до 40*. Згідно постанови проф[есорської] Ради кількість стипендіатів на агр[он[омічно]-лісов[ому] відділі мусить бути 70, а на других відділах по 65. Коли закон розподілу студентів меж відділами приймемо залишити і на далі, тоді можна сподіватися, що на агр[он[омічно]-лісовому буде до 90 осіб, а може й більше, а на інженерному не буде й 50. Отже, краще було б тепер зробити деякий натиск, чим потім, після кінцевого зарахування в студенти і призначення стипендії, робити примусову перестановку; останнє, як бачимо тепер по досвіду, надзвичайно трудно. Звичайно, що з цього загального порядку примусовості могли б бути виключення для тих, хто має особливі причини бути прийнятим на агр[он[омічно]-лісов[ий] Відділ.

З глибокою до Вас пошаною
[підпис]

Р. С. Сьогодні я знову одержав тяжкі листи: один від проф. Біднова²⁹, якого вислали з Волині в глухе село під Варшаву, де він і загинув фізично й морально, бо не має ні заробітку ні духовної розваги. Треба його врятувати. Прошу Вас, Микито Юхимовичу, щось придумати для цього розумного і чесного чоловіка; другий лист від дітей А. М. Лівіцького³⁰; вони благають стипендій, бо не можуть ніде вчитися за браком будь яких засобів. Дочка Лів[ицького] прийн[ята] вже Академією, як студентка, але стипендії їй не дали, вважаючи за більш-менш забезпечену, але вийшло, що це не так; хлопець же міг би бути лише на матур[альних] курсах, коли б йому дали стипендію. Треба було б урятувати і цю молодь, тим більш, що тут і виключностей робити не прийшлося би.

[підпис]

*) на економічному – 39
на інженерному – 32

ЦДАВОВ України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 7-8зв. Оригінал, рукопис.

²⁸ Щербина Федір Андрійович (1849–1936) – український статистик, економіст, соціолог, історик Кубані, громадський і політичний діяч.

²⁹ Біднов Василь Олексійович (1874–1935) – український історик, бібліограф, архівіст, дослідник історії Церкви.

³⁰ Лівіцький (Левіцький) Андрій Миколайович (1879–1954) – український громадський, політичний і державний діяч, правознавець.

№ 4

Іван Шовгенів – Микиті Шаповалу

Подебради, 19/VIII [19]22 [р.].

Високоповажний Микито Юхимовичу,

Грошовий стан всієї професури нашої і студентів зараз цілком катастрофічний. Починається форменна голодовка, бо не маємо ні грошей, ні кредиту, ні других яких засобів до існування. При таких умовах не то що працювати, але просто жити не можливо. Будьте ласкаві, доведіть це до відома м[іністерст]ва закордонних справ і просить негайної допомоги. Взагалі треба було б у них з'ясувати, в який спосіб і що треба робити з нашого боку, щоб ціла науково-учебна установа не попадала в таке тяжке і сумне становище, як це трапилося зараз.

З щирою до Вас пошаною
[підпис]

ЦДАВОВ України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 10-10зв. Оригінал, рукопис.

№ 5

Іван Шовгенів – Микиті Шаповалу

[Подебради], 30/XII 1925 [р.].

Високоповажному Пану Директору
Українського Інститута Громадознавства в Празі.
Микиті Юхимовичу Шаповалу.

Вітаю Вас з Новим Роком і бажаю щастя і повного успіху Вам і Інституту, яким Ви керуєте.

ЦДАВОВ України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12. Оригінал, рукопис. Візитівка Івана Шовгеніва.

№ 6

Микита Шаповал – Івану Шовгеніву

Прага, 1 грудня 1922 [р.].

Високоповажний Іван Панасович!

Я сьогодні в 3 годині дня ознайомився з Вашим листом до Управи УГК від 30.XI. ц. р. за № про приїзд фундаторів Академії для спільного фотографування з першим лекторським складом Академії.

Належачи до групи фундаторів я-б також мусів поїхати. Але – Ви розумієте – це для мене тепер не можливо, доки не вирішуться деякі питання. Ваша заява мені у вівторок 28.XI. про те, що буде революція вимагає консеквентного поведження: революція як є проектується проти фундаторів. Отже доки я їм ще не довів до відома Вашої заяви і доки нема погляду фундаторів на суть річі (зміна статуту для одриву Академії від УГК, як колективного фундатора) – мені здається, що з тактичних мотивів треба відсунути на деякий час те фотографування, котре по суті мусіло бути б не тільки символом великої спільної творчості, а й історичним пам'ятником на всі віки в історії України. Перша Академія, яка дасть грунт для здвигнення укр[аїнської] культури. Це дуже важно і для виховання молодих поколінь.

Але після того, що Ви мені сказали ледві чи зручно мені йти на власні похорони і фундатори, проти яких іде революція, не можуть йти на барикади... що спільно фотографуватися з тими, хто будує барикади проти фундаторів.

Отже, прошу мене зрозуміти, шановний Іван Панасович, що тепер цю справу треба поки що одсунути, а коли інші і Ви вирішите, що ніщо не перешкоджає цьому, то хай так і буде. Я б тільки прохав не гніватися на мене і не вважати мою відсутність за демонстрацію – мої принципи і почуття ваги моменту не дозволяють мені бути в цей час на своїх похоронах.

Прошу прийняти вираз моєї повної пошани до Вас
[підпис]

ЦДАВОВ України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 101-102. Оригінал, рукопис.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Биковський Л. Іван Шовгенів (1874–1943): Біо-бібліографічні матеріали. Вид. друге. Женева: Український морський інститут, 1947. 15 с.
2. Віднянський С. В. УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.
3. Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920-і роки): соціокультурний аспект. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 37–40.
4. Документи про Шовгенових та Теліг у фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України. Показчик / Упоряд.: Н. В. Маковська та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 152 с.: іл.
5. Іван Шовгенів (1874–1943). Бібліографічний нарис / Упорядкув. Н. Миронець, К. Криворучко. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. 52 с.
6. Миронець Н. До історії родини Шовгенових. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 10. У 2-х част. Київ: НАН України. Ін-т історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін. 2003. Част. 2. С. 163–185.
7. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага: [б. в.], 1942. Ч. 1. 372 с.: фото.
8. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.
9. Песчаний О. Українська господарська академія в Подєбрадах. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2008. Вип. 2. С. 146–151.
10. Українська господарська академія в Ч. С. Р.: 1922–1935. Т. 1. Нью Йорк: Видано абсолювентами Української господарської академії і Українського технічно-господарського інституту, 1959. 247 с.
11. Чумаченко О. А. Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 219 арк. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chumachenko_Olena/Hromadsko-politychna_dialnist_Mykyty_Shapovala.pdf (дата звернення: 25.08.2025).
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

V. O. KHOMENKO, PhD in History, lecturer of history

e-mail: vitalhomenko@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3704-7086>

VSP «Konotopsk Industrial and Pedagogical Vocational College of Sumy State University», 12

Tymoshenko Brothers str., Konotop, 41615, Ukraine

**CORRESPONDENCE BETWEEN IVAN SHOGENIV
AND MYKYTA SHAPOVAL**

Research aim. The purpose of the article is to publish the correspondence between the Ukrainian scientist Ivan Afanasovich Shovgeniv (1874–1943) and the famous Ukrainian political and public figure Mykyta Yukhymovych Shapoval (1882–1932) and to clarify its information potential. These letters were deposited in the personal fund "Shapoval Mykyta Yukhymovych (1882–1932) – political and statesman, member of the Central Committee of the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries, Minister of Post and Telegraph of the UNR (Ukrainian People's Republic), Minister of Land Affairs of the UNR Directory, Doctor of Sociology of the Ukrainian Sociological Institute in Prague, Ukrainian Husbandry Academy in Poděbrady" (F. 3563), which is stored in the Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine.

Methodology of the research. Based on the principles of scientific objectivity, historicism, and archival heuristics. The methods of source analysis and synthesis, biographical, and prosopographic were used.

The scientific novelty. For the first time, the little-known correspondence between I. Shovgeniv and M. Shapoval, which chronologically covers the period from 1921 to 1925, has been published and brought into scientific circulation. The analysis of the letters helped clarify some biographical moments of I. Shovgeniv's life in emigration and the problems that the Ukrainian Husbandry Academy in Poděbrady encountered in its activities.

Conclusions. It has been established that the complex of correspondence between I. Shovgeniv and M. Shapoval has a small volume. The subject matter and information potential of the correspondence have been determined. The letters are mostly of a business nature. The main value of the correspondence as a historical source is in highlighting the issues of the activities of the Ukrainian Husbandry Academy. The significance of the epistles for the study of the emigrant life of Ukrainian politicians, intelligentsia, and students in Czechoslovakia in the 1920s is also revealed.

Key words: *Ivan Shovgeniv, Mykyta Shapoval, Ukrainian Husbandry Academy, epistolary, the source studies.*

References

1. Bykovsky L. (1947). Ivan Shovgeniv (1874–1943): Bio-bibliographic materials. Second edition. Geneva: Ukrainian Maritime Institute. 15 p. (in Ukrainian)
2. Vidnyansky S. V. (2019). UKRAINIAN PUBLIC COMMITTEE IN CZECHOSLOVAKIA. *Encyclopedia of the History of Ukraine: Ukraine – Ukrainians*. Book. 2 / Editors: V. A. Smolii (chairman) and others. NAS of Ukraine. Institute of the History of Ukraine. Kyiv: Publishing house "Naukova Dumka". 842 p. (in Ukrainian)
3. Danylenko O. (2001). Ukrainian emigration to Czechoslovakia (1920s): socio-cultural aspect. *Ethnic history of the peoples of Europe*. Issue 10. P. 37–40. (in Ukrainian)
4. Documents about the Shovgenovs and the Teligs in the funds of the Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine. Index (2006). Compiled by: N. V. Makovska et al. Kyiv: Olena Teliga Publishing House. 152 p.: ill. (in Ukrainian)
5. Ivan Shovgeniv (1874–1943). Bibliographical essay (2000). Compiled by N. Myronets, K. Kryvoruchko. Kyiv: Olena Teliga Publishing House. 52 p. (in Ukrainian)
6. Myronets N. (2003). To the history of the Shovgenovs family. *Special historical disciplines: issues of theory and methodology*. Issue 10. In 2 parts. Kyiv: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Department of Special Historical Disciplines. Part 2. P. 163–185. (in Ukrainian)
7. Narizhnyi S. (1942). Ukrainian emigration: cultural work of Ukrainian emigration between the two world wars. Prague: [n. d.]. Part 1. 372 p.: photo. (in Ukrainian)
8. Narizhnyi S. (1999). Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration 1919–1939 (materials collected by S. Narizhnyi for part two). Kyiv: Olena Teliga Publishing House. 272 p. (in Ukrainian)
9. Peschany O. (2008). Ukrainian Husbandry Academy in Poděbrady. *Historical Archive. Scientific Studies: Collection of Scientific Proceedings*. Mykolaiv: Petro Mohyla Black Sea State University. Issue 2. P. 146–151. (in Ukrainian)
10. Ukrainian Husbandry Academy in the Czech Republic: 1922–1935. (1959). T. 1. New York: Published by graduates of the Ukrainian Husbandry Academy and the Ukrainian Technical and Economic Institute, 1959. 247 p. (in Ukrainian)
11. Chumachenko O. A. (2002). Public and political activity of Mykyta Shapoval [Text]: dis... cand. hist. sciences: 07.00.01 / Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv. 219 pages. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chumachenko_Olena/Hromadsko-politychna_diialnist_Mykyty_Shapovala.pdf (date of access: 08/25/2025). (in Ukrainian)
12. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 30.08.2025. / The text was received by the editors 30.08.2025.

Текст затверджено до друку 10.10.2025. / The text is recommended for printing 10.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

Г. М. СТОЯНОВА, канд. істор.наук, доц.,

доцентка кафедри культурології,

e-mail: gzstoyanova@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1832-2265>

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, вул. Змієнка Всеволода, 2, м.

Одеса, 65082, Україна

МІЖ СУХОДОЛОМ І МОРЕМ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ МОРЯЧОК

Мета дослідження. Стаття присвячена аналізу трансформації системи комунікацій українських морячок у радянський та пострадянський періоди. Метою дослідження є з'ясування змін, що відбувалися у формах та практиках спілкування дружин і наречених моряків у контексті соціально-історичних трансформацій.

Методологія дослідження базується на рефлексії власного досвіду та поєднанні якісних методів – інтерв'ю та польових спостережень у сім'ях моряків м. Одеси з аналізом спеціалізованих Інтернет-ресурсів (форумів, соціальних мереж, онлайн-спільнот). Використання підходів соціальної антропології та гендерних студій дозволило простежити, як комунікація морячок слугує не лише інструментом підтримки родинних зв'язків, а й чинником формування особливої жіночої субкультури, заснованої на спільному досвіді очікування, солідарності та адаптації до специфіки морського способу життя.

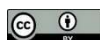
Наукова новизна полягає у введенні до наукового обігу авторських польових матеріалів, що висвітлюють особливості комунікації одеських морячок, а також у спробі порівняльного аналізу радянських та сучасних цифрових форм зв'язку. Показано, що комунікаційні зміни віддзеркалюють не лише технічний прогрес, а й трансформацію жіночих стратегій подолання розлуки, організації часу та збереження ідентичності у глобалізованому світі.

Актуальність цієї теми зумовлена браком наукової уваги до морячок як окремої соціальної групи в українському гуманітарному знанні. Попри наявність публікацій щодо професійної комунікації моряків, їхні дружини залишалися поза аналітичним полем, що унеможливлювало цілісне розуміння морського середовища як комплексу взаємопов'язаних практик.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що радянські форми комунікації морячок (телеграми, радіограми, листи, зустрічі в портах) поступилися місцем сучасним цифровим засобам зв'язку (мобільний зв'язок, інтернет, соціальні мережі). Це не лише полегшило підтримку зв'язків з моряками, але й сприяла формуванню особливої жіночої субкультури, заснованої на солідарності та унікальному досвіді очікування.

Ключові слова: морячки, моряки, комунікація, Одеса, радянський час, Інтернет-спільноти, субкультура, ідентичність.

Як цитувати: Стоянова Г. М. Між суходолом і морем: трансформація системи комунікацій українських морячок. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С. 137-144. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-12>

In cites: Stoianova H.M. (2025) Between land and sea: the transformation of the communication system of ukrainian sailors' wives. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (137-144), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-12> (in Ukrainian)

Морячками не народжуються, а стають – ця теза досить точно характеризує цю соціальну групу. Специфіка даної соціальної групи проявляється не тільки в можливостях формування, самоідентифікації, особливостях повсякдення, а й системі комунікації як всередині групи, так і безпосередньо в середовищі сімей моряків.

Проблематика комунікації в морській сфері в основному представлена публікаціями, присвяченими професійній комунікації в середовищі моряків або морському сленгу [4; 5].

Щодо досліджень стосовно безпосередньо морячок (дружин моряків) слід відзначити публікації зарубіжних авторів стосовно життєвих стратегій морячок, зокрема публікацію турецьких авторів Т. Юра і С. Наса «Якісні дослідження життєвої стратегії дружин моряків», яка базується на матеріалах, зібраних в результаті інтерв'ювання 15 дружин моряків, що проживають в Ізмірі. Результати були представлені на «Першій Міжнародній Конференції з Інновацій в Морських Технологіях і Майбутньому Морських Перевезень», яка проходила у листопаді 2010 року у Стамбулі, та надруковані згодом на сторінках журналу JMR (Journal of maritime research) [11].

Постійний науковий інтерес до соціального статусу, історії формування і субкультури морячок проявляє фінська дослідниця Х. Хагмарк-Купер, яка є директоркою морського музею в м. Аланді. Вона підкреслює необхідність вивчення того, «як море вплинуло на людей на землі», зокрема специфічного статусу морячок [10]. Визначив об'єкт наукового дослідження, вона захистила докторську дисертацію, присвячену особливостям історії соціокультурного побутування дружин моряків Аландських островів, що охоплює період з 30-х рр. XX століття до наших днів. Про наукову значущість даної роботи свідчить той факт, що в розширеному варіанті вона була надрукована британським науковим виданням під назвою: «Бути дружиною моряка» [9]. Певні аспекти формування морячок як окремої соціальної групи/субкультури були відображені в окремих публікаціях автора даного дослідження [7; 8].

Як вже було зазначено вище, певний науковий доробок є щодо професійної комунікації/сленгу у моряків, а ось їх дружини в даному контексті залишилися поза увагою дослідників. Особливості системи комунікації морячок та її еволюція не отримали належної уваги з боку дослідників. Саме це і буде основною метою даного дослідження.

За радянських часів, коли існувало Чорноморське морське пароплавство, формувалися досить стійкі корпоративні зв'язки, детерміновані специфікою існування Одеського порту. Стійкість екіпажу формувала стійкість зв'язків жінок, пов'язаних з ним (матерів, дружин, наречених членів екіпажу).

З інтерв'ю морячки зі стажем 36 років: «Всі знали один одного. На судні, особливо ті, хто довго плавав, були як одна сім'я. Знали дружин один одного, знали дітей, знали всіх»; «...знали один одного тривалий час. Ось на «Красній Пресні» 14 років. Діти росли. Кожен раз, коли приходили: у того вже дівчинка вже велика, у того син підріс і так далі...» [3].

Однак не тільки тривала спільна робота чоловіків в одному екіпажі об'єднувала жінок в міцне корпоративне суспільство. Одним з важливих чинників, який цьому сприяв – це спільна особлива побудова життєвого часу, яке є безумовно циклічною і складалася з проводжання - очікування - зустрічі - спільного перебування або відпустки чоловіка і знову проводжання. Дана циклічність характерна для всіх морячок, незалежно від історичного періоду. Найкоротшим, але разом з тим очікуваним, можна сказати кульмінаційним періодом цього циклу була саме зустріч. Саме цей момент істотно відрізняє радянських морячок від їх «сестер» за жеребом з сучасності. Це підтверджується і самими респондентами. Ось як, наприклад, про зустрічі моряків розповіла в інтерв'ю Валентина С. зі стажем морячки 36 років:

«Ну зовсім не так, як зараз. Було пароплавство, всі працювали в пароплаванні, у всіх була робота. І, звичайно, судна приходили в порти Союзу, як ми тоді говорили: в Одесу,

Миколаїв, Іллічівськ, Новоросійськ, Ленінград, Херсон. І ми їздили зустрічати в кожен порт. ...Звичайно, зустрічали по-іншому, зустрічати на судно їздили. Якщо в Іллічівськ, наприклад, то їдемо в Іллічівськ заздалегідь, чекаємо, коли судно підійде. Або там в Одесі. Неважливо, в якому порту... А коли вже зустрічали, то ми там вже спілкувалися, сиділи, чекали і довго бувало. Бувало, переводили, кажуть: «В Іллічівськ прийде». Потім ми сидимо, чекаємо, чекаємо: «Ні, в Миколаїв прийдуть». Ми з Серьожою бігом додому, з дому на автовокзал і в Миколаїв. Там зустрічаємо. Бували такі зміни, коли вже на підході до Одеси. Брли з собою щось смачненьке, готували. Приходили на судно. Могли компанією зібратися там посидіти, могли просто сім'єю» [3].

За радянських часів постійний зв'язок був відсутній, а звідси і була відсутня можливість як обговорення життєвих проблем, так і простого спілкування. Загальним для всіх морячок Одеси джерелом інформації було єдине місце – Морський вокзал. Саме тут розташовувалася так звана «Сводка», де можна було дізнатися про місцезнаходження судна, його можливий прихід і навіть передати радіограму. Існував і зворотний зв'язок. З розповіді морячки з багатим досвідом: *«Була «Сводка». Вона була на старому Морвокзалі, там було таке віконце. Ми туди ходили, називали судно, і вони говорили, де воно знаходиться, і говорили, якщо вже було справа до закінчення рейсу, коли вони приходять. Ми спілкувалися через радіограми. Ми там же в цьому віконці писали радіограму, відправляли, платили там якісь копійки. І точно так само нам приносила радіограми додому пошта, як телеграму. Ось так спілкувалися»* [3].

Були й казусні випадки, пов'язані з радіограмами. З розповіді про практику: *«Якось на пароплав одному з практикантів приходить телеграма з привітаннями з Днем народження від дружини Іри з підписом «Люблю, цілую, Юра». Саме така помилка в тексті стала приводом підсміювання над практикантом до кінця рейсу з приводу його особистого життя»* [3].

Але траплялися й інші далеко не гумористичні випадки, пов'язані з тривалою відсутністю зв'язку. Зі свідчення респондентки Алли С., стаж морячки 30 років: *«Оскільки постійного зв'язку не було, я, наприклад, дізналася про те, що судно, на якому був мій чоловік, потрапило в аварію, з новин по телевізору. Потім було кілька тижнів болісних очікувань, щоб дізнатися, що сталося і чи все з ним гаразд»* [3].

Телефонні дзвінки в сім'ях моряків теж мали місце, але за радянських часів не кожен мав таку можливість за відсутністю самого телефону. Можливість поспілкуватися своєрідним чином з часом стали надавати радіостанції. Зокрема, «Одеса-радіо». Заздалегідь формувалася черга з пароплавів, члени екіпажу якого могли поспілкуватися з рідними, використовуючи радіозв'язок. При цьому, маючи «знайомства» на «Одеса-радіо», можна було попросити їх передати рідним повідомлення, якщо не вдалося зв'язатися.

У випадку з спілкуванням завдяки «Одеса-радіо» теж не обходилося без казусів. Наприклад, уявіть собі ситуацію: жінка похилого віку, з двома консерваторськими освітами піднімає трубку, а там їй повідомляють; «Зараз з Вами буде розмовляти «Композитор Рахманінов». Але жінка не підозрює, що мається на увазі пароплав і, схопившись за серце, відповідає: «Як, він же помер?» [3]. А ще й додайте до цього, що всю вашу розмову з рідними через радіо слухають в прямому ефірі всі радіослухачі.

Крім цього, мали місце і особисті зустрічі між морячками, чоловіки яких були в одному екіпажі. При наявності домашнього телефону і відповідно хоч якогось прямого зв'язку з чоловіком у будь-якої з морячок, інші через неї могли дізнаватися новини про справи на судні.

За радянських часів у моряків була приємна можливість привітати свою сім'ю з будь-яким святом не стільки вербально, скільки матеріально, тобто подарунками. З інтерв'ю Валентини С., стаж морячки 36 років: *«Був ще такий звичай, якщо якесь свято, а чоловік у рейсі, і він хоче привітати сім'ю. На судні всіх записували, що принести додому. І нам приносив кур'єр великий пакет: апельсини там, те, що було дефіцитом, цукерки хороші, шампанське – все, що замовиш. Це вираховували з його зарплати, але все, що замовляв чоловік, від пароплавства приносили. На будь-які свята, коли чоловік замовляє»* [3].

Зважаючи на відсутність можливості спілкування мали місце і звичайні листи. Листи можна було передати через будь-кого з членів екіпажу, хто їхав на судно, або навпаки повертався з судна додому. Такий був своєрідний зворотній зв'язок.

Зі свого боку і моряки могли відправити телеграму або листівку з пошти порту, в якому стояло судно. Однак, іноді доводилося хитрувати, об'єднувати кілька слів в одне, з метою економії коштів. Наприклад, з розповіді моряка Сергія С., уродженця м. Одеси, який був практикантом у В'єтнамі в 1991 році: *«Щоб попередити маму про повернення з практики, початкова телеграма з багатьох слів стала виглядати так: Можжевоскр будусамольо»* (так як 1 слово рахувалося до 10 літер і треба було вкластися в мінімум слів, щоб не платити зайвого за телеграму) [3].

Після розпаду пароплавства основним джерелом роботи для моряків став іноземний флот. Змінилася і система комунікації між моряками та їхніми родинами. Ще років десять тому єдиним засобом зв'язку з рідними з борту судна був супутниковий телефон. Плюс цього – це можливість особистого спілкування незалежно від відстані один від одного, а ось мінусом була вартість даної послуги.

Можливість зв'язку з рідними під час тривалого рейсу – необхідна психологічна підтримка, тому навіть дорога вартість супутникового зв'язку не зупиняла моряків. Знаходимо підтвердження цьому в польовому матеріалі, з інтерв'ю морячки Олени Б., стаж морячки 10 років, дружини капітана: *«Чоловік - капітан, він міг дзвонити з супутника, він оплачував дзвінки додому, він взагалі не може довго не спілкуватися з сім'єю»* [3]; або зі слів моряка Сергія С., уродженця м. Одеси: *«я якось зателефонував додому, щоб розповісти татові новий анекдот і посміятися разом. Стармех дуже дивувався, що я дзвоню через супутник додому лише для того, щоб розповісти анекдот...»* [3].

Крім цього, можливість зв'язатися з родиною, коханою, які очікували на березі, надавали т.зв. сіменс-клаби, які діяли в портах, куди заходили пароплави. Ініціаторами по створенню таких клубів виступали християнські організації або морські профспілки в мусульманських країнах. У цих клубах можна було купити картку для зв'язку, були телефони, а з часом з'явилися і комп'ютери з Інтернетом. Наявність бару в такому клубі, настільних ігор, бібліотеки, музичних інструментів, зони барбекю, в деяких випадках в залежності від розміру клубу навіть баскетбольного майданчика – все це дозволяло морякам відволіктися від роботи, відпочити, розслабитися і разом з цим отримати задоволення, поспілкувавшись з коханими і рідними.

Наступним кроком до поліпшення комунікації моряків та їхніх родин стала можливість особистого листування по Інтернету, але з певними обмеженнями (обмежувався обсяг листа, а також капітани «радянського гарту», які раніше прочитували всі радіограми членам екіпажу, так і продовжували, але вже читати електронні листи, але якщо раніше це був їх прямий обов'язок, то в даному випадку він перетворився на звичку).

Відносно недавно ще одним плюсом в системі комунікацій стала доступність Інтернету на пароплавах. Наявність постійного зв'язку з домом впливала на ефективність роботи моряків. Про це стали замислюватися судновласники.

Якщо спочатку купувалися місцеві Інтернет-сімкарти в порту, і зв'язок був тільки на стоянках, то зараз супутниковий Інтернет на пароплаві надає можливість цілодобового спілкування, як ніби моряк не на іншому кінці землі, не посередині океану, а поїхав до сусіднього селища чи містечка.

Про важливість та значення доступного Інтернету в повсякденні моряків було зазначено в окремій публікації популярної газети «Морська правда»: «Наявність Інтернету на судні для моряка – вкрай важлива і необхідна для нормальної обстановки на борту, і судновласники, схоже, теж це розуміють, оскільки все більше судновласників прагнуть забезпечити доступ екіпажу до Інтернету. Правда, судновласники не хочуть брати на себе зайві витрати за «надмірності». Тільки самі моряки не вважають Інтернет «надмірністю», адже він дозволяє не тільки подолати соціальну та комунікативну ізоляцію, особливо при роботі в змішаному екіпажі, але і зв'язатися з родиною в екстреній ситуації. Без можливості

спілкуватися з близькими моряки відчують себе відірваними від сім'ї, відчують самотність, ізольованість, втрачають почуття власної значущості. Багато хто переносить це вкрай важко» [3].

Завдяки доступності Інтернету сучасні морячки отримали можливість постійного листування завдяки електронній пошті. Хоча часто це т.зв. одностороннє листування – докладні листи з боку дружини і у відповідь «листи-телеграми» від чоловіка з поясненням «про що писати, у нас один день схожий на інший, це у вас весь час щось відбувається». Згодом можливість частого спілкування з'явилася завдяки відносно новим програмам Skype, Viber, WhatsApp. Сучасні технології дозволяють тепер не тільки чути, але й бачити рідну людину. При цьому моряк, будучи далеко від рідної оселі, може на власні очі побачити як прикрасили ялинку на Новий рік, подивитися склад страв на святковому столі, оцінити обновки дружини і навіть проконсультувати сина з математики чи англійської.

Відбулися зміни і в комунікації морячок між собою. І якщо раніше одеські морячки зустрічалися регулярно, коли всі разом чекали черговий прихід пароплава в порт, то в пострадянський час основним місцем їх зустрічі став Інтернет-простір.

З розповсюдженням Інтернету спочатку віртуальним місцем зустрічі морячок були форуми для моряків з окремими тематичними розділами для морячок або форуми суто для морячок, з часом їх замінили окремі групи в соцмережах, орієнтовані на суто моряків, або спільно на моряків та морячок або виключно на морячок. Популярними майданчиками для створення спільнот по інтересам були соцмережі «Однокласники» та «В контакті», які під час російсько-української війни вдало замінили Фейсбук та Телеграм. Назви груп самі говорять за себе. Наприклад, на Фейсбуці ми знайдемо групи під назвами «Ukrainian Sailors», «Моряки. Морський форум. Робота в морі», «МОРЯКИ & МОРЯЧКИ» тощо. Серед них більшість – це відкриті групи, приєднатися до яких може кожен бажаючий, іноді зустрічаються і закриті, питання про вступ в які вирішується адміністратором. Телеграм не те щоб відстає, а навпаки набирає обертів та за останні кілька років випереджає Фейсбук за кількістю користувачів, створених ними груп, вагоме місце серед яких займають моряки та морячки. Наприклад група «Моряки|Морячки.■UA», створена в Телеграмі саме «для спілкування на професійні морські теми та обмін корисною інформацією з моряками! Це місце, де ви можете знайти відповіді на свої питання та поділитися своїм досвідом з іншими» (з опису групи) [1], і не лише моряки, а їх дружини чи наречені тут можуть знайти багато корисного. І це далеко не єдина група відповідного тематичного спрямування. І ще цікаво, що групи, створені суто для моряків, дівчата іноді використовують як майданчик для пошуку потенційних наречених-моряків, розміщуючи там оголошення про знайомства.

Віртуальний світ, звичайно ж, надає широкі можливості, але ніщо не замінить реального живого спілкування. Морячки в цьому плані не виняток. Іноді їм ставало тісно в рамках віртуальних спільнот і вони влаштовували зустрічі в світі реальному, посилення на відповідні події чи фотозвіт можна було знайти на сторінках спільнот.

Картина була б неповною, якби ми не зупинилися окремо на тих дівчатах, які вирішили пов'язати свою долю з морем і обрали для себе морську професію. Вони по праву і, напевно, в першу чергу, вважаються морячками. Правда, з їх віртуальним відображенням виявилось дещо складніше. Вони практично не мають самостійних віртуальних спільнот, але багато з них мають свій блог чи активно викладають відео, присвячене своєму навчанню, роботі, професійному життю. Для цієї мети частіше використовують Тік-ток, рідше Ютуб.

Звичайно ж, морячка, як і будь-яка жінка, полюбить похвалитися собою, чоловіком, подарунками, покупками, своїми вміннями, дітьми і т.д. Але ось далеко не кожна жінка буде цікавитися веб-камерами в протоці Босфор або Панамського каналу, відстежувати літаки або вивчати карту судів в реальному часі – розташування судів і їх позиції, де можна відстежити пересування і місцезнаходження на даний момент коханого (чоловіка, батька, сина). Саме посилення на ці ресурси ми знаходимо на сторінках Інтернет-спільнот морячок, що ще раз виокремлює їх із загальної маси звичайних жінок.

Окремо слід відзначити, що саме завдяки Інтернет-простору морячки намагаються різним чином привернути увагу громадськості до проблеми моряків, які опинилися в полоні (від одиночних закликів до колективних, збираючи підписи під електронними петиціями).

З початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України значна кількість морячок опинилася за кордоном. Певним чином функцію психоемоційної підтримки під час тривалого перебування за кордоном почали виконувати саме соцмережі, де можемо знайти групи, сформовані саме за принципом країни перебування – наприклад, в Телеграмі знайдемо групи під такими назвами, як «Українські моряки в Молдові, Румунії», «Українські моряки в Болгарії», або група «Морячки України», яка орієнтована виключно на морячок (дружин, наречених моряків), де можна обмінятися чи знайти інформацію, необхідну для вирішення життєвоважливих питань, як то пошук житла, дитсадочка, школи, можливості передачі посилки додому тощо [2].

Таким чином, наші дослідження показали, що за останні кілька десятиліть відбулися докорінні зміни в системі комунікацій моряків та їхніх родин. За радянських часів постійний зв'язок був відсутнім, а звідси і була відсутня можливість як обговорення життєвих проблем, так і простого спілкування. Джерелом зв'язку для одеських морячок з їхніми чоловіками був Морвокзал, телеграми, листи, радіограми, рідкісні телефонні дзвінки. Полегшили ситуацію наявність супутникового зв'язку і існування сіменс-клубів. Сучасні можливості Інтернет-комунікацій значно полегшують період очікування для морячки, так і перебування самого моряка в рейсі не тільки прагматично (зокрема в сенсі спільного обговорення чи вирішення певної проблеми.), але і, в першу чергу, в психологічному плані.

Морячки потребують віртуального спілкування, що підтверджується значною кількістю місць для віртуальних зустрічей: спеціалізовані спільноти в соцмережах з найчастіше впізнаваними назвами. Зв'язок віртуального світу з реальним життям морячок простежується в реальних зустрічах морячок, які вони організовують саме завдяки створеним Інтернет-спільнотам.

Кардинальні зміни системи комунікацій в середовищі українських морячок суттєво змінили жіночі практики очікування та підтримки стосунків, створила нові простори солідарності й дозволила даній спільноті інтегруватися у глобальний інформаційний простір.

Таким чином можна говорити про поступовий перехід від локальної, колективної та обмеженої комунікаційної системи радянського часу до глобалізованої, індивідуалізованої та цифрової системи сучасності. Еволюція комунікаційних практик морячок не лише зумовила зміни в повсякденному житті, а й стала чинником формування нової моделі жіночої ідентичності в середовищі моряків та їх сімей – поєднання традиційних ролей, пов'язаних з очікуванням і підтримкою, із сучасними стратегіями самореалізації та участі у віртуальних спільнотах.

Отже, специфіка комунікацій українських морячок відображає ширші соціокультурні процеси – трансформацію родинних зв'язків, гендерних ролей і форм солідарності в умовах переходу від радянського до пострадянського та глобалізованого цифрового світу. Водночас саме система комунікацій постає вирішальним чинником у формуванні особливої жіночої субкультури – морячок. Вона визначає не лише способи підтримки стосунків із моряками, але й моделі жіночої ідентичності, практики взаємодії та солідарності, що вирізняють морячок з-поміж інших соціальних груп у портових містах України.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Група «Моряки|Морячки» в Telegram. URL: <https://t.me/maritimecommunity>
2. Група «Морячки України» в Telegram. URL: t.me/moryachki_girls_ua
3. Інтерв'ю з персонального архіву авторки.
4. Михайлова К.В., Книшова Я.О. Сленг як особливість комунікації в морській сфері. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса. 2020. Вип. 32. С. 80-84. URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/32>
5. Мороз О.Л. Особливості професійно-мовленнєвої діяльності морських спеціалістів. *Педагогічні науки*. Збірник наукових праць. 2020. Вип. 93. С. 100-104.
6. Средства связи с домом: ТЕЛЕГРАФ – TELEGRAM. *Морская правда*, август 2, 2017.
7. Стоянова Г. Заздрити чи співчувати: наративна інтерпретація жіночої долі у соціальній групі морячок. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація: Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р., Харків, 2016*. С. 193-202. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event_the%20narrative_interpretation_2015_by%20page.pdf
8. Стоянова Г. Морячки як соціальна група/субкультура (вектори наукового дослідження). *Поле: збірник наукових праць з історії, теорії, та методології польових досліджень: у 5 т./ наук.ред. М. Гримич, співупор. О. Соболева*. Київ: Дуліби, 2017. Т.2: Етнографія науки. Субкультури. Повсякдення. С. 161-170.
9. Hagmark- Cooper H. To be a Sailor's Wife. Cambridge Scholars Publishing, 2012. URL: <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-4438-3642-5-sample.pdf>
10. Hagmark-Cooper H. Is there a place for women in maritime history? URL: <http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/Sea/articles/hagmark.html>
11. Yur T., Nas S.A. Qualitative Study on the Life Struggles of the Wives of the Seafarers. *Journal of maritime research*. 2012. VOL IX. №2. p. 7-12. URL: <http://www.jmr.unican.es/index.php/jmr/article/download/174/...>

H.M. STOIANOVA, PhD in History,

Associate Professor of the Department of Cultural Studies,

e-mail: gzstoyanova@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1832-2265>

Odesa I.I. Mechnikov National University, 2

Vsevolod Zmiienko Str., 65082, Odesa, Ukraine,

BETWEEN LAND AND SEA: THE TRANSFORMATION OF THE COMMUNICATION SYSTEM OF UKRAINIAN SAILORS' WIVES

Research objective. This article analyses the transformation of the communication system of Ukrainian sailors' wives during the Soviet and post-Soviet periods. The research aims to identify changes in the forms and practices of communication among sailors' wives and fiancées in the context of socio-historical transformations.

The **research methodology** is based on reflection on personal experience and a combination of qualitative methods – interviews and field observations in the families of sailors in Odessa – with an analysis of specialised Internet resources (forums, social networks, online communities). The use of approaches from social anthropology and gender studies made it possible to trace how communication among sailors' wives serves not only as a tool for maintaining family ties, but also as a factor in the formation of a special female subculture based on shared experiences of waiting, solidarity, and adaptation to the specifics of the maritime lifestyle.

The **scientific novelty** lies in the introduction of the author's field materials into scientific circulation, which highlight the peculiarities of communication among Odessa sailors' wives, as well as in an attempt at a comparative analysis of Soviet and modern digital forms of communication. It is demonstrated that communicative changes reflect not only technical progress but also the

transformation of women's strategies for overcoming separation, organising time, and preserving identity in a globalised world.

The topic's relevance stems from the under-representation of sailors' wives as a distinct social group in Ukrainian humanitarian knowledge. Despite the existence of publications on professional communication among sailors, their wives remained outside the analytical field, which made it impossible to comprehensively understand the maritime environment as a complex of interrelated practices.

Conclusions. The study found that Soviet forms of communication among sailors' wives (telegrams, radiograms, letters, meetings in ports) have given way to modern digital means of communication (mobile phones, the internet, and social networks). These innovations not only made it easier to maintain ties with sailors but also contributed to the formation of a special female subculture based on solidarity and the unique experience of waiting.

Keywords: *sailors' wives, sailors, communication, Odessa, Soviet era, Internet communities, subculture, identity.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. The 'Sailors|Sailors.І.□UA' group on Telegram. URL: <https://t.me/maritimecommunity>
2. The 'Sailors of Ukraine' group on Telegram. URL: t.me/moryachki_girls_ua
3. Interview from the author's personal archive.
4. Mikhalova K.V., Knyshova Ya.O. (2020) Slang as a feature of communication in the maritime sphere. *Scientific notes of the International Humanitarian University*. Odessa. Issue 32. Pp. 80-84. URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/32> (in Ukrainian)
5. Moroz O.L. (2020) Features of professional speech activity of maritime specialists. *Pedagogical sciences*. Collection of scientific works.. Issue 93. Pp. 100-104. (in Ukrainian)
6. Means of communication with home: TELERAF – TELEGRAM. *Morskaya Pravda*, August 2, 2017. (in Russian)
7. Stoyanova G. (2016) Envy or sympathy: a narrative interpretation of women's fate in the social group of female sailors. *Oral history of the (un)overcome past: event – narrative – interpretation: Materials of the international scientific conference*, [Odessa] 8–11 October 2015, Kharkiv, P. 193–202. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event_the%20narrative_interpretation_2015_by%20page.pdf (in Ukrainian)
8. Stoyanova, G. (2017) Sailors as a social group/subculture (vectors of scientific research). *Field: a collection of scientific works on the history, theory, and methodology of field research: in 5 volumes/ scientific editor M. Hrymych, co-editor O. Soboleva*. Kyiv: Duliby. Vol. 2: Ethnography of science. Subcultures. Everyday life. Pp. 161–170. (in Ukrainian)
9. Hagmark-Cooper H.(2012) To be a Sailor's Wife. Cambridge Scholars Publishing. URL:<https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-4438-3642-5-sample.pdf>
10. Hagmark-Cooper H. Is there a place for women in maritime history? URL: <http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/Sea/articles/hagmark.html>
11. Yur T., Nas S. A. (2012) Qualitative Study on the Life Struggles of the Wives of the Seafarers. *Journal of maritime research*. VOL IX. №2. p. 7-12. URL: <http://www.jmr.unican.es/index.php/jmr/article/download/174/...>

Текст надійшов до редакції 20.08.2025. / The text was received by the editors 20.08.2025.

Текст затверджено до друку 26.09.2025. / The text is recommended for printing 26.09.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-13>

УДК 94(477):801.81]:[303.6:314.151.3054.73]:355.01(470:477)"2022/2024"

С. М. БІЛІВНЕНКО, канд. іст. наук,
доцент, завідувач кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій
e-mail: bilivnenko@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6724-5932>

Запорізький національний університет,
вул. Університетська, 66, м. Запоріжжя, 69600, Україна

К. А. ПЕТРОВА, канд. іст. наук,
старший викладач кафедри новітньої історії України
e-mail: petrowa_katerina@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-4589-5150>

Запорізький національний університет,
вул. Університетська, 66, м. Запоріжжя, 69600, Україна

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕНТАЛЬНИХ СТРУКТУР МИРУ ТА МІГРАЦІЇ В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ³¹

Мета дослідження: дослідити як усноісторичні інтерв'ю відображають трансформації ментальних структур українського суспільства в умовах новітньої російсько-української війни, зокрема через аналіз категорій «безпека/небезпека», «біженці/переселенці», мовного вибору та адаптації респондентів у процесі міграції.

Методологія дослідження ґрунтується на аналізі матеріалів усної історії (інтерв'ю з вимушеними мігрантами 2022–2024 рр.), із застосуванням якісних методів (порівняльний аналіз наративів, виявлення ментальних патернів), а також міждисциплінарного підходу, що поєднує інструменти історії, соціології, психології та культурної антропології.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні ментальних патернів вимушених мігрантів у період російсько-української війни 2022–2024 рр. на основі матеріалів усної історії, а також у доведенні залежності готовності до наративного висловлювання від досягнення респондентами «модусу безпеки». Запропоновано розглядати усну історію не лише як метод збору джерел, а й як інструмент соціальної політики та засіб фіксації трансформацій суспільної ідентичності в умовах війни.

Висновки. На підставі аналізу усноісторичних інтерв'ю обґрунтовано ефективність усної історії як інструмента дослідження міграційних процесів, спричинених повномасштабним вторгненням, оскільки вона дозволяє зафіксувати не лише факти переміщення, а й ментальні патерни, емоційні реакції та трансформації ідентичності. Підтверджено, що вагомим чинником для готовності респондентів ділитися власним досвідом є досягнення ними «модусу безпеки» – стану, коли людина відчуває себе захищеною та здатною до рефлексії. Виявлено потенціал усної історії як інструмента соціальної політики, зокрема через надання респондентам відчуття значущості та включеності в історичний процес під час інтерв'ю. Окреслено перспективи подальших усноісторичних досліджень, у яких ключову роль можуть відіграти повторні інтерв'ю, міждисциплінарні підходи до аналізу усних свідчень, а також поєднання наративів із візуальними та особистими джерелами (щоденниками, фотографіями, малюнками, цифровими мемами).

Ключові слова. Адаптація, безпека, біженці, міграція, мир, тимчасово переміщені особи, усна історія.

*Видання здійснено в межах рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» за програмою (Peace and Mobilities №101182968 – HORIZON TMA MSCA). Підтримка Європейської Комісії у створенні цього видання не означає схвалення змісту, який відображає лише погляди авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ньому.

©С. М. Білівненко, К. А. Петрова, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Як цитувати: Білівненко С.М., Петрова К.А. Усна історія як інструмент дослідження ментальних структур миру та міграції в умовах новітньої російсько-української війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 41. С.145-154. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-13>

In cites: Bilivnenko S.M., Petrova K.A. (2025). Oral history as a tool for exploring mental structures of peace and migration in the context of the contemporary russo-ukrainian war. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 41, (145-154), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-13> (in Ukrainian)

Російсько-українську війну називають найбільш задокументованою в історії збройних конфліктів. І значну частину цього унікального «архіву війни» складають усноісторичні інтерв'ю. Від самого початку повномасштабного вторгнення російських військ на територію України розпочався і процес збирання усноісторичних свідчень, до якого долучилися не лише професійні історики, а й представники різних галузей знань: журналісти, мистецтвознавці тощо. Усна історія набула безпрецедентної актуальності як спосіб фіксації індивідуальних і колективних досвідів війни.

Важливою складовою історії цього періоду є наративи тимчасово переміщених осіб, в яких зафіксовано їхній досвід міграції та трансформація уявлень про мир та безпеку крізь призму переміщення. Такі усноісторичні інтерв'ю відображають процеси руйнації повсякденних практик та водночас презентують пошук нових моделей адаптації.

Збір усних свідчень тимчасово переміщених осіб, які вимушені були виїхати закордон, розпочався практично одразу від початку міграційного руху. Зокрема фольклористкою Ларисою Вахніною були опрацьовані усні свідчення українських переселенців в Польщі та Угорщині, записані в 2022 р. [1, с. 182–189]. Від 2022 р. збирає власний архів усних свідчень очевидців активної фази російсько-української війни українська фольклористка Ірина Коваль-Фучило. Авторка зібрала та проаналізувала автобіографічні оповіді українських біженок у Польщі, Франції та Фінляндії [2, с. 122–145]. Також з 2022 р. здійснює збір наративів українських переселенців закордоном, а саме в Європі, фольклорист Микола Дмитренко. Цікавими для нашого дослідження є спостереження науковця про відсутність відчуття безпеки серед біженців у 2022 р. Вони часто виглядали розгубленими та просили не зазначати їхні справжні імена та прізвища при використанні інтерв'ю [2, с. 151].

Дане дослідження виконане в межах рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій «HORIZON EUROPE» («Горизонт Європа») за програмою «Peace and Mobilities» («Мир та мобільності») та базується на усноісторичних інтерв'ю з тимчасово переміщеними особами, які на момент проведення дослідження перебували в Німеччині.

Методи усної історії дають змогу розглядати процеси миру та мобільності не лише як переміщення в просторі та часі, а і як процес зміни певних психологічних структур в цілих суспільствах та в житті окремих осіб.

Усна історія в нашому дослідженні розкриває уявлення про обставини, в яких люди переміщувалися, їхні уявлення про мир, етапи руйнації повсякденних практик та повернення до мирного життя, «усвідомлення миру» через звуки, зображення, пахощі, вчинки, матеріальні речі, що асоціюються із цим мирним життям. Водночас усна історія виступає матеріалом для пояснення причин, перебігу та наслідків міграції в умовах війни.

Основне в оповідях з усної історії, що були записані під час російсько-української війни, – це не набір верифікованих фактів, що історики отримують від своїх учасників бесіди. Головне – це ідея. Ідея, з якою наші носії «своєї історичної правди» живуть своє історичне буття. Теми та структури історій, що дослідник пропонував оповідачам, зазнавали докорінних змін під впливом самого оповідача, тому цікавим є виявлення інформативних можливостей напів структурованих інтерв'ю, зібраних дослідницькою командою.

Буденність смертельної небезпеки, яка стала реальністю із початком повномасштабного вторгнення російської армії в Україну, впливає на кожну оповідь, тому інформативність матеріалів опитуваних мігрантів залежить від багатьох факторів. Людська пам'ять і здатність (а головне, бажання) донести інформацію про своє бачення подій війни та вимушеної міграції формують у оповідача свій уявний світ, який він передає дослідникам у вербальній формі. За умови, що інтерв'ю проводиться за допомогою відеофіксації, створюється ще одне поле для аналізу історичного періоду – це відеозображення, що передає емоції, рухи, міміку, реакції опитуваного. Даний елемент комплексного джерела усної історії дозволяє застосовувати характеристики невербальної комунікації як допоміжні інформативні елементи та розширювати інтерпретацію отриманих даних. Потрібно пам'ятати, що дослідник перед проведенням інтерв'ю також вже вибудував свій уявний світ, який частково відображено у програмі опитування. Тим паче, що дослідник сам перебуває в умовах війни, має особистий досвід переміщень, спілкування із оточуючими, які мають подібний досвід, перебуває в інформаційному просторі, насиченому оповідями та описами міграцій, викликаних війною.

Наш підхід передбачає виокремлення інформативних кластерів, сформованих на основі напрямів, закладених у програму опитування, та уточнених у процесі подальшого опрацювання зібраних матеріалів. Необхідність повторного інтерв'ювання мігрантів розуміють як належне представники різних дослідницьких центрів в Україні. У 2022 та 2024 роках Центр міської історії (м. Львів) проводив розширені інтерв'ю із українцями, що змушені були мігрувати через бойові дії. Повторні інтерв'ю засвідчили суттєві зміни у сприйнятті війни та зсув акцентів у рефлексії респондентів.

Подібна ситуація зафіксована і чернігівськими дослідниками, а також нашим запорізьким центром усної історії.

Під час інтерв'ювання ми свідомо не встановлювали жорстких географічних і хронологічних меж дослідження. Водночас у процесі збирання матеріалів сформувалася досить чітка картина, яка, однак, відображає певні обмеження, зумовлені передусім ресурсними можливостями дослідників. «Маршрути» нашої роботи визначалися особливостями кола спілкування та наявними особистими контактами, що, у свою чергу, стало одним із ключових чинників формування персональної бази респондентів. За умов можливості дистанційного інтерв'ювання за допомогою онлайн-зв'язку запис може здійснюватися з безпечної локації з мінімальним обладнанням та доступом до мережі Інтернет; при цьому респондент перебуває в аналогічних умовах. Водночас практика свідчить, що лише налагодження емоційного контакту, яке найефективніше досягається під час безпосереднього («живого») спілкування, забезпечує максимально якісний запис. Адже саме спільна присутність у просторі, безпосередня реакція на запитання та низка невербальних чинників створюють ефект зближення між дослідником і респондентом.

Важливе значення має розуміння того, який саме процес описує респондент. Запорізький національний університет має досвід проведення опитувань, спрямованих на вивчення переміщень населення у різні періоди ХХ–ХХІ ст. Коли досліджувані події стосувалися радянської колективізації, голодомору, Другої світової війни, процесів урбанізації в радянській Україні, подій Революції гідності 2013–2014 рр., то інтерв'ю стосувалися вже завершених процесів, що спричинили переміщення людей. Події першої половини ХХ ст. могли відтворити у своїх свідченнях лише особи похилого віку, чії оціночні судження значною мірою спиралися на подальший життєвий досвід. Власну міграцію вони осмислювали як один із факторів їхнього наступного життя, яке вже знаходиться на схилі, тому саме з цієї перспективи здійснювали її оцінку. Якщо ж події тривають тут і зараз, в нашому випадку під час новітньої російсько-української війни, то ми можемо охопити всі вікові та соціальні категорії. Водночас досвід кожної людини буде настільки унікальним, що здійснювати узагальнення епістемного характеру виявляється досить складно.

Усна історія відображає життя цілих народів, проте зафіксована у вигляді персональних досвідів конкретних особистостей. Фіксація ментальних патернів в період війни передбачає

виявлення реакцій індивідуумів на події оточуючої їх реальності, сформованих як на основі власного життєвого досвіду, так і через усну комунікацію зі старшими членами родини та знайомими.

У цілому усна історія є найбільш давнім та дієвим інструментом формування ментальних структур в історичній перспективі. Ці структури формуються під впливом свідчень «досвідчених» – тих, хто пережив подібний досвід. Міграція, у свою чергу, провокує низку життєвих питань, на які немає готових відповідей: на який період ви покидаєте своє житло, як законсервувати та убезпечити помешкання від пошкоджень та мародерства; яким чином прощатися із тими, хто залишається, адже це може бути остання зустріч, які слова при цьому є найважливішими; які речі брати із собою, що є більш важливим в дорозі та на новому місці мешкання.

Досвід міграції завжди був центральним наративом в багатьох усних оповідях, які записувалися членами команди. Для багатьох досвід переміщення в житті є найбільш знаковим. Міграція руйнує усталені ментальні структури осілого життя, знецінює матеріальні надбання, які створюють домашній комфорт. На перший план виходять питання адаптації до життя в русі.

Під час усних опитувань мова виступає ключовим інструментом дослідника, водночас вибір респондентом мови відповіді є важливим індикатором трансформації ментальних структур суспільства. Наприклад, 2022–2024 рр. під час опитувань осіб, що залишили окуповані росіянами території, російськомовні в побуті респонденти або давали відповіді рідною мовою, або переходили на українську, яку вважали більш природною в умовах розмови, уникаючи мови ворога. Проте в більшості спостерігався мовний дуалізм: емоційні моменти респонденти передавали тією мовою, яка найкраще відображала їхні почуття.

Розуміючи, що порівняння є досить умовним, проте за відсутності на сьогодні інших джерел, подібних до усноісторичних інтерв'ю, проведених на окупованих територіях, ми аналізували також інтерв'ю російських пропагандистів, матеріали місцевих засобів масової інформації та державних російських каналів, а також записи російських окупантів, отримані від місцевого населення та полонених. І не було виявленого жодного інтерв'ю, яке б давалося українською мовою. Це говорить про те, що ментальний безпековий патерн у опитуваних заблокований, вірніше він є моделлю вищої міри закритості, респонденти можуть лише озвучити лояльні тези, без жодної критики та аналізу. Весь свідомий потік інформації при такому насильницькому опитуванні/інтерв'ю/допиті направлений на створення про себе позитивного для агресора образу, який дозволить продовжувати участь у соціальних процесах.

При міграції руйнується семантична структура ментального модусу безпеки, утворена такими соціальними смислами, як соціальний порядок, надійність, стійкість, гармонійність, а на перший план виходять адаптивність та життєстійкість.

Чим далі особа знаходиться від театру бойових дій, чим далі його міграційний шлях, тим звісно безпечніше вона себе відчуває та може більш вільно давати інтерв'ю. Здається, що це очевидний факт, проте вимагає підтвердження емпіричним шляхом, яке ми отримали в результаті аналізу проведених інтерв'ю. Опитувані були готові давати інтерв'ю після того, як потрапляли в «модус безпеки»: для одних це означало перебування у м. Запоріжжя, за 35 км від лінії фронту, для інших – уже в Німеччині чи іншій країні Європи.

Досягнення безпекового патерна, тобто того рівня ментальності, коли людина вільна висловлюватися та ретранслювати свій життєвий досвід, є необхідною умовою для проведення усноісторичних інтерв'ю. Наприклад, респондент Сергій [11], 1978 року народження, був готовий дати інтерв'ю вже після того, як зупинився в своєму міграційному рухові. Безпечним для нього стало перебування в Німеччині, до цього він перебував в Запоріжжі, потім в Польщі. Його шлях міграції розпочався із в'язниці у рідному м. Токмак Запорізької області. До в'язниці він був запроторений російськими окупантами за проукраїнську та протестантську (християнську) самоідентифікацію.

Страждання, заподіяні росіянами, не спричинили того, що він відмовився від російської мови, якою і давав інтерв'ю. Припускаємо, що Сергій перебував вже у безпеці, тому міг вільно

висловлювати свої думки та судження рідною йому мовою. Своє майбутнє він пов'язував із країною перебування (Німеччина), тому не потребував акцентування лояльності до української держави чи суспільства. Але, перебуваючи ще в Україні, він відмовлявся від інтерв'ювання, проте не відмовляючись від нього в принципі. Тобто можливість поділитися своїм досвідом виживання та міграції, він напряду пов'язував із відчуттям безпеки для себе особисто та для своєї родини.

Загалом модель миру серед опитуваних не пов'язана із віддаленістю від місця бойових дій, оскільки пріоритетом у їхніх усних інтерв'ю є досягнення миру для всієї країни. Особисте відчуття миру часто пов'язане саме з встановленням миру в Україні. Ілюзія миру є досить крихкою, більшість опитуваних не відчували себе у мирі та безпеці, навіть перебуваючи за кордоном. Проте у опитуваних, які є батьками, через усі інтерв'ю проходить червоною ниткою пріоритет забезпечення мирного життя для своїх дітей, що водночас слугує для них відповіддю на запитання, чому вони перебувають за кордоном.

Інший досвід представлений історією Сергія [12], який нині мешкає у Львові. Він постійно рухався, як йому видавалося, в останній момент уникаючи загрози смерті, і описував цей період як справжні «перегони зі смертю». Разом з родиною чоловік виїхав з території Запорізької області, окупованої вже за тиждень, і не відчував себе у безпеці, поки не опинився в центрі України (Хмельницька область), потім у Львові, перетнув кордон із Польщею, де мешкав у Кракові. Далі родина перебралася до Німеччини, яка стала для них зоною миру, але не зоною спокою. Як і для іншого Сергія, якого ми згадували раніше. Для обох військово-політичний мир у новій країні проживання не став для цих чоловіків тією зоною комфорту, яка дозволяє вважати процес міграції завершеним. Тому молодший із чоловіків вже повернувся до Львова, одного із найбільш західних великих міст України.

Оповіді наших респондентів, все ж таки, дозволяють виокремити згадувані кластери інформації. До першого віднесемо фіксацію шоку проходження через фазу активних бойових дій, виживання під обстрілами, в малоприспособованих підвалах, сховищах, погребях, після втрати майна або, гірше того, рідних та близьких. Другий кластер – процес виїзду за кордон, що супроводжувався розумінням «здобуття/повернення/отримання миру». І хоча маршрути перетину кордону були неймовірно виснажливими, але у розповідях фіксуємо феномен ірраціональності, тобто маємо такі вислови, на кшталт «нам пощастило», «диво».

Водночас усна історія дає змогу простежити, які смислові категорії стають визначальними для індивідуальних і колективних наративів війни. Для аналізу було обрано категорії «безпека/небезпека» та «біженці/переселенці».

Однією з базових у досвіді тимчасово переміщених осіб постає категорія **«безпека/небезпека»**. Саме відчуття (або відсутність) безпеки визначає готовність респондентів розповідати про свій досвід, впливає на глибину та щирість їхніх свідчень, а також формує уявлення про мир як цінність.

Під час аналізу інтерв'ю з тимчасово переміщеними особами було виявлено два рівні осмислення категорії «небезпека»: екзистенційний та повсякденний. На екзистенційному рівні більшість респондентів ототожнюють перебування в Німеччині після виїзду з України з відчуттям базової безпеки та захищеності, на відміну від досвіду життя в Україні в умовах війни. Пані Альона згадує: «Я рятувала малого, тому що... Йому було дуже страшно, йому було дуже страшно» [3] натомість «Німеччина нас рятувала» [4] – зазначає пан Андрій. Для переважної більшості респондентів відчуття небезпеки асоціюється насамперед із першими днями повномасштабного вторгнення, коли загальне почуття страху зумовлювали масовані обстріли території всієї країни у поєднанні з невизначеністю щодо масштабів і швидкості можливого просування окупаційних військ. На сьогодні для них територія України залишається небезпечною для життя через те, що російські війська продовжують обстріли всієї країни, а ракети та безпілотники можуть дістатися будь-якої точки країни.

Побутовий рівень усвідомлення «небезпеки» проявляється в інтерв'ю, коли респонденти розповідають про своє життя в Німеччині: «Ну, а Німеччина приймала нас дуже добре, дуже добре. І всі люди були добрі, окрім російськомовних німців. Зараз вони притихли

всі, а тоді це було дуже чутно, дуже чутно у всіх магазинах, по зупинках, просто на вулиці. Вони шипіли, вони виказували невдоволення» [5]. Олександра ділиться спогадами про спілкування з російськомовними: «Хтось казав: «Чого ви тут сидите?» і «Повертайтеся до себе» [8]. Таким чином, російська мова стала маркером небезпеки: «Мабуть, в присутності російської мови ти починаєш відчувати небезпеку просто на автоматі тепер» [9], – говорить пані Олена. Подібними хвилюваннями ділиться пані Ольга: «...хотілось би, аби українці спілкувались українською, тому що коли ти їдеш в транспорті, ти чуєш російську мову і ти не розумієш, що це українець, це росієць, це тяжко...» [10].

Наступний кластер – це набуття статусу (офіційного чи фактичного) переселенців, коли наші респонденти опинялися у відносно безпечних умовах, вирішували питання повсякденного облаштування та побуту. Для аналізу обрано категорію **«біженці/переселенці»**.

Тимчасово переміщені українці не готувалися до переїзду до іншої країни, не збирали речі, не готували документи. Переважна більшість була впевнена в тому, що вони виїждять тимчасово, на «два-три тижні». «Той рюкзак, що взяла в бомбосховище з собою, так я з ним сюди [в Білефельд] і приїхала», – говорить пані Людмила [6]. Переважна більшість таких переселенців відчують сором за те, що покинули свою країну. У інтерв'ю з ними часто можна почути: «Життя поставлене на паузу» [6]. Пані Альона зізнається: «Мені здається, що через те, що я поїхала, я трусіха» [3]. Найбільш відверто про це говорить пані Наталія: «Я сюди приїхала, я місяць не виходила з квартири. Я себе почувала винною. Воно так глибоко мені було, що я не дзвонила нікому. Бо я тут, вони всі там, мої подруги, мої друзі. Я веду до того, що іноді мені здається, що я не маю права взагалі говорити багато про війну, тому що я... Як це сказати? Поїхала» [7].

Ця категорія тимчасово переміщених законсервувала емоції перших днів війни і бояться їх відпустити, аби їх не звинуватили співвітчизники у байдужості, у побудові свого життя в мирному середовищі, коли їхні рідні, знайомі, друзі залишаються жити в своїй країні під щоденними загрозами життю. Для цих переселенців, як і для всіх українців у перші дні війни, новини стали невід'ємною частиною життя. Люди прокидалися і засинали з новинами, відслідковували їх протягом дня. Проте перші шоківі реакції війни не можуть тривати довгий час, психіка адаптується, люди поступово повертаються до звичного життя, наскільки це дозволяє безпекова ситуація. Проте для деяких переселенців цієї адаптації не відбулося: «Досі я відкриваю очі, я зразу беру телефон і читаю новості» [7], – говорить пані Наталія. Новини також є тим місточком, який, на думку переселенців, поєднує їх з тими, хто залишився в Україні: «Я завжди слідкую за новинами, звичайно. Люди, які виїхали, що вони не переживають тоді, звичайно, вони знаходяться в безпеці, але вони, все одно, зі своїми рідними, зі своєю країною, переживають», – зазначає пані Оля [10].

Викладачами факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету в межах виконання грантового проєкту «Мир та мобільність» в рамках програми HORIZON EUROPE було розроблено анкету для тимчасово переміщених осіб та проведено анкетування, за результатами якого 36,4% опитаних не вважають себе біженцями. Проаналізувавши усноісторичні інтерв'ю, серед респондентів було виявлено домінування стереотипічного образу біженця як бідної, часто неосвіченої людини, що вирушила у пошуках кращого життя. Натомість українські переселенці протиставляють себе: «Вони [німці] були здивовані: «А що у вас прямо у кожного по одній-дві вищі освіти? Всі працювали, майже половина працюють за фахом. У нас такий інститут сім'ї – дітям дати освіту і будинок, ну хату, квартиру» [3]. Також не вважає себе біженкою пані Яна: «Я дивлюся якесь відео там, де партія відома німецька – АФД, і вона каже, що всіх там ауслендерів, тобто іноземців треба вигнати. А я сиджу і думаю: «Боже, це ж я». Оце відчуття: «Ауслендер – це ж я, це ж я біженець». Це взагалі для мене страшне слово. Біженцем взагалі не сприймаю себе. Емігрант – мені більше подобається це слово. Ми втікали не від бідноти, а від війни» [13].

Переважає більшість респондентів наголошують на тому, що в Україні у них був свій дім, гарна робота, перспективи та плани на життя, що на їхню думку, відрізняє їх від біженців. Наприклад, пані Яна згадує: «...в Україні, все одно, в тебе були свої цілі, в тебе була робота, ти там щось планував, там, там я зараз попрацюю, ми те зробимо» [13]. Своїми планами напередодні війни ділиться пані Альона: «У нас тільки налагодилося з роботою. Ми планували і машину нову купувати, і ремонт робили. Ми токо в січні закінчили дитині, зробили кімнату, бо він підріс, в школу наступний рік йде, і ми зробили йому гарну кімнату з ремонтом. Я купила обої і замовила кухню, завдаток дала на нову кухню собі» [3]. По поверненню до України в першу чергу зайти до своєї квартири та відвідати роботу мріє пані Наталія: «...я б на роботу бисто пішла. Я не знаю. Я в квартиру хочу зайти» [7].

Людям, які опинилися у нових умовах виживання, а не звичного спокійного життя, необхідно було адаптуватися та «приймати правила гри». особливим випробуванням ставало усвідомлення власної безпорадності та, за їхнім відчуттям, непотрібності; багато хто сприймав себе як тягар для рідних. Для представників майже всіх поколінь гостро постала проблема житла. Якщо мігрантів спочатку оселили у себе рідні або знайомі, то вже за кілька тижнів або місяців виникало відчуття дискомфорту тісного проживання, гостро поставали конфлікти ситуації. Додатково на психологічний стан переселенців впливало вимушене безробіття. Ті, кому не вдавалося знайти роботу, нерідко долучалися до волонтерського руху. Це на певний період вирішувало проблему зайнятості, але пізніше призводило до емоційного виснаження. Для літніх людей переїзд часто супроводжувався загостренням хронічних хвороб, що обмежувало їхню мобільність і, на жаль, у багатьох випадках ставало причиною передчасної смерті. Тому реакції вимушених переселенців на нові виклики були різними, і формують ще один інформативний кластер – «*адаптація*». Частина мігрантів змогла пристосовуватися: шукала роботу, отримувала допомогу від державних та благодійних організацій, орендувала самостійне помешкання. Інші повернулися з-за кордону, але після масованих обстрілів українських міст і нових наступів росіян знову змушені були залишати свої домівки. Частина ж змиралася зі своїм статусом переселенців та проживає у шелтерах, отримуючи допомогу для підтримання базового життєзабезпечення.

Таким чином, матеріали усної історії можна розглядати як своєрідну лінзу для дослідження процесів міграції – як еволюційної, так і вимушеної. Вони дозволяють зосередитися на окремих аспектах, які потребують уважного аналізу з точки зору виявлення та трансформації ментальних патернів у процесі міграції. Це можуть бути питання миру й війни, еміграції та уникнення насильства, а також досвіду співжиття в нових громадах.

Дослідник виокремлює певний комплекс питань, що є релевантними для завдань наукового дослідження, і формує програму, яка базується на розумінні усної історії як інструменту осмислення позиції особи на різних етапах міграційного шляху. Такий підхід дозволяє виявити закономірності поведінкових патернів, розкривати прагнення та очікування мігрантів, передбачати можливі конфліктні ситуації та, у ширшій перспективі, перетворювати усну історію на інструмент соціальної політики. Навіть сам процес опитування є певним елементом такої політики, адже мігрант, якого опитують, отримує сигнал, що він важливий для соціуму, етапи його переміщення та його переживання при цьому є частиною історичного процесу, що потенційно підвищує його думку стосовно самого себе.

Необхідною умовою для усної історичної дослідження міграційних процесів є повторні опитування респондентів через певний період, залучення міждисциплінарних методів із галузі психології, соціології, соціальної антропології, культурології, політології, комунікації та інших. Також важливо одночасно збирати візуальні джерела та щоденники, записувати розповіді про сни війни, особисті візуальні історії (фото або відео), візуальні меми та зображення з соціальних мереж, малюнки.

Такі джерела, а також записи усної історії, повинні шляхом узагальнення чуттєвого індивідуального досвіду міграції допомогти дослідникам сформувати уявлення щодо колективного переживання міграційних процесів, які можливо представити через певні ментальні структури.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вони повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Вахніна Л. Усні сповіді біженців від російсько-української війни як фольклорний та історичний матеріал. *Studia Polsko-Ukrainiskie*. 2023. №. 10. S. 182–189.
2. Дмитренко М. Втеча від війни. Фольклорні наративи мігрантів з України до Європи. *Російсько-українська війна в сучасному фольклорі: антропологічний вимір*. Київ : видавництво ІМФЕ, 2025. С. 146–162.
3. Інтерв'ю з Альоною О. 19.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (далі – РВ ЗВІУАД НАНУ)*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
4. Інтерв'ю з Андрієм Б. 19.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
5. Інтерв'ю з Катериною В. 25.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
6. Інтерв'ю з Людмилою Д. 16.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
7. Інтерв'ю з Наталією К. 19.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
8. Інтерв'ю з Олександром Л. 19.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
9. Інтерв'ю з Оленою О. 18.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
10. Інтерв'ю з Ольгою Д. 16.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
11. Інтерв'ю з Сергієм. 01.10.2023. м. Аусбург (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
12. Інтерв'ю з Сергієм. 27.01.2025. м. Львів (Україна). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
13. Інтерв'ю з Яною К. 19.01.2025. м. Білефельд (Німеччина). *РВ ЗВІУАД НАНУ*. Колекція усних інтерв'ю з історії російсько-української війни 2014–2025.
14. Коваль-Фучило І. Автобіографічні оповіді українських біженок у Польщі, Франції, Фінляндії: тематика і стратегія самопрезентації. *Російсько-українська війна в сучасному фольклорі: антропологічний вимір*. Київ : видавництво ІМФЕ, 2025. С. 122–145.

S. M. BILIVNENKO, PhD in History,

Associate Professor, Head of the Department of Source Studies and Social Communications

e-mail: bilivnenko@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6724-5932>

Zaporizhzhia National University,

Universytetska St., 66, Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

K. A. PETROVA, PhD in History,

Senior Lecturer at the Department of Modern History of Ukraine

e-mail: petrowa_katerina@ukr.net; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-4589-5150>

Zaporizhzhia National University,

Universytetska St., 66, Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

ORAL HISTORY AS A TOOL FOR EXPLORING MENTAL STRUCTURES OF PEACE AND MIGRATION IN THE CONTEXT OF THE CONTEMPORARY RUSSO-UKRAINIAN WAR

Research aim is to explore how oral history interviews reflect the transformations of mental structures within Ukrainian society during the contemporary Russo-Ukrainian war, particularly through the analysis of categories such as “security/insecurity,” “refugees/internally displaced persons,” language choice, and respondents’ adaptation during migration.

Methodology of the research is based on the analysis of oral history materials (interviews with forced migrants from 2022–2024), employing qualitative methods (comparative narrative analysis, identification of mental patterns), as well as an interdisciplinary approach that combines tools from history, sociology, psychology, and cultural anthropology.

The scientific novelty of the study lies in identifying mental patterns among forced migrants during the Russo-Ukrainian war of 2022–2024 based on oral history materials, and in demonstrating the dependence of narrative expression readiness on the respondents’ attainment of a “security mode.” It is proposed to consider oral history not only as a method of source collection but also as a tool of social policy and a means of documenting transformations of social identity under wartime conditions.

Conclusions. Based on the analysis of oral history interviews, the effectiveness of oral history as a tool for studying migration processes caused by the full-scale invasion is substantiated, as it allows for the recording not only of displacement facts but also of mental patterns, emotional reactions, and identity transformations. It is confirmed that a significant factor in respondents’ willingness to share their experiences is the attainment of a “security mode”—a state in which a person feels protected and capable of reflection. The potential of oral history as a tool of social policy is revealed, particularly through providing respondents with a sense of significance and inclusion in the historical process during interviews. Prospects for further oral history research are outlined, in which repeated interviews, interdisciplinary approaches to analyzing oral testimonies, and the combination of narratives with visual and personal sources (diaries, photographs, drawings, digital memes) may play a key role.

Keywords. *Adaptation, security, refugees, migration, peace, internally displaced persons, oral history.*

Conflict of interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, they fully comply with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Vakhnina L. (2023) Oral confessions of refugees from the Russian-Ukrainian war as folklore and historical material. . *Studia Polsko-Ukrainskie*. No. 10. S. 182–189. (In Ukrainian)
2. Dmytrenko M. (2025) Escape from War. Folklore Narratives of Migrants from Ukraine to Europe. *The Russian-Ukrainian War in Modern Folklore: An Anthropological Dimension*. Kyiv: Publishing House IMFE, S. 146–162.
3. Interview with Alyona O. 01/19/2025. Bielefeld (Germany). *Manuscript Department of the Zaporizhzhia Branch of the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (hereinafter – RV ZVIUAD NANU)*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
4. Interview with Andriy B. 01/19/2025. Bielefeld (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
5. Interview with Kateryna V. 01/25/2025. Bielefeld (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
6. Interview with Lyudmila D. 01/16/2025. Bielefeld (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
7. Interview with Natalia K. 01/19/2025. Bielefeld (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
8. Interview with Oleksandra L. 01/19/2025. Bielefeld (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
9. Interview with Olena O. 01/18/2025. Bielefeld (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
10. Interview with Olga D. 01/16/2025. Bielefeld (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
11. Interview with Serhiy. 10/01/2023. Augsburg (Germany). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
12. Interview with Serhiy. 01/27/2025. Lviv (Ukraine). *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
13. Interview with Yana K. 01/19/2025. *RV ZVIUAD NANU*. Collection of oral interviews on the history of the Russian-Ukrainian war 2014–2025.
14. Koval-Fuchylo I. (2025) Autobiographical stories of Ukrainian refugees in Poland, France, Finland: themes and strategies of self-presentation. *The Russian-Ukrainian War in Modern Folklore: An Anthropological Dimension*. Kyiv: Publishing House IMFE, S. 122–145.

Текст надійшов до редакції 25.08.2025. / The text was received by the editors 25.08.2025.

Текст затверджено до друку 04.10.2025. / The text is recommended for printing 04.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

А. А. ДМИТРЕНКО, канд. істор. наук,доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
історичного факультету, науковий співробітникe-mail: dmytrenko.a@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>*Волинський національний університет імені Лесі Українки**Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф*

Проспект Волі, 13, м. Луцьк, Волинська область, 43025, Україна

**РОДИЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ: ТРАДИЦІЙНІ НОРМИ
ПОВЕДІНКИ ВАГІТНОЇ ЖІНКИ**

Мета дослідження. На основі польових етнографічних матеріалів, зібраних у Ковельському і Камінь-Каширському районі Волинської області, дослідити допологові звичаї Волинського Полісся, зокрема, проаналізувати нормативні правила поведінки вагітної жінки (застереження й заборони), які моделюють особливості виношування й народження дитини, забезпечення фізичного й морального здоров'я матері та її дитини.

Методологія дослідження. Використані історичні методи (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний) та етнологічний метод дослідження (збирання польових матеріалів за програмою-запитальником, проведене із застосуванням куцзового методу етнологічних досліджень).

Наукова новизна. Вперше досліджено традиції регламентування правил поведінки вагітної жінки на Волинському Поліссі та з'ясовано їх мотивацію. Використані експедиційні польові матеріали, що вперше вводяться до наукового обігу.

Висновки. Доведено, що допологові звичаї, які започатковують обряди, пов'язані з народженням дитини, визначають норми поведінки вагітної жінки та ставлення до неї оточуючих. З'ясовано, що обмеження й заборони, які регламентували всі сторони життя жінки при надії, мали на меті забезпечення здорового перебігу вагітності та пологів і захист дитини від вроджених фізичних і розумових вад, що зумовлено віруваннями про таємничий зв'язок ще ненародженої дитини із вчинками майбутньої матері. Одні з нормативних правил носили практичний характер, інші сформувалися на основі давніх вірувань про причинно-наслідковий зв'язок подібних предметів та вчинків – гомеопатична магія. Наголошено, що виконання вагітною жінкою її повсякденних обов'язків практично не обмежувалось, що визначалось природністю стану вагітності.

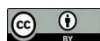
Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, родильна обрядовість, допологові звичаї, вагітна жінка, дитина, магія, Волинське Полісся.

Як цитувати: Дмитренко А. А. Родильна обрядовість на Волинському Поліссі: традиційні норми поведінки вагітної жінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С.155-164. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-14>

In cites: Dmytrenko A. A. Childbirth ritual in the Volyn Polissya region: traditional norms of behavior for pregnant women. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 41, (155–164), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-14> (in Ukrainian)

Важливу роль у житті кожного народу відіграють обряди життєвого циклу, які пронизують життя людини від народження до смерті. Особливого значення надавали

©А. А. Дмитренко, 2025

народженню саме здорового члена родини й суспільства, що спричинило формування низки звичаїв, заборон, захисних дій, що базувалися на світоглядних уявленнях і віруваннях того чи іншого суспільства. Сьогодні частина традиційних звичаїв відійшла в минуле, однак окремі з них дотепер присутні в житті мешканців різних регіонів України. Зважаючи на етнокультурну різноманітність нашої держави, в різних регіонах сформувався свій особливий комплекс обрядів і звичаїв, пов'язаних з народженням дитини, який в основі спрямований на забезпечення фізичного і морального здоров'я майбутньої матері та її дитини.

Аналізуючи історіографію проблеми варто відзначити працю Н. Гаврилук, яка, при дослідженні родильної обрядовості українців, використала метод картографування, а також дослідила особливості звичаїв, пов'язаних з народження дитини, на Любешівщині [5]. Значним внеском в дослідження родильної обрядовості стали праці О. Боряк, у т. ч. монографія про унікальну постать української родильної обрядовості бабу-повитуху. Особливість праць дослідниці полягає в широкому використанні польових етнографічних матеріалів, зібраних в різних регіонах України, у т. ч. й на Поліссі [4]. Пологові звичаї, характерні для Полісся, досліджували В. Борисенко [3], Т. Кухарьонук і З. Росінська [10], Д. Ганус [6], О. Кондратович, яка видала працю про родильні обряди Полісся [9], та ін. [11; 12; 14].

Незважаючи на увагу дослідників до означеної теми, традиції, народні знання та вірування, характерні для допологового циклу, що склалися на Волинському Поліссі, на сьогодні вивчені лише частково, що актуалізує дане дослідження. Актуальною є тематика статті, так як розкриває один з аспектів нематеріальної культурної українців, зокрема досвід, народні знання й вірування, пов'язані із жінкою, що очікує дитину, характерні для Волинського Полісся. Дослідження ґрунтується на польових матеріалах, зібраних в ході експедицій до Шацького, Любомльського і Ратнівського і Камінь-Каширського районів (тепер – Ковельський і Камінь-Каширський) у 2008–2011 і 2013–2014 років, проведених у рамках етнографічної практики студентів спеціальності «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури» (тепер – «Культурологія Музеезнавство») Волинського національного університету імені Лесі Українки [1], частина яких опублікована у наукових збірниках «Минуле і сучасне Волині та Полісся» [13; 15] й у виданні ІМФЕ НАН України «Етнографічний образ України» [7, с. 33–55, 58–60].

Виклад основного матеріалу. Перші магічні дії, спрямовані на появу здорових нащадків, присутні вже у весільному обряді. Під час обдаровування молодят гості примовляли побажання, як то: *«Дарую гроші, щоб були діти хороші», «Дарую гроші на чотири канти, щоб було чотири сини і всі музиканти», «Дарую кусок глини, щоб до року просили на хрестини», «Дай Боже, вам стільки дочечок, як у стелі дощечок, і стільки синочків, як у лісі дубочків»*. У с. Вижгів (Рвн) на весіллі прямо говорили, чого чекають від наречених: *«Бажаємо багатіти, а спереду горбатіти»* [14, с. 113]. Щоб у молодят були гарні дітки, їм до вінчання не можна було пити і їсти. Сьогодні поширений звичай, коли краї фати нареченої, що йде до шлюбу, тримають хлопчик і дівчинка (в родині народяться син і донька), а подекуди – й хлопчики – вірять, що тоді першим буде саме хлопчик.

На Волинському Поліссі вагітну жінку називали: «пузата», «черевата», «груба», «товстая», «тягітна», «самодруга», «з ганком», «спереду горбата», «временна», «понесла», «почулася», «несама» [1; 7, с. 39, 42, 47, 48, 49; 9, с. 10; 14, с. 113; 15, с. 314]. Походження цих назв пов'язане зі зміною внутрішнього стану жінки та її зовнішнього вигляду – збільшений живіт. В останні десятиліття на позначення вагітної жінки все частіше кажуть «вагітна», ця назва витісняє поширені в другій половині ХХ ст. термін «беременна».

Особливого значення надавалось формуванню відповідальності родини за здоров'я та зовнішність майбутньої дитини, на що була спрямована велика група заборон і застережень. Про здоров'я і зовнішній вигляд майбутніх дітей мали дбати ще до їх зачаття. Поширене переконання, що дитина з вадами може народитись у батьків, які робили зло іншим: *«То каліки, то так як биду роблять, то й на дитині бачать биду таку. Роблять биду комусь, а в її отримується каліка»* (с. Пулемець Шцк) [1].

Важливим вважається і час зачаття дитини. Поширене переконання, що в сімейній парі може народитися дитина-«каліка», якщо вона була зачата у великі свята або в неділю: *«Хай ни мають знушення на ручите світо. Ото такє ручисти свята: Руздво, Трійця, Паска, Знесинне. І в ниділю даже ни можна. Такє світо виликє, знушення ни можна з чулувіком мати, бо дитина буде каліка»* (с. Великий Обзир К-К). «Каліка» народиться і в тому випадку, коли вона зачата між родичами третього коліна (троюрідними братами і сестрами), це Божа кара за неприйнятні суспільством стосунки: *«Каліке народяться.., як то третє бируться, то Бог карає. Ну то є ридне, двуюрудне і в третюму, і бируться вуни, і то каліке будуть діти рудитися. Та в нас говорять, і так і є вуно»* (с. Стобихва К-К) [1]; *«І кажуть, ек у роду пожєніся, то-то ж одна кров, то дитина каліка родиця»*. Дитинка народиться з проблемами, якщо сваряться і «присягають» на дитину, або ж клянуть. Вірять, що кара може впасти аж на дванадцять поколінь (с. Межисить Спр) [1]. Респонденти наголошують, що тепер хворі діти народжуються частіше, ніж колись (с. Стобихва К-К) [1].

Традиційно вагітність жінки приховували якомога довше, вважаючи, що поширення інформації може зашкодити дитині. З цією ж метою обирався й одяг, який би ховав вагітність, не привертая уваги до жінки і плоду [9, с. 11]. Про те, що жінка при надії, спочатку повідомляли найріднішим, всі інші дізнавались пізніше, зазвичай, коли вже «видно». Однак приховати стан вдавалось не завжди, адже досвідчені сусідки розпізнавали навіть двотижневу вагітність, коли про ще не здогадувалась навіть майбутня мама [14, с. 113]. Хоч приховування вагітності було повсюдно поширеним, зафіксовані й певні винятки із «правила». Вважали, що тривале приховування вагітності може викликати вади мови, тому, коли «живіт» вже видно, жінці не можна було заперечувати й ховатись, тому що дитина довго не розмовлятиме, або ж погано говоритиме чи й буде німа [9, с. 13]. Це яскравий приклад гомеопатичної (імітативної) магії (або ж магії подібності), з якою часто стикаємося в заборонах.

В українців дотепер збереглися й побутують вірування про таємничий зв'язок ще ненародженої дитини із вчинками вагітної жінки. Тому існували (й частково існують тепер) заборони, яких мала дотримуватися вагітна жінка, аби захистити дитину від вроджених фізичних й розумових вад. В основі цих заборон і застережень лежать давні вірування про зв'язок (контакт) певних дій і явищ, які певним чином можуть відбитися на новонародженому.

Жінка при надії повинна була обмежити своє перебування на багатолюдних зібраннях – на базарах, сходах, гуляннях, аби не піддавати плід шкідливому впливу негативної енергетики [9, с. 11]. Вірячи у різноманітні наврочення й пороблення, вагітній жінці взагалі забороняли ходити «по хатах» (по сусідах), особливо у свята, щоб з нею не трапилось нічого поганого: *«По хатах не давали ходити. Шоб не ходила по хатах, бо каже, всякій люди є, і де подкинуть, де ше де шо зроблять. Бувало, як до кого підеш, яке світо, то гинча віника вікідає, то вже, не дай Бог, всипле всенькую»* (с. Грабове Шцк) [1]. Якщо ж з якоїсь нагальної потреби й потрібно було десь зайти, то слід швиденько вирішити назріле питання й піти [1, с. 15]. Ці заборони носять більш практичний, раціональний характер і спрямовані на забезпечення здоров'я жінки, яка могла перейняти якусь хворобу тощо.

Вагітній жінці при надії не можна брати участь в обрядових діях родинного циклу. Їй не слід було нести дитинку до хреста, бо помре або похрещена дитина, або ж ще ненароджена (с. Межисить, Самари Спр) [1]. Не ходити на весілля, бо дитина, яка народиться, може не знайти собі пари [6, с. 130].

Поширеним є переконання, що жінці при надії не бажано ходити на похорон. Якщо ж присутність вагітної вкрай необхідна (похорони рідних, близьких людей), потрібно захиститися. З дитинства пам'ятаю, як померла ще доволі молода сусідка і її вагітна вже на значному терміні донька йшла за труною з червоною крайкою, зав'язаною поверх одягу на животі (с. Світязь Шцк). В останні десятиліття, якщо вагітній потрібно бути на похороні, щоб захистити дитину, прив'язують до руки червону стрічку [8].

Вагітну жінку застерігають, що їй не можна дивитися на покійника, інакше дитина народиться «як мрець» – дуже бліда, біла, жовта. У с. Щедрогір Збрд вважають, щоб захиститися, жінці слід пов'язати червону стрічку, хустку, але не поверх одягу, а під ним (під

сподом), щоб ніхто не бачив, тоді дитинка народиться гарною, з червоним личком: *«Ни мона, як ідеш на похорон..., побачити його, обв'яжися червонію лентою, но ни наверху, пуд сподум, шоб нихто ни бачив, чирвонію лентою, чи хусткою червонію обв'яжися. Ото-то я вже є й на собі перенесла. В мене, я тожє була товста, оде був покойник, є знала, шо ни мона іти, я взяла лентою пуд спид червонею убв'єзалася і в мене хлопець уродився, Павлик, з роду червоний був, хороший. То-то я в себе те перенесла. А так буде зроду біла дитина. Хай тіко не обв'єжися, підии до мирце і будеш на його дивитися»* [1; 7, с. 314].

У с. Пульмо Шцк особливо застерігали, щоб жінка при надії не прощалася з покійником, хоча теперішня молодь не завжди вірить у такі заборони: *«Ну, кажуть, шо не мона. Я не знаю. Мій покойний вмірав, то вона [внучка – А. Д.] ходила отим хлопцем, шо ходить високий, вже ж тринадцять років, то вона не прощалася. А друга [внучка – А. Д.], їй сказали, шо не подходить, не прощайся, не мона з покойником прощатися, а моя друга онука ... то нічого не признавала, тоді йшли до діда, з дідом прощалася. І Богу дякувати, і хлопчик такий як тре, і все як має бути»* [1].

Майбутній матері слід бути охайною і чистою навіть в помислах, не можна говорити неправди, сваритися, дуже гніватися, зла нікому не робити, тому що все передається дитині. Н. Гаврилюк наголошує, що «вагітній не слід сердитися, брутально поводитися, бо це відіб'ється на дитині» [5, с. 143]. У с. Межисить Смир вірили, що коли майбутня мати сердитиметься, то дитина народиться неспокійною: *«Не мона сердитися, бо ж як сердця, то, кажуть, таке й вродиця. Луччей будь спокойний, то й дитина спокойна буде»* [1].

Існували харчові обмеження й полегшення для вагітної, спрямовані на захист дитини. Жінці категорично заборонялось вживати алкоголь, жувати щось на ходу, бо дитина кричатиме й буде ненажерою, постійно хотітиме їсти [9, с. 11]. Вагітній не можна пити із щербатого кухля (с. Чевель Ств), брати їжу з ножа (с. Стобихва К-К), щоб дитина не народилась із «заячою» губою [1; 2, с. 256; 7, с. 187]. інформатори висловлюють й різноманітні раціональні обмеження для вагітної, наприклад, не їсти продуктів, які можуть викликати здуття чи набряки (с. Грабове Шцк) [1].

У с. Грабове Шцк звертали увагу на те, щоб під час прийому їжі вагітна жінка не вставала із-за столу і не ходила по порозі, бо дитинка народиться дуже худою й буде вічно голодною: *«... бувало, не давали, шоб ходила... Як сєде їсти, хай наїється. Шоб по порозі не ходила. Бо, каже, дитинка буде така худа, шо буде страшне, тіко шкіра і кості! І я вже звірилася. В мене воде була в брата двоюрідна... І вона бувало до нас прибіжить, до дєдька мого, материного брата, прибіжить: “Дайте мені їсти! Так мені їсти хочеться!” Бувало, давно вона втікає, хоть не до свєкрухи, шоб не бачила, що і їсти. Як вона привела дитину, то моя мати прийшла, каже: Знаєш що? – Що? – Каже, як привела Ліда дівчину, я ше такеї, як живу, мати каже, ні в кого не бачила такої дитини! – А чого, мамо? – Каже, в неї ноги... як мій палець! Таке тонюсінке, біле, і каже, онде ребра всі знати! Каже, бо вона її жаліла, бо вона ходила по рогах скрізь, по хатах і їла, то вона її жаліла, воно тожє таке худе!»* [1].

В основі наступних заборон – давні магичні вірування подібності (подібне викликає подібне, тому його слід або уникати, або ж навпаки, користуватись цим). Зокрема, вагітній жінці заборонялось обрізувати волосся, або ж когось підстригати, щоб при пологах «менше різало», тобто менше болів живіт під час переймів [9, с. 13; 14, с. 113]. У с. Гута Ств заборону вагітній стригтися пояснювали тим, що це «вкорочує віку дитині» [12, с. 119]. Це одна із добре збережених заборон, якої й сьогодні дотримується багато жінок.

Зафіксовані й інші приклади захисної магії. На Камінь-Каширщині вагітній заборонялося повертати до печі хліб, якщо після перевірки на готовність він виявився недопеченим. Наслідки такої дії могли проявитися під час пологів – «дитина повертатиметься назад». А якщо народиться дівчинка, то матиме проблеми із заміжжям, так як повертатимуться свати [9, с. 15].

А от мотивація заборони не дмухати на вогонь або ж роздмухувати жар, особливо коли при цьому вагітна видавала звук «Фу-у-у», трактується двояко: така може спровокувати втрату плоду, який «зникне як той подих; у с. Ворокомле К-К такий вчинок вагітної пов'язували зі

станом здоров'я майбутньої дитини, вважаючи, що вона народиться «ядушною», матиме астму [9, с. 13].

Поряд з ірраціональними, побутували й раціональні заборони, які приймалися на основі логічного аналізу та обґрунтованих міркувань, а не емоцій і вірувань, й мали певний сенс. Вагітній жінці слід було остерігатися, щоб її не вкусив собака (с. Куснище Лблм) [14, с. 113]. Така заборона виправдана, так як жінка могла дуже злякатися, що спричинило б проблеми з вагітністю, або ж собака міг бути хворим. Вішаючи випрану білизну вагітній не можна високо піднімати руки, а набираючи воду з криниці не зливати її з відра [14, с. 113] – такі рухи також могли привести до проблем з вагітністю.

Чимало застережень стосувалося зовнішності і здоров'я дитини. Прагнули, щоб дитя народилось гарним, без видимих зовнішніх каліцтв, тому вагітній не можна було дивитись на людей зі спотвореними обличчями й іншими частинами тіла і взагалі на все негарне: *«І ни дивилися яка пугана [негарна людина – А. Д.], як биреминна, то шоб ни приглядалась, де яка калічка, лучче туда ни дивися»* (с. Піщане К-К), а також не сміятися з таких людей [1; 4].

Аби дитина не народилась із зовнішніми вадами вагітній категорично заборонялися будь-які агресивні дії до тварин – особливо бити ногою свиню, собаку чи kota, бо дитина буде «волохатою», тобто з шерстю [1; 8]. О. Боряк наводить приклад іншого покарання за такі вчинки – дитина буде хропіти [4]. Сюди ж можна віднести заборону різати курей чи іншу живність, тому що це може негативно вплинути і на перебіг пологів, і на характер дитини [9, с. 13]. Якщо заборона на брутальне поводження прямо переносилась на дитину, яка могла отримати такі ж моральні якості від мами, то погане поводження з тваринами – чисто моральна заборона, яка відображала ставлення українців не тільки до людей, а й тварин, які жили поруч.

Сформувалась велика кількість заборон, пов'язаних з тими чи іншими роботами, які не мали виконувати вагітні жінки загалом, в неділю чи в певні святкові дні, щоб дитина не народилась із вадами. Особливим періодом на Волинському Поліссі були так звані «Свічки», що припадали на різдвяно-новорічні свята. У цей період жінці при надії взагалі не можна було шити, бо дитина народиться із зашитим ротом (сс. Ветли Лбш) [5, с. 143], або ж без ануса. Ця заборона поширювалась на роботу в період свят не тільки вагітних жінок, а взагалі всіх: *«У Свічках не мона шити, як то Коляда, до Водохрищ ни мона шити. Той зара ни мона шити, бо так і дитини недобре і може тиле, чи свинка пороситься, чи й дитина може бути без заднього ходу. Ото ше й зара таке»* (с. Великий Обзир К-К) [1]. У с. Залізниця Лбш у жінки, яка працювала на свята з нитками, народилась дитина із шістьма пальцями на руках [5, с. 143]. Заборона на працю поширювалась і на свято Благовіщення – членам родини, де є вагітна, не можна було працювати, аби дитина не мала вроджених вад. А різати, шити, плести, мотати нитки, прясти вагітній заборонялося в усі святкові дні [9, с. 15]. Якщо ж дитина народжувалась з вадами, то казали, *«Що Бог за шось наказав. Що дитина каліка, шось ти може Бога прогнівила, чи шось робила в рокове свето, от на Рuzдво чи на Паску шось ти таке наробила, шо таке стало»* (с. Самари Спр) [1]. В окремих селах жінці при надії категорично заборонялося вишивати упродовж усієї вагітності, аби уникнути обмотування дитини пуповиною (с. Піща, Світязь Шцк) [8].

Повсюдним є переконання, що вагітна жінка має навчитись адекватно поводитись в екстремальних умовах: під час пожежі, грози чи в іншій ситуації. Вагітну застерігали від переляку, бо як злякається вогню чи чогось іншого й візьме себе рукою, на тому місці у дитинки з'явиться «знак» чи «слід». Записано багато розповідей про те, як вагітна жінка, злякавшись, схопилась за якусь частину тіла і як результат – пляма: *«То не мона лякатись. В нас одна жінка, горіло чи то сарай, чи хата і вона була беремінна, ото побачила що горить, отако по нозі потягнула сливками і от у дитини нога синя. Синя нога, то людина зроду, як ми звемо, в панчосикові [у панчосі – А. Д.]»* (Самари Спр) [1].

Аналогічні наслідки будуть якщо на вагітну жінку чимось кинути. Респонденти розповідають про відбиток миші на дитині, який, ніби-то, утворюється від того, що хтось кинув мишу на вагітну: *«Миші ни мона кидати на тебе, бо тоже, як попаде, то буде знати [видно буде – А. Д.]»* (с. Щедрогір Збр) [1].

Жінці при надії рекомендували уникати неприємних запахів, або ж не зважати на них. А якщо таке й трапилось, то вона також має реагувати на це спокійно, не казати «Ой, смердить!» і не плюватися. Якщо ж вагітна не втримається, то у дитини буде «смердіти» (неприємний запах) з носа і рота: *«А, що те, ек ідеши, беременна жінка, ну, черевата, ек в нас казали і лежить шось таке, шо вонющое, шо смердить, то щоб вона, ек іде, то щоб не закрила носа, і не сказала: «Ой, смердт!», і щоб не плюнула, бо буде в дитини смердіти з носа, з рота. Смердить: ідеши, і то, і то-таки то правда. Ідеши, шось смердит таке, чи ти йдеши, чуєш шось таке вонюче, ти даже уваги не звертай. Так дихай, ек і дихала. О, то-то тоже таке примети беременної жінки»* (с. Щедрогір Збр) [1; 7, с. 314].

Наступна група заборон і застережень пов'язана із формуванням правильного зору майбутньої дитини. Щоб уникнути вад, вагітній заборонялося дивитись через будь-які, через дилі (бруси в хаті й хліві), сито й решето, заглядати у колодязь ін., бо *«все на дитині сяде»* і вона може народитись косоокою, або ж не бачити на одне чи й на обидва ока: *«Та казали, шо в колодязь дивитися не мона, не заглядай щалюбу бо десь є така щалюба і тако заглядає. Сохрани, Бог, не мона, бо буде дитина чи коси очи, чи не бачить оде на вочко, може пошкодити дитину»* (с. Пульмо Шцк); *«Мене тако баби вчили, шо ни можна в хати дивитись чириз диль. Бо буде дитина кусая. Ну тако як і в клуні ни дивитись, бо буде дитина кусая»* (с. Піщане К-К) [1; 7, с. 58; 15, с. 314]. З тією ж метою жінці при надії заборонялось дивитись через замкову щілину (с. Піща, Світязь Шцк) [8].

Жінці при надії не можна було позичати щось з дому після заходу сонця, аби не віддати щастя дитини. Однак і їй самій не рекомендували нічого позичати, тому що й дитина народиться така, що буде постійно щось просити: *«Беременна – не йти позичети, ни в садок ни в шо, ни треба йти, бо дитина буде такая, шо буде просити»* (с. Пулемець Шцк) [1]. Вірили, що вагітній жінці не можна ні в чому відмовляти, бо все переїдять миші, перетре міль. На переконання респондентів, були такі люди, які могли й нашкодити жінці при надії та її дитині: у той час, коли вагітна вже збиралася йти з дому, куди прийшла щось позичити, і взялася за «клямку» дверей, господиня дому могла «дзюбнути» сокирою по порозу, тоді дитина народиться «калікою» або з «розрізаною» губою; господарі, куди прийшла вагітна, могли викинути за нею каструлю, що також негативно відбивалося на дитині, яка постійно проситиме їсти: *«то її [дитину – А. Д.] ни накормиши, воно буде требовати їсти»*. Тому *«беременним не треба ходити позичети»* (с. Пулемець Шцк) [1].

Наступна група застережень спрямована на те, щоб убезпечити плід від обмотування пуповиною довкола ший. У зв'язку з цим вагітній не можна переступати через мотузку: *«Забороняно було, щоб вона через віровку ступила. Буде пуповиння обмотане кругом ший, попід ручками. Не мона»* (с. Щедрогір Збрд) [1; 15, с. 314]. Під заборону потрапляли не тільки власне мотузки, а всі пристосування, зроблені з них, наприклад, «воловоди» – мотузка, якою величали запряжених волів. Сюди ж відносили й дишло від волового воза [3, с. 101] і навіть ярмо, у яке запрягали волів: *«[не можна] через ярмо переходити, бо дитина буде замотана в пуповину»* (с. Піщане К-К) [1]. У с. Гірки Лбш вагітну застерігали від того, аби вона переступала через голоблі, повалене дерево, перелазила через огорожу із жердин ін. Аби уникнути обкручування пуповиною, жінці не можна було закидати за шию викручену білизну [5, с. 143]. У с. Гута Ств заборону переступати через палиці, поліна ін. пояснюють тим, що жінка буде тяжко народжувати [9, с. 13; 12, с. 119]. У с. Куснище Лбл вагітній не можна було переступати через віник [14, с. 113].

Із майбутніми пологами пов'язані застереження, що стосуються порогу хати. Вірили, щоб дитина народилась легко, без ускладнень («не стала на порозі») вагітній не можна сідати на поріг [5, с. 143; 9, с. 13]. У с. Піща й Світязь Шцк жінці при надії не можна було не тільки сідати, а й стояти на порозі, бо дитина «зупиниться» в родових шляхах [8]. На Любешівщині Н. Гаврилук зафіксувала й інші наслідки того, що вагітна жінка сідатиме на поріг: під час пологів прийдеться рвати «місце» дитини (плаценту); дитина народиться з «вовчим» піднебінням або із «заячою» губою [5, с. 143]. У с. Стобихва К-К вірили, що дитина народиться

із розщепленою губою тоді, коли на порозі щось рубали й вагітна перша наступила на нього [1; 13, с. 187].

У с. Піща й Світязь Шцк вагітній не можна було «сидіти на лавці і маталати ногами». Мотивація звичаю забулася, але, очевидно, заборона стосується того, що дитина може бути обвита пуповиною (яку імітують рухи ногами), що зробить пологи складними [8].

Цікаву заборону Н. Гаврилук зафіксувала на Любешівщині. Там жінці при надії не дозволялось сідати під стіною хати «за потребою», інакше дитина буде сопливою, або ж довго «впісуюватиметься» (с. Лобна, Деревок Лбш) [5, с. 143]. Тут, з одного боку, чітко простежується гомеопатична магічна дія, а з іншого – практична заборона не робити цього під хатою.

І питання, яке сьогодні не викликає сумніву ні в кого – вагітній потрібно берегтися від важкої праці, щоб «не скинути вагітність». Однак так було не завжди й відповіді респондентів на питання про фізичну працю вагітних, неоднозначні. Сучасне ставлення – вагітну слід обмежувати в навантаженні, про що має дбати родина. Зважаючи на різноманітні ускладнені пологи, все частіше говорять про обмеження в праці й необхідності «лічитися (с. Грабове Шцк) [1].

Переважає більшість інформаторів сходяться на тому, що колись, незважаючи на особливий стан, в якому перебували жінки, очікуючи народження дитини, вони не цурались жодної роботи, як вдома, у полі, в лісі. Мешканка с. Грабове Шцк розповіла, які роботи виконувала її мама напередодні і в день пологів, коли виношувала меншу сестричку: *«Знаєте що? Колись робота була. І чи вагітна, чи яка вона, вони робили, вони там до того. Моя мати ото саму меншу сестру, вона з сорок п'ятого року була..., то моя мама ще пушла до озера. Тож колись.. треба було напрести, наткати – і пільонки і розпашонки, всьо було свеї роботи, от. І мама ото взяла, а в нас тут ото озеро є, тоє саме, казали шмаття, тоє більйо занесуть і там намочать і то в тий річці. Потом одожмуть. А приносили додом такій в дуб дерев'яний складували і попелом, золою заливали, так засипали і кіп'ятком пропарили. І воно вже ніч ночує, а врано йдуть вже прати обратно на річку. То мама, я гнала корови, і мама стірала тоє все, і ще золила, і схватки її взяли і вона родила. А я жену корови, а вже й стидно, вже ж я ж яка велика була, п'ятнацять років вже мені було. А та сестра біжить, ото що вона з тридцять дев'ятого року, тако – то на одній нозі пудскочить то на другій, от, і мене зустрічає. Каже, знаєш шо.., наша мама дівчинку родила» [1].*

Відомі випадки, коли жінки народжували в полі чи в лісі, тому, «вирушаючи до лісу по гриби чи ягоди або в поле до праці, жінка брала з собою пелюшки та крайку, щоб при потребі мати можливість вповити дитину» [9, с. 11–12]. З дитинства пам'ятаю слова бабуні Василюни (1895 р. н.), що «не єдна жінка дитину з лису в кошелі (сміє на ягоди) принесла». І жодна жінка, яка жила за звичаєвими нормами того періоду, не ображається на свою долю, вважаючи, що вагітній «всьо можна було робити» (с. Самари Спр) [1].

Посильна робота не тільки не заборонялась, а й заохочувалась, бо це загартовувало здоров'я, сприяло кращому перебігові вагітності й полегшенню майбутніх пологів, тому що і мати, й плід не наберуть зайвої ваги. Люди вважали, що рух полегшить пологи. Тому в народі навіть виникло прислів'я: *«Тяжко робиш – легко родиш»*. Та все ж, жінці при надії забороняли піднімати великі вантажі, носити дрова та інші предмети у приполі (фартусі чи спідниці) перед собою (с. Великий Обзир К-К) [1].

Доволі поширеною була заборона – не заготовляти (купувати) дитині одяг до її народження. Мотивація – одяг лежатиме без використання і в ньому заведуться злі духи, які не дадуть народитися дитині (с. Світязь, Піща Шцк) [8].

Висновки. З'ясовано, що на Волинському Поліссі, як і в інших регіонах України, поведінка жінки при надії регламентувалася різноманітними обмеженнями й заборонами в основі яких лежать давні вірування про зв'язок вчинків матері з перебігом вагітності, пологами та майбутнім її ще ненародженої дитини. Частина унормованих правил поведінки вагітної спрямовувались на забезпечення фізичного й психічного здоров'я самої жінки (не злитися, не поводитись агресивно, уникати громадських місць і скупчень людей; не піднімати дуже важкі

речі; не носити нічого перед собою ін.) та на вдалий перебіг вагітності й народження дитини (не сидіти на порозі, не повертати хліб у піч, не переступати мотузки, не працювати з нитками ін.). Більшість заборон стосувалися ще ненародженої дитини, захист її від вроджених розумових та фізичних вад (недопустимість агресивних дій щодо тварин, адекватна поведінка в екстремальних умовах, нічого не позичати ін.). Незначна частина норм поведінки вагітної носила практичний характер, більшість сформувалися на основі давніх вірувань про причинно-наслідковий зв'язок подібних предметів та вчинків (бити кішку – дитина народиться з шерстю, дути на вогонь – матиме астму та ін.). Сьогодні унормовані віками правила поведінки жінки сприймаються переважно як встановлене правило поведінки, тобто, як наголошує О. Боряк, «у формі імперативної вимоги» [4], при цьому мотивація тієї чи іншої норми поведінки більшості незрозуміла. Часткове їх збереження обумовлене бажанням виносити здорову дитину й уникнути будь-яких ускладнень при вагітності та пологах. Чимало норм поведінки жінок при надії, що побутували на Волинському Поліссі, характерні й для інших регіонів України, однак, як наголошують дослідники, на Поліссі їх було значне більше, а дотримання – суворіше [10, с. 45]. Подальших досліджень потребують усі інші етапи родильної обрядовості Волинського Полісся: пологи, родини, хрестини та ін.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. Матеріали етнографічних експедицій Шацьк–2008, Шацьк–2009, Стобихва–2010, Ратне–2011, Шацьк–2013, Камінь-Каширський–2014.
2. Бондар А. Обереги та магічні дії в родильній обрядовості Старовижівщини. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині*. Наук. зб. Вип. 40. Луцьк, 2011. С. 255–259.
3. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. Київ: Унісерв, 2000. 187 с.
4. Боряк О. О. Україна, держава: обряди життєвого циклу. *Енциклопедія історії України: Україна-Українці*. Кн. 1 / Ред.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2018. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.%208.
5. Гаврилюк Н. Обрядові традиції родильного циклу та їх характерні особливості на території Любешівщини. *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині*. Наук. зб. Вип. 61. Луцьк, 2017. С. 142–148.
6. Ганус (Трумко) Д. Родильна обрядовість на Волині. *Народна творчість та етнологія*. 2013. N 4. С. 130–133.
7. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 3. Родильна обрядовість / Укл. О. Боряк, О. Васянович, О. Щербак. Київ, 2016. 472 с.
8. Записано автором від Панасюк Галини Михайлівни, 1964 р. н. с. Світязь, уродженки с. Піща Ковельського району.
9. Кондратович О. Народина або Дарована Богом свіча: родильні звичаї Західного Полісся Луцьк: В-во «Волинська обласна друкарня», 2004. 132 с.
10. Кухарьонук Т., Росінська З. Родильна обрядовість на Поліссі. *Народна творчість та етнографія*. 1985. № 6. С. 45–48.

11. Оніщук К., Міщук І. Прикмети та повір'я пов'язані з вагітністю на Любомльщині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині*. Наук. зб. Вип. 25. Луцьк: МП «Пульс», 2007. С. 241–243.
12. Панасюк О. Родильні звичаї жителів українсько-білоруського полісся. *Волинь у дослідження юних науковців: постаті, традиції, обряди*. Луцьк, 2012. С. 118–125.
13. Пилипчук Н. Звичаї, пов'язані з народженням дитини у селі Стобихва. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії*. Наук. зб. Вип. 38. Луцьк, 2011. С. 183–187.
14. Хвас Ю. Народження дитини і традиційна родильна обрядовість у Любомльському і Шацькому районах. *Збірник учнівських і студентських робіт конкурсу імені Гальшки Гулевичівни*. Луцьк, 2003. С. 112–124.
15. Яворська Л. Родильні обряди Ратнівщини. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині*. Наук. зб. Вип. 42. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 313–323.

A. A. DMYTRENKO, PhD in History,

Associate Professor of the Department of Museum Studies,

Monument Studies and Information Technologies, scientific researcher

e-mail: dmytrenko.a@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Lesya Ukrainka Volyn National University; State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters

Voli Avenue, 13, Lutsk, Volyn region 43025, Ukraine

CHILDBIRTH RITUALS IN THE VOLYN POLISSYA REGION: TRADITIONAL NORMS OF BEHAVIOR FOR PREGNANT WOMEN

The research aim. Based on field ethnographic materials collected in the Kovel and Kamin-Kashirsky districts of the Volyn region, to study the prenatal customs of Volyn Polissya, in particular, analyze the normative rules of behavior for pregnant women (warnings and prohibitions) that shape the characteristics of carrying and giving birth to a child, ensuring the physical and mental health of the mother and her child.

Research methodology. Historical methods (analysis and synthesis, typological, comparative-historical) and ethnological research methods (collection of field materials using a questionnaire program, conducted using the cluster method of ethnological research) were used.

Scientific novelty. For the first time, the traditions of regulating the rules of behavior of pregnant women in Volyn Polissya were studied and their motivation was clarified. Expedition field materials were used, which are being introduced into scientific circulation for the first time.

Conclusions. It has been proven that prenatal customs, which initiate rituals associated with the birth of a child, determine the norms of behavior of a pregnant woman and the attitude of those around her. It has been established that the restrictions and prohibitions that regulated all aspects of a pregnant woman's life were intended to ensure a healthy pregnancy and childbirth and to protect the child from congenital physical and mental defects, which was due to beliefs about the mysterious connection between the unborn child and the actions of the future mother. Some of the rules were practical in nature, while others were based on ancient beliefs about the cause-and-effect relationship between certain objects and actions – homeopathic magic. It is emphasized that pregnant women were not restricted in performing their daily duties, which was determined by the natural state of pregnancy.

Keywords: *intangible cultural heritage, childbirth rituals, prenatal, customs, pregnant woman, child, magic, Volyn Polissya.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Archives of the Museum of Ethnography of Volyn and Polissya at the Lesya Ukrainka Volyn National University. Materials of ethnographic expeditions Shatsk–2008, Shatsk–2009, Stobykhva–2010, Ratne–2011, Shatsk–2013, Kamin-Kashyrskyi–2014. (in Ukrainian)
2. Bondar A. (2011) Amulets and magical actions in the birth rituals of Starovyzhivshchyna. *Past and present of Volyn and Polissya. Starovyzhivshchyna and its settlements in the history of Ukraine and Volyn*. Scientific collection. Issue. 40. Lutsk, 2011. pp. 255–259. (in Ukrainian)
3. Borysenko V. (2000) Traditions and life activities of the ethnic group: based on the materials of the festive and ritual culture of Ukrainians. Kyiv: Uniserv, 2000. 187 p. (in Ukrainian)
4. Boryak O. O. (2018) Ukraine, the state: rites of the life cycle. *Encyclopedia of the history of Ukraine: Ukraine-Ukrainians*. Book 1 / Editorial board: V. A. Smolii (chairman) and others. Kyiv: Naukova Dumka, 2018. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.%208.
5. Havrylyuk N. (2017) Ritual traditions of the birth cycle and their characteristic features on the territory of Lyubeshiv region. *Past and present of Volyn and Polissya. Ethnographic museum work in Ukraine and Volyn*. Scientific collection. Issue 61. Lutsk, 2017. pp. 142–148. (in Ukrainian)
6. Ganus (Trumko) D. (2013) Birth rituals in Volyn. *Folk art and ethnology*. 2013. N 4. P. 130–133. (in Ukrainian)
7. Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials (2016). Vol. 3. Childbirth rituals / Compiled by O. Boryak, O. Vasyanovych, O. Shcherbak. Kyiv, 2016. 472 p. (in Ukrainian)
8. Recorded by the author from Panasyuk Halyna Mykhailivna, born in 1964 in the village of Svityaz, Kovel district, born in the village of Pishcha. (in Ukrainian)
9. Kondratovych O. (2004) Narodyny or the Candle Given by God: Birth Customs of Western Polissya Lutsk: Publishing House "Volyn Regional Printing House", 2004. 132 p. (in Ukrainian)
10. Kukharyonok T., Rosinska Z. (1985) Childbirth Rituals in Polissya. *Folk Art and Ethnography*. 1985. No. 6. Pp. 45–48. (in Ukrainian)
11. Onishchuk K., Mishchuk I. (2007) Signs and beliefs associated with pregnancy in the Lyuboml region. *Past and present of Volyn and Polissya. Lyuboml in the history of Ukraine and Volyn*. Scientific collection. Issue 25. Lutsk: MP "Puls", 2007. pp. 241–243. (in Ukrainian)
12. Panasyuk O. (2012) Birth customs of the inhabitants of Ukrainian-Belarusian Polissya. *Volyn in the research of young scientists: figures, traditions, rites*. Lutsk, 2012. pp. 118–125. (in Ukrainian)
13. Pylypchuk N. (2011) Customs associated with the birth of a child in the village of Stobykhva. *Past and present of Volyn and Polissya. Volyn Polissya and Manevychyna in European and Ukrainian history*. Scientific collection. Issue 38. Lutsk, 2011. pp. 183–187. (in Ukrainian)
14. Khvas Yu. (2003) Childbirth and traditional family rituals in the Lyuboml and Shatsk districts. *Collection of pupils' and students' works of the competition named after Halshka Gulevichivna*. Lutsk, 2003. P. 112–124. (in Ukrainian)
15. Yavorska L. (2012) Birth rites of Ratnivshchyna. *Past and present of Volhynia and Polissya. Ratnivshchyna in the history of Ukraine and Volhynia*. Scientific collection. Issue 42. Lutsk: Volynski starozhitnosti, 2012. pp. 313–323.

Перелік умовних скорочень

Збр – Забродівська громада Ковельського р-ну; К-К – Камінь-Каширська громада Камінь-Каширського р-ну; Лбш – Любешівська громада Камінь-Каширського р-ну; Лбм – Любомльська громада Ковельського р-ну; Рвн – Рівненська громада Ковельського р-ну; Смп – Самарівська громада Ковельського р-ну; Ств – Старовижівська громада Ковельського р-ну; Шцк – Шацька громада Ковельського р-ну.

Текст надійшов до редакції 27.08.2025. / The text was received by the editors 27.08.2025.

Текст затверджено до друку 12.10.2025. / The text is recommended for printing 12.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

ПУБЛІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-15>

УДК 930.2:82-94Шміт.03=161.2:355.257.7"1914/1918"

М. Є. ДОМАНОВСЬКА, канд. історичних наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

площа Свободи, 6, м. Харків, 61002, Україна

М. А. КУРУШИНА, канд. філологічних наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

площа Свободи, 6, м. Харків, 61002, Україна

ФЕДІР ШМІТ. ВРАЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО (ЧАСТИНА II)

(переклад з російської: Марини Домановської, Марини Курушиної, продовження)

Актуальність публікації джерела. Текст є другою і останньою частиною перекладу з російської оповідей про перебування в німецькому полоні Федора Шміта (1877–1837), опублікованих у харківській газеті «Южный край» у січні 1915 р.³² Відомий візантиніст, археолог, музеєзнавець, декан історико-філологічного факультету Харківського університету Федір Шміт одразу після повернення з Німеччини презентував свої спогади, які є важливим джерелом особового походження і доповнюють біографію вченого цікавими деталями й спостереженнями. Емоційний і хаотичний виклад цілком відповідає позиції і моральному стану підданого Російської імперії щодо оцінок причин і початку Великої війни, утім, вчений щиро вдячний німецьким колегам за тимчасовий прихисток, можливість продовження наукових студій і сприяння його обміну на німецького офіцера.

Мемуарні публікації Федора Шміта донедавна залишалися поза увагою дослідників, тому їхній переклад українською удоступнює широкому загалу важливе джерело з історії Першої світової війни і Харківського університету³³.

Ключові слова: Федір Шміт, Харківський університет, Перша світова війна, Берлін, полон, спогади, «Южный край».

Як цитувати: Домановська М.Є., Курушина М.А. Федір Шміт. Враження військовополоненого (Частина II). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 41. С. 165-175. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-15>

In cites: Domanovska M.E., Kurushyna M.A. (2025). Fedir Schmidt. Impressions of a prisoner of war (Part II). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine.*

³² Перша частина: Домановська М.Є., Курушина М.А. Федір Шміт. Враження військовополоненого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 140-151. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-15>

© Домановська М. Є., Курушина М. А., 2025

³³ Авторки висловлюють щиро вдячність колективу Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за створення цифрового архіву газети «Южный край» (доступний за посиланням: <https://back2news.karazin.ua/>).

©М. Є. Домановська, М. А. Курушина, 2025

«Враження військовополоненого» публікуються вперше, у хронологічному порядку, в перекладі українською мовою. Уривки тексту, який неможливо прочитати в газетних публікаціях, позначено як [пропущено].

Южный край. 25 січня (7 лютого) 1915 рік. № 12509. С. 6.

Враження військовополоненого.

V.

Особам, які творять німецьку громадську думку, було надзвичайно просто налаштувати її на бажаний тон ненависті та зневаги до Росії. Не така проста була справа, коли розмова зайшла про Францію та Англію. За всієї показної зневаги до Франції Німеччина не може збутися ані французьких мод, ані наслідування французів у сфері літератури та мистецтва, ані використання французьких винаходів, ані підробки французьких товарів. Виставити французів варварами й дикунами, нижчою расою, яка має бути підкорена під ноги німецького імператора, — було складно. Ще складніше було уявити такими варварами англійців: надто нещодавно вся німецька преса повинна була за наказом влади (у Німеччині, адже преса все робить за наказом влади, особливо в питаннях іноземної політики) сурмити про кривдність британського й німецького народів, про культурну їхню єдність, про родинні зв'язки, що поєднують царські дома.

Водночас було визнано необхідним викликати ненависть до французів та англійців. На тому, що Німеччина, мовляв, не хотіла війни, що на Німеччину напали, що Німеччина стала жертвою мерзеної світової змови, — на цьому можна було зіграти лише спочатку. Народ німецький кинувся в бій, усі як один, безсумнівно тому, що щиро вважав свою справу справедливою і нічого не знав про войовничі задуми берлінського і віденського генеральних штабів. Рано чи пізно, однак, попри всі цензурні заборони, народ мав дізнатися — хоча б з парламентських промов «союзних» італійських міністрів — про те, що вбивство австрійського спадкоємця престолу було лише зачіпкою, навіть не приводом, оголосити війну Сербії, що похід проти Сербії був вирішений ще 1913 року, що всі наслідки цього походу (тобто війна з Росією та Францією) були передбачені, що Німеччина сподівалася тепер, у 1914 р., захопити Росію та Францію зненацька та непередбачено. Все це німецький народ повинен був дізнатися — так треба було завчасу народ цей розлютити настільки, щоб він уже не захотів знати правду тоді, коли ця істина стане явною.

Основний прийом був проти Франції та Англії той самий, що проти Росії. У газетах з'явилися передусім свідчення очевидців, у яких ішлося, що Франція перебуває у стані цілковитої анархії і що англійські «найманці» згодні в мирний час отримувати свою платню, але рішуче не згодні воювати. Виходило, що ворог зовсім не страшний.

Але ворог бридкий. Воювати він не може, він зазнає поразку за поразкою, він буде повністю розбитий і знищений, але він може гвалтувати й мучити тих нещасних мирних німецьких громадян, які йому підвладні. Про те, як поведуться у Франції та Англії з німецькими підданими, розповідалися в німецьких газетах жахи. Газети волали про помсту. Газети просили німецький уряд вжити не менш суворих заходів проти французів і англійців, які проживали в Німеччині; якщо вже не можна через німецьку добродушність розстріляти всіх цих французів та англійців, то їх необхідно посадити у в'язницю, у концентраційні табори й піддати найсуворішому режиму. Англійців треба неодмінно замкнути в якійсь стайні... Німецький уряд «завважив» на газетні крики навіть у тій частині, яка стосувалася стаєнь: він

розпорядився для розміщення англійців виділити величезні стайні іподрому в Рулебені³⁴, неподалік Берліна! Берлінці сміялися, що дешевше було би побудувати нові бараки, аніж псувати рулебенські стайні і пристосовувати їх для житла, але тоді зникла б уся сіль арешту англійців.

Злобу до англійців та французів газетам безсумнівно вдалося розпалити. Але цієї злості вистачило б ненадовго. Потрібно було перед народом морально виправдати війну.

Для цього німецький уряд мобілізував своїх дипломатів та своїх професорів.

Дипломати написали «білу» книгу. Я припускаю, що про цей дивовижний твір канцелярії німецького канцлера російська публіка вже знає достатньо, так що я можу не витрачати на неї слів. Канцлер у промовах та дипломатичних циркулярах потім доповнював дані «білої» книги. У Німеччині є люди, які стверджують, ніби канцлер сам вірить у те, що говорить; я вважаю, що це наклеп. Але все одно, вірить він чи не вірить – маса вірила і частково вірить досі.

Утім, німецька преса перестала останнім часом так аж надто наполягати на повній невинуватості Німеччини та Австрії у виникненні війни. Викриття французьких, англійських і російських дипломатичних публікацій та промови італійських міністрів Саландри³⁵ і Джолітті³⁶ в німецькій пресі не знайшли хоч якогось повного викладу – усе неприємне було зустрінуто мовчанкою. Але, звичайно, не можна було мати впевненості в тому, що всі ці негаразди так і залишаться невідомими публіці. І, щоб не опинитися в безглуздому становищі, німецький уряд через газети виставив нову теорію: зовсім не важливо, хто почав нинішню війну: оскільки війна була неминуча, то не грішно було й почати, і викликати її в той момент, коли це було зручно Німеччині, а не вичікувати того часу, коли війна буде зручна ворогам.

Потрібно було, отже, довести, що війна була неминуча, і при цьому була неминуча не внаслідок горезвісного прусського мілітаризму, який тримав усю Європу в страху перед бісмарковим броньованим кулаком³⁷, а внаслідок якихось інших причин. Потрібно було з'ясувати причини і неодмінно так, щоб вони послужили до більшого звеличення Німеччини. Створення цієї ідеології війни, що розгорілася, було покладено на німецьких професорів. Вони заходилися виконувати завдання завзято... надто завзято.

Коли я поїхав з Німеччини, я мав залишити в Берліні всі свої рукописи, зокрема свої записники. У них я протягом п'яти місяців заносив усі доступні мені дані про професорську військову діяльність, тому що діяльність ця представляє величезний історичний і соціальний інтерес. Справді, коли маєш справу зі статтями професійного журналіста, то знаєш, що автор живе моментом і для моменту, що автору доводиться поспішати, щоб встигати за кінематографом життя, що ніколи йому замислюватись і вдумуватись. Коли читаєш статті, нав'язані урядом, то нема чого чекати неупередженості та всебічності, бо цілком зрозумілі цілі, яким ці статті мають служити. Інша справа, коли у ваговитому щомісячнику або в публічній лекції висловлюється прославлений учений, один із вождів умів, Оствальд³⁸, чи Трейчке³⁹, чи

³⁴ У таборі Рулебен, побудованому на іподромі в передмісті Берліна, перебували 4,5 тис. британців, багато з яких на початку війни опинилися в Німеччині й були інтерновані.

³⁵ Антоніо Саландра (1853–1931) – прем'єр-міністр Італії 1914–1916 рр.

³⁶ Джованні Джолітті (1842–1928) – прем'єр-міністр Італії 1911–1914 рр.

³⁷ Отто фон Бісмарк (1815–1898) – міністр закордонних справ (1862–1890) і прем'єр-міністр Пруссії (1862–1890), бундесканцлер Північнонімецького союзу (1867–1871), перший райхсканцлера Німецької імперії (1871–1890). За жорсткі методи ведення державних справ набув прізвисько «Залізний канцлер».

³⁸ Ймовірно, йдеться про Вільгельма Фрідріха Оствальда (1853–1932) – фізика, хіміка, філософа, лауреата Нобелівської премії з хімії 1909 року. Професор Ризького політехнічного училища (1882–1887), Лейпцизького університету (1887–1906). Член-кореспондент Петербурзької АН (1895). Автор «енергетичної» теорії, одного з різновидів «фізичного» ідеалізму.

³⁹ Генріх фон Трейчке (1834–1896) – німецький історик, літературний критик, автор «Історії Німеччини в XIX столітті» в 5 томах, політик.

Вілламовіц-Меллендорф⁴⁰: тут висловлюється сама німецька культура устами найкращих своїх представників. Про ці виступи розумових корифеїв Німеччини вже не можна, власне, говорити трохи, без точної вказівки імен і без точних цитат. Весь цей точний матеріал був мною зібраний у згаданих записниках. Але – на жаль! – він залишився в Берліні, а пам'ять моя ненадійна, і мені доведеться кількома рядками викласти матеріал, якого не досягнути у великій статті.

Німецькі вчені поставили двояку мету: виправдати цю війну і виправдати війну взагалі. Цю війну вони спочатку виправдали тим, що вказали на низку етичних моментів, що спонукали до війни німецький уряд: не можна було залишити без покарання вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда сербами (маленьке підтасовування⁴¹: вбивці були серби, але сербська держава до чого тут? Сербів-убивць стратили, а сербській державі оголосили війну), не можна було лишити в біді союзню Австрію (знову маленьке підтасовування: союзна угода, за заявою італійських дипломатів, має не наступальний, а оборонний характер), необхідно було захистити німецький світ від слов'янського засилля (третє підтасовування: Австрія великою мірою – слов'янська держава, і боротьба між Австрією і Росією – «суперечка слов'ян між собою»).

Але війна Австро-Німеччини з Росією невдовзі стала війною всіх проти Німеччини. Сербо-австрійська суперечка незабаром зовсім відійшла на другий план настільки, що про неї мало не забули зовсім. Німецькому народу довелося переконатися, що ніде, крім, хіба що, Туреччини (та й там сумнівно), симпатіями Німеччина не користується. Англія йде проти Німеччини. Італія (союзник!) насилу стримується, балканські держави лише чекають сигналу, щоб стати на бік Сербії (за винятком однієї Болгарії), Данія — нейтральна лише зі страху. Голландія також. Чим спричинена вся ця ненависть? Вороги Німеччини хором відповідають: пруським мілітаризмом, пруською системою нескінченного озброєння, яка дихати не дає решті народів Європи, тримає їх у постійному страху, змушує їх витратитися на озброєння.

Проти цього звинувачення виступили німецькі вчені. Насамперед вони проголосили всі ці скарги на пруський мілітаризм удаваними. Вони запевняли, що війна спричинена загальною заздрістю до успіхів німецької техніки та німецької торгівлі, тобто що вороги (особливо Англія) спонукані були до війни промислово-торгівельною конкуренцією. Такий суто матеріальний мотив німецькі вчені вважали неприпустимим та аморальним. Вони заявили, що Франція та Англія (про Росію не говорилося) назавжди зганьбили себе, виступивши проти Німеччини. І оскільки і Франція, і Англія – країни вільні, у яких громадська думка має вирішальний вплив на урядову політику, то зганьбило себе і французьке, і англійське суспільство.

Щоб висловити цьому суспільству свою зневагу, німецькі вчені оголосили про свою колективну відмову від французьких та англійських учених дипломів та орденів. Не всі німецькі професори підписали цю заяву, але ті, які не підписали, особливого галасу не підняли й голосно не протестували.

Дорікнувши ворогам передусім у нечесності, німецькі професори від мілітаризму, проте, не відмовилися. Але вони дійшли висновку, що й мілітаризм може служити *ad maiorem Germaniae gloriam*⁴². Насправді, французька та англійська культура характеризуються індивідуалізмом. Кожній людині гарантована найбільша можлива свобода, кожен може розвивати свою особистість, слідувати своїм нахилам і додержуватися своїх інтересів. Німецький філософ Ніцше⁴³ теоретично обґрунтував цей індивідуалізм і довів його до крайності, до вчення про надлюдину, якій усе дозволено.

⁴⁰ Ульріх фон Вілламовіц-Меллендорф (1848–1931) — відомий німецький філолог-класик, історик античної культури, філолог-класик, професор Берлінського університету, академік.

⁴¹ В оригіналі «передержка». Автор, очевидно, уживає картярський жаргон.

⁴² З лат.: заради більшої слави Німеччини.

⁴³ Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844–1900) — німецький філософ, психолог і класичний філолог, представник ірраціоналізму. Його часто називають натхненником філософського та літературного екзистенціалізму і пізніше постмодернізму, він є автором концепції надлюдини через гостру критику християнства.

Франко-англійський індивідуалізм, на думку німецьких професорів, проте, уже перевершено: наступний вищий щабель культури характеризується організацією. І цю саму організацію засвоїли й німці: кожна окрема людина в теорії вільна, але добровільно жертвує своєю свободою або принаймні обмежує її в інтересах колективної особи держави. Вищий щабель розвитку державної особи – наддержаві, якій усе дозволено так само, як Ніцше все дозволяв надлюдині. Німеччина колись розпалася на масу окремих держав – і об'єдналася, це було її правом, і вона мала об'єднатися, навіть якби для цього довелося пограбувати не лише Австрію, Данію та Францію, але й увесь світ. Сербія розділена між кількома державами й хоче об'єднатися – вона не насмілюється, бо її об'єднання може загрожувати могутності Німеччини. Бельгія має намір захищати свій нейтралітет від Австрії та Франції – це добре: але Бельгія захищає нейтралітет від Німеччини – це погано. Туреччина виступає проти Росії, утягнута до війни Німеччиною – це добре; Японія виступає проти Німеччини, спонукана до того Англією – це дуже погано, Англія зрадила білу расу тощо. Німеччині все дозволено, тому що вона – наддержава: кожен вчинок Німеччини моральний і по суті добрий, тому що інтереси Німеччини збігаються з інтересами світової культури. Усе, що корисне Німеччині, веде до блага всього людства.

Мілітаризм Німеччини – вираження німецької культури. Ним Німеччина може пишатися. Його Німеччина має всіляко плекати, бо мілітаризм – організація. З часів великих Бісмарка та Мольтке⁴⁴ весь німецький народ пройшов через велику школу армії і вийшов із цієї школи могутнім і морально сильним. Він розіб'є всіх ворогів, знищить та підкорить їх. «Ми хочемо перемогти, ми повинні перемогти й ми переможемо» (Wir wollen siegen, wir müssen siegen und wir werden siegen).

А коли німці переможуть усіх, що тоді? Який ідеал, якого прагне Німеччина?

(Продовження далі).

Проф. Ф. І. Шміт

Южный край. 27 січня (9 лютого) 1915. № 12512. С. 4.

Враження військовополоненого.

VI.

Ось ці мрії німецьких керівних голів про майбутнє жажливі; ані шанувальники, ані навіть вороги Німеччини не очікували, що вони будуть такими. Виявилося, що «в країні поетів та мислителів» («das Land der Dichter und Denker») немає ідеї і немає ідеалу. Затіяно колосальну боротьбу, поставлено на карту все, що досягнуто десятиліттями завзятої праці, а заради чого? Говорять: заради світового панування, заради урочистостей німецької раси. Коли Німеччина переможе Росію, вона забере в неї Фінляндію та віддасть її Швеції; вона приєднає до себе Прибалтійський край; вона віддасть російську Польщу Австрії; вона віддасть Бессарабію Румунії; вона віддасть Крим та Кавказ Туреччині. Коли Німеччина переможе Францію, вона забере в неї французьку Лотарингію і приєднає себе; Бельгія стане такою саме імперською провінцією (Reichland), якою після війни 1870 р. став Ельзас. Коли Німеччина переможе Англію, вона знищить англійський флот, звільнить від англійського панування Ірландію, Єгипет. Трансвааль та інші частини південної Африки, Індію, візьме собі частину британських колоній. Коли Німеччина переможе своїх ворогів, вона змусить приєднатися до Німецької імперії і Швецію, і Норвегію, і Голландію, і Данію, німецька стіна відокремить Росію від західної Європи. На півдні така сама стіна утворюється з тісно пов'язаних з Австрією Румунії, Болгарії, Туреччини. У Туреччині та Персії розпочнеться ера мирного проникнення німців. Німці ж розпочнуть пробудження Китаю, який загрожуватиме Сибіру й далекосхідним російським володінням. Зрештою. Америка, у якій після перемоги Німеччини має переважати

⁴⁴ Гельмут Карл Бернхард фон Мольтке (1800–1891) — німецький державний і військовий діяч, прусський і російський генерал-фельдмаршал, багаторічний начальник Генерального штабу Королівства Пруссія. Разом із Отто фон Бісмарком і Альбрехтом фон Рооном вважається одним із засновників Німецької імперії.

німецький вплив, стане останньою ланкою того залізного ланцюга, яким буде прикутий норовистий російський ведмідь. Росія буде абсолютно у владі Німеччини та її союзників і повинна безсуперечно виконувати всі накази, що йдуть з Берліна.

Такий ідеал. Ідеал цей сформулював не відставний гвардії майор, а знаменитий хімік Оствальд⁴⁵, отримав підкреслену санкцію не менш знаменитого дослідника природи Геккеля⁴⁶. Мрії Оствальда спричинили протест з боку Лейпцизького університету, але не тому що Лейпцизький університет принципово вважав неприйнятними такі канібальські апетити Оствальда, а тому що вважав заяву Оствальда нетактовністю, яка може посіяти тривогу в Скандинавських країнах. Протест Лейпцизького університету, звичайно, був колосальною нетактовністю, набагато неймовірнішою, ніж особиста заява Оствальда: університет колективно засвідчив, що ідеологічні очільники сучасної Німеччини навіть мріяти ні про що інше не можуть, як про насильство, насильство та насильство.

Проповідується насильство заради насильства. Адже яка може бути мета у всіх тих проєктів, які висунули Оствальд та інші? Кому від реалізації цих проєктів буде яка користь? Зрозуміло, що переможені постійно прагнутимуть того, щоб скинути німецьке ярмо, і Німеччині доведеться постійно докладати величезних зусиль, щоб тримати весь світ у покорі. Зрозуміло, що після здійснення німецького світового панування, Молоху мілітаризму доведеться приносити дедалі більше грандіозні жертви і грошима, і людьми. Зрозуміло, що рано чи пізно стане неминучою нова Світова війна всіх проти Німеччини, після неї ще нова, поки, нарешті, виснажена Німеччина не буде роздerta і знищена доведеними до відчаю народами землі.

А користі Німеччина зі свого панування не матиме жодної. У кращому разі: набудує ще фабрик, ще пароплавів, розбагатіє. Хто розбагатіє? заводчики, банкіри! а народ німецький буде більш ніж зараз крутитися як білка в колесі, у нездоровій каторжній праці, оплачуючи величезні кредити на армію і флот, без просвітку надії на краще майбутнє, без ідеалу, який би прикрашав життя і наповнював би його сенсом. Державне насильство, ставши самоціллю і політичною програмою, передусім найбільше тиснуло би на той же німецький народ.

Усі ці – досить вагомими, мені здається – міркування не були висловлені, наскільки я знаю, в жодній газеті. Не були висловлені, можливо, лише тому, що в Німеччині здійснено попередню цензуру газет з нечуваною строгістю: цензура не викреслює з готового газетного номера повідомлення, які вона вважає за воєнним часом недоречними і небажаними, а переглядає статті й телеграми до верстування номера, причому нерідко вставляє від себе бажані їй статті або зобов'язує редакцію вмістити статтю на певні теми та певного спрямування. Зітерлися партійні відтинки газет – усі стали урядовими. Жодна газета не наважилася щось заперечити Оствальду. Але в приватних розмовах звичайні німці, що належать до робітничого класу, висловлювалися дуже відверто.

Говорять, ніби висловлювалися думки про безцільність справжньої війни і в комісії райхстагу, яка обговорювала останні військові кредити в 5 мільярдів марок. Засідання комісії були секретні, і перевірити чутки, що гуляли Берліном, не було жодної можливості. Говорять, що багато депутатів надзвичайно різко засуджували безглуздість насильства заради насильства й хотіли голосувати проти кредитів, і що довелося їм нагадати про те, що вони в запасі й перебувають у розпорядженні військової влади, яка може... та ін. Не знаю, наскільки все це так. Факт, принаймні той, що в публічне засідання райхстагу райхсканцлер з'явився в генеральській формі (видовище було, говорять, дивовижне), а депутати у формі унтер-офіцерів і підпоручиків запасу, і всі ці унтери й підпоручики голосували точно за генеральським наказом; проти кредитів голосував єдиний цивільний серед депутатів-соціалістів, саме Лібкнехт – його військове начальство не могло вислати за непокірність туди,

⁴⁵ Див. : прим. 7.

⁴⁶ Ернст Геккель (1834–1919) — німецький біолог і філософ. Виявив, описав і назвав тисячі нових видів, створив карту генеалогічного дерева, що стосується всіх життєвих форм, і увів до наукового обігу біологічні терміни, зокрема тип, філогенез, екологія і царство Найпростіші.

звідки не повертаються. Через кілька днів (або тижнів – я вже не пам'ятаю) після засідання райхстагу зібрався французький парламент, і німецькі газети з подивом та заздрістю відзначили, що французькі депутати-воїни всі з'явилися на засідання в цивільному!

Війна – страшне лихо. Тягарем вона лягає на весь народ. Народ несе цей тягар легко, легко приносить найтяжчі жертви, якщо йому зрозуміла ідея, за яку він воює. Німецький народ тріумфував у 1813 році, коли потрібно було звільнити батьківщину від Наполеона I: німецький народ захоплено воював у 1870 р., бо метою було відновлення у правах на прирейнські провінції Німецької імперії, що зароджувалася. Тепер ідейних мотивів немає. Поки народ вірив, що не задуми берлінських та віденських честолюбців, а заздрість та ненависть згуртованих ворогів спричиняли війну, він захоплено йшов захищати батьківщину. За світове панування німецьких банкірів, фабрикантів і купців народ, мабуть, боротися й не захоче: перемога у війні обіцяє ще гірше зло, ніж поразка. Тягар мілітаризму тисне на німецькі плечі дуже сильно, і збільшувати цей тягар умисне народу не захочеться.

Не треба забувати, що тягар це не лише економічний, а й моральний. Економічний тягар важчий для нижчих класів, моральний важчий для вищих. Фабричному робітнику не дивно бути знеособленою частинкою маси, робити те, чого він досягнути і зрозуміти не може. Але художнику, письменнику, вченому, адвокату стати анонімним солдатом, здоров'я та саме життя якого до уваги не беруться, таланти та знання якого зовсім не цінуються, розум і воля якого підпорядковані залізній дисципліні, – тяжко. Німецькі газети розповіли анекдот про професора-юриста, який став денщиком у якогось не дуже розумного поручика і був арештований за те, що погано чистив чоботи свого патрона. Німецькі карикатуристи зобразили депутата райхстагу, який стоїть наввипинки перед унтерофіцером і проситься у відпустку до Берліна, щоб взяти участь у сесії. Один з воєнних кореспондентів дуже смішно розповідав, як рядовому такому-то, відомому письменнику, було наказано реквізувати у французькому селі свиней, і як невміло рядовий виконав цей наказ і став посміховиськом своєї роти... І серед освічених класів німецького суспільства захоплення мілітаризмом не надто сильне. Але організація тільки тоді добра й корисна, коли вона (с. 5) вміє використовувати повністю можливості всіх і кожного, а не рівняє всіх, роблячи всіх однаково гарматним м'ясом.

Як іноземець, я, зрозуміло, не міг отримати повну й достовірну у всіх подробицях картину настроїв німецького народу зараз. Багато хто ухилився від розмов зі мною на цю тему, говорячи: «я вважаю патріотичним обов'язком на весь час війни відмовитися від особистих розумувань». Інші вважали за потрібне афішувати мені офіційний оптимізм і шовінізм. Треті висловлювали вищевикладені думки, але я не можу судити, наскільки ці думки поширені в суспільстві. Я записую свої враження, не маючи можливості їх перевірити об'єктивно. Я наголошую на цьому, щоб нікого не ввести в оману.

(Завершення далі).

Проф. Ф. І. Шміт.

Южный край. Четвер. 29 січня (11 лютого) 1915 року. № 12516. С. 5.

Враження військовополоненого.

VII.

Мобілізація відбулася в Німеччині дуже швидко і зразково. Закінчувалась вона вже під грім перших перемог, у Бельгії. Льєж, Брюссель, Намюр... передові загони німецької кінноти під Парижем... бомбардування Лібава... перемоги за перемогами, сюрприз за сюрпризом! Легендарні 42-сантиметрові мортири, «цепеліни», підводні човни! А потім Мазурські озера й болота, Сольдау! Десятки тисяч полонених, гармати, кулемети! Ура! ура! Незабаром Париж буде взято, і війна з Францією буде завершена, перш ніж клишоногий російський ведмідь встигне піднятися на задні лапи! А там всю армію буде перекинуто на східний кордон, і почнеться тріумфальна хода на Варшаву, на Москву, на Петроград! Ура! ура! ура!

З Росією впоратися легко. Росія не має ані армії, ані зброї, ані грошей. А головне: у Росії неодмінно спалахне революція. Це добре, бо німецька армія серйозного опору не

зустріне. Але це й недобре, тому що не буде з ким підписувати мир. Росія – не Франція 1871! У Росії настане абсолютна анархія, і, мабуть, німецькій армії доведеться встановлювати там порядок. Ну що ж! доведеться надати Росії і цю послугу, щоб досягти тривкого миру «на вигідних для Німеччини умовах».

Як далеко доведеться заходити в Росії? До Варшави – ні, треба далі: адже Варшава біля самого кордону. До Москви – але, по суті, чи можна бути впевненим, що якийсь Східний Сибір захоче зважати на німецьку перемогу під Москвою. Втім, із Сибіром впораються японці. Адже японці – «німці Сходу», учні німецьких генералів; вони неодмінно нападуть на Росію з тилу й відберуть у неї тихоокеанське узбережжя. Потрібно взяти Москву спочатку. Потім, можливо, доведеться йти на Петроград, але це вже буде лише прогулянка. А втім, там видно буде. Поки що треба робити те, що потрібно моментом – громити французів та росіян, де тільки можна їх змусити битися. Ура! ура! ура!

Війна незабаром скінчиться. Хто хоче мати залізний хрест, повинен поквапитися записатися до добровольців. Біда! вакансій немає в полках! Треба утворити нові й нові полки: хто ж захоче сидіти вдома, коли інші мають здобутки й хапають чини та ордени!

Таким був настрій Німеччини в перші тижні війни. Таким він принаймні здався спостерігачеві-іноземцю за газетними статтями, за маніфестами уряду, за демонстраціями натовпу, за підслуханими на вулиці або в кав'ярні розмовами, розмовами зі знайомими. Загальна впевненість у негайній блискучій перемозі була така велика, що втратили голову навіть ділові люди. Росіяни, які мали акредитиви, не могли за акредитивами отримати гроші в німецьких банках, бо їм говорили: «Чого вартий ваш акредитив, якщо наші війська вже підходять до Москви, і якщо ваш московський банк не сьогодні-завтра буде секвестрований нашою владою!». Одного з російських консулів, який був заарештований у Берліні й отримав самотинне ув'язнення у військовій в'язниці Темпельгоф, начальник в'язниці гвардії майор фон-Буссе (я згадую про чин і прізвище цього штаб-офіцера, щоб читач міг гідно оцінити його вислів), іронічно втішав тим, що сидіти у в'язниці консулу доведеться недовго, тому що всій війні скоро кінець: «Адже ми вже в Сувалках!». Консул не без здивування заперечив на те, що Сувалки знаходяться зовсім поблизу прусського кордону, і що зайняття Сувалок особливих надій на швидке закінчення війни не дає; гвардії майор фон-Буссе більше вже не намагався втішати російського консула і вважав за краще зганяти свою злість на його дружині...

Переможні вигуки, з одного боку, і шпигуноманія, з другого, – ось характеристика настрою Німеччини в перші дні війни. Німці скрізь бачили шпигунів, особливо російських шпигунів, і намагалися їх ловити всюди. Уряд ловитву шпигунів всіляко заохочував, навіть закликав населення допомагати в цій ловитві. У результаті: така маса трагічних та комічних анекдотів, що ними можна було б наповнити цілу книгу. У Бреславлі в перший день мобілізації по всьому місту були розклеєні оголошення коменданта, що стільки-то російських шпигунів за вироком воєнного суду були розстріляні; оголошення ці стереотипно повторювалися майже щодня. Російські шпигуни зодягалися сестрами милосердя, ченцями, торговками, монтерами. Російські шпигуни навмисне обирали в готелях кімнати навпроти телеграфії, щоб перехоплювати телеграми (я сам був під цією підозрою та досі добре не розумію, чому і як трапилося, що мене лише прийшли заарештовувати, але не заарештували і не розстріляли). Російські шпигуни вже за десять років до війни купили собі вілли поблизу залізничних мостів та вузлів. Російські шпигуни під виглядом монтерів залізли на вежу центрального телеграфу. На щастя, тільки всі ці російські шпигуни виявилися надзвичайно незручними – їх усіх переловили й розстріляли, перш ніж вони встигли щось зіпсувати...

Не лише шпигунів треба ловити – росіяни здійснюють відчайдушні спроби дістати грошей із Франції. Зрозуміло, що Росія не має золота; ясно, що французи надішлють до Росії золото. Але як? Якщо залізницею не можна, то ясно, що золото переправляють в автомобілях. Ловіть французькі автомобілі! І були влаштовані засідки (с. 6) й застави, кожен автомобіль зупиняли всілякі добровольці на кожному кроці. Австрійського генерала, який поспішав з найважливішими документами з Відня до Берліна, було затримано чи не на добу. Австрійська графиня була застрелена дорогою. Життям поплатилися й деякі німецькі офіцери, які не

захотіли зупинитися на будь-який погук. Довелося німецькому уряду бити відбій: усі французькі автомобілі вже виловлені, вісімдесят мільйонів французького золота секвестровано; Німеччиною роз'їжджають тільки німці, зась когось затримувати!

(Завершення далі).

Проф. Ф. І. Шміт. Южный край. Субота. 31 січня (13 лютого) 1915 року. № 12520.
С. 5.

Враження військовополоненого.

VIII.

У настрої, що вичерпується вигуками: «Ура! Лови! Бий! Ура!» – у такому настрої тривало перебувати народ не може. Гострий психоз повинен минути під впливом невдач, втрат, усіх тих збитків, які приносить із собою хоч трохи тривала війна. Про невдачі чи поразки німецький народ довго нічого не дізнавався: досі пересічний німець переконаний, що Бельгія була завойована майже без зусиль. Але появу російських військ у Східній Пруссії приховати було неможливо. Припустимо, росіяни зі Східної Пруссії були вигнані, проте виявилось, що проникнення ворога на німецьку територію не можливо. А потім – потім почалися місяці суцільних, щоденних німецьких перемог, щоденних найжорстокіших поразок котрогось із ворогів Німеччини. Проте німецькі війська вперед не рухалися. А якщо просунуться вперед – адже під саму Варшаву підходили! ура! – то буває, що дуже поспішно треба йти назад.

[...]

Видно, вся ця війна не така легка, як здавалося. Звісно, «ми переможемо»; але війна може тривати, перемога коштуватиме дорого. Потрібно протриматися (durchhalten). Переможе той, хто має більше витримки. Сам Гінденбург сказав: «Переможе той, у кого нерви міцніші». Зрозуміло, що довше витримає німецький народ, дисциплінований, свідомий, багатий. «Ми хочемо перемогти, ми маємо перемогти, ми переможемо». Ура! ура! ура!

Тільки от погано, що вивезення німецьких товарів припинилося, але на вивезення розрахована вся колосальна німецька промисловість. Промисловість цілком зупинилася. Ну це нічого; заводи та фабрики мали зупинитися, адже робітників призвали на військову службу. А ті робітники, які залишилися на волі, для них знайдеться робота на заводах, що працюють на військове відомство.

Погано, звичайно, і те, що ні в кого немає грошей; що крамниці не торгують, що на вікнах крамниць навіть «Під липами» подекуди, а в інших частинах міста у великій кількості з'явилися написи: «здається в оренду негайно». А ті крамниці, де цих зловісних написів ще немає, теж ледве тримаються. Але для їхньої підтримки існують свої прийоми: перед Різдвом, наприклад, зовсім штучно настрій публіки був піднятий особливо гучними офіційними переможними вигуками. Уряд про всіх дбає...

Недобре, що гасу немає. Ані російського, ані австрійського гасу не підвозять. Водночас саме в робочих кварталах гасове освітлення надзвичайно поширене, негайно замінено електричним або газовим бути не може, і доводиться бідноті сидіти в темряві вечорами, а вечори довгі взимку...

Недобре, що хліба мало. Не вистачить, мабуть, до нового врожаю, як не намагався не марнотратити. Худобу годувати нічим, бо корм для худоби ввозився з Росії, і доведеться худобу порізати тепер же, а м'ясо приготувати про запас, бо якщо худобу годувати зерном, то зерна на людей не вистачить. Та хліба може й так не вистачити. Значить: зась пекти хліб із чистого борошна! зась пекти тістечко! зась випікати свіжі булочки до ранкової кави! Зась – інакше будемо карати, та й по-німецьки! Марципани розводити не будемо.

Погано, що все здорожчало, попри те, що уряд встановив примусові максимальні ціни на всі предмети першої необхідності. Виявляється, що навіть

пруський уряд не може на власний розсуд скасувати основні закони економічного життя. Виявляється, що обов'язкові постанови можуть залишитися нездійсненими.

Недобре, зрештою, те, що і у воєнний час кожному їсти хочеться. Дурний народ геть не може зрозуміти, що не можна імператору Вільгельму відмовитися від пишного виїзду, ну, хоч би в Париж! Як би він зумів опорядити цей виїзд! Яку б він приголомшливу історичну промову сказав з цього приводу! Скільки б він орденів роздав! «Imperator mundi»! Як би він покарав англійців, які насмілилися посміхатися, бачачи, як він пнеться! Як би він покарав... так, усіх би покарав! у баранячий ріг би зігнув! загнав би, куди Макар телят не ганяв!

А цей безглуздий народ їсти хоче й не розуміє ідеалу всесвітнього панування Німеччини. Цей дурний народ нарікає. У промислових колах Саксонії доводиться мало не військову диктатуру встановлювати. Якись там соціалісти бунтувати надумали. І не офіційні соціалісти – ті також заразилися «патріотичним» імперіалізмом. Ті, дякувати Богові, у «Vorwärts» (з нім.: вперед) проповідують священну війну проти Росії на захист «німецької культури», кричать «ура!», коли їм наказують, справно отримують хрести, чини тощо. А ось неофіційні соціалісти бунтують. Ну й генерали, звичайно, зуміють із ними впоратися. Якось протримаємося...

Якось протримаємося! Таке було, коли я виїжджав з Берліна, панівний настрій тих кіл, з якими мав зносини. Газети, як і раніше, щодня сурмили про перемоги. Якщо німецьких перемог не вистачало, розповідалося про австрійські й турецькі перемоги. Так, ось, біда з союзниками! Австрійці принаймні гладко пишуть реляції: переможуть росіян і зараз же відступлять; коли росіяни їх наженуть, вони їх знову переможуть і знову відступлять. А турки такі реляції пишуть, що нічого не зрозуміти – навіть передруковувати ніяково!

Аби тільки протриматися! Про вступ до Варшави, не те що про Париж, більше розмов не чути. Немає розмов і про знищення ворогів. Про нього говорить у щоденних своїх промовах один тільки імператор Вільгельм, який, як і раніше, роз'їжджає (німці давно вже прозвали його «der Reisekaiser», мандрівним імператором), розпоряджається і клопочеться (ці особисті розпорядження імператора призвели до конфлікту з начальником генерального штабу Мольтке), прагне ефектних виступів і гучних красивих фраз.

Такий імператор, звісно, – сила. Тим більше, що монархічні почуття надзвичайно сильні в серцях пересічних німців. Але одних монархічних почуттів мало на сьогодні для того, щоб перемогти. Мало й одного озлоблення на ворогів. Перемагає найвищий ідеал. Німецький ідеал насильства виявився надто убогим – він не задовольняє й самих німців. Самі німці стогнуть під тиском мілітаризму. Самим німцям хочеться міцного світу, а міцний світ може бути заснований лише на справедливості. Якби навіть Німеччина перемогла тепер, то була би піррова перемога, це було би страшне нещастя для всього світу, нещастя і для Німеччини. Але Німеччина не переможе. Вона надто високо цінує себе, вона надто низько цінувала супротивників. І головне – вона забула, що не в силі Бог, а в правді.

Проф. Ф. І. Шміт.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, вони повністю дотримуються етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

M. E. DOMANOVSKA, PhD (History)

Associate professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: marina.domanovska@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

M. A. KURUSHYNA, PhD (Philology),

Associate professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: maryna.kurushyna@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4265-5078>

V.N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

FEDIR SCHMIDT. IMPRESSIONS OF A PRISONER OF WAR

(translated from Russian: by Maryna Domanovska, Maryna Kurushyna, continuance)

Relevance of the publication of the source. The text is the second and final part of the translation from Russian stories by Fedir Schmit (1877–1837) about his staying in German captivity, published in the Kharkiv newspaper “Yuzhny Kray” in January 1915. The famous Byzantine scholar, archaeologist, museum expert, and dean of the Faculty of History and Philology of Kharkiv University Fedir Schmit immediately after his return from Germany presents his memoirs, which are an important source of personal origin. It also complements the biography of the scientist with interesting details and observations. The emotional and chaotic presentation fully corresponds to the position of a patriot of the Russian Empire regarding the assessments of the causes and the beginning of the Great War, however, the scientist sincerely thanks his German colleagues for temporary shelter, the opportunity to continue his scientific studies, and the promotion of his exchange for a German officer. Fedir Schmit’s memoir publications until recently remained unnoticed by researchers. Therefore, their translation into Ukrainian makes an important source on the history of the First World War and Kharkiv University available to the public.

Keywords: *Fedir Shmit, Kharkiv University, World War I, Berlin, captivity, memories, “Yuzhny Kray”.*

Conflict of interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, they fully comply with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

Текст надійшов до редакції 31.08.2025. / The text was received by the editors 31.08.2025.

Текст затверджено до друку 05.10.2025. / The text is recommended for printing 05.10.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

АКСЬОНОВА Н. В.,

в.о. завідувача кафедри українознавства

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: aksyonova@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна**ВОВК О. І.,**заступник директора Центру українських студій та краєзнавства
імені академіка П. Т. Тронька

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

E-mail: o.i.vovk@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна**Х ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ. РОДИНА ІСТОРИКІВ ЄФИМЕНКІВ»**

15 травня 2025 р. на базі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в онлайн-форматі відбулася Х Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики. Родина істориків Єфименків». Цей захід, який став уже традиційним, зібрав науковців з багатьох міст України для глибокого обговорення ключових теоретичних та практичних питань у галузі біографічних досліджень.

Співорганізаторами виступили підрозділи Каразінського університету: Центральна наукова бібліотека, філософський факультет, кафедра українознавства, Центр українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, відділ українських студій імені Д. І. Багалія.

На пленарному засіданні учасників привітали проректор Каразінського університету з науково-педагогічної роботи, кандидат хімічних наук, доцент Антон Пантелеймонов і декан філософського факультету, голова оргкомітету конференції, доктор філософських наук, професор Іван Карпенко.

З пленарною доповіддю «З любов'ю до науки та України: родина Єфименків» виступив провідний фахівець Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна, доктор філософії з історії та археології Олексій Янкул. Також доповідь на тему «Ukrainian Customary Law and Gender in the Research of Olexandra, Petro and Taras Yefymenko» виголосив кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки НТУ «ХПІ» Василь Маліков.

©Н. В. Аксьонова, О. І. Вовк, 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

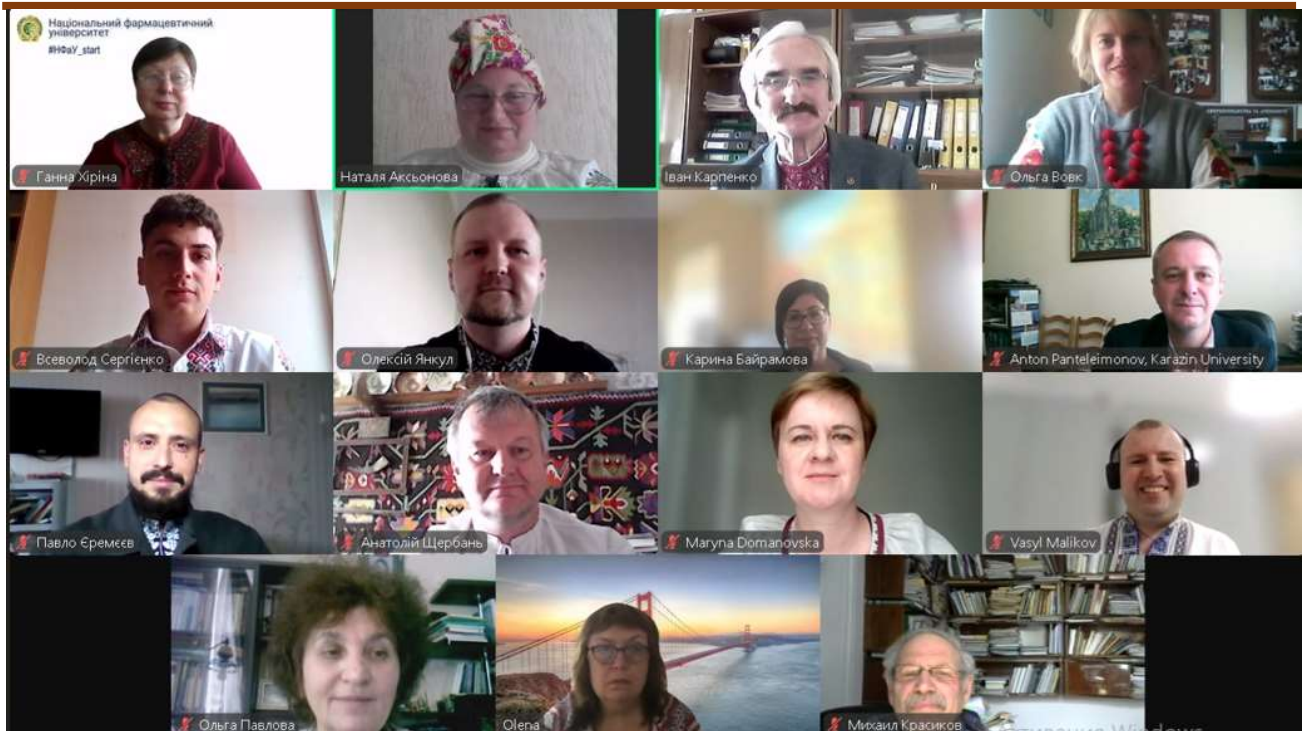

Рис.1. Пленарне засідання конференції
Fig. 1. The plenary session of the conference

За вже усталеною традицією на пленарному засіданні були презентовані нові видання біографічного характеру. Цьогоріч заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна, кандидатка історичних наук Ольга Вовк представила до уваги присутніх історико-біографічну карту «Харківщина Каразінська» (Харків, 2025). Картографічний твір був підготовлений колективом університетських істориків, географів і краєзнавців і присвячений 220-річчю Каразінського університету.

Далі робота продовжилася у трьох секціях. Першу секцію «Родина Єфименків: доля, кар'єра, наука» модерували в. о. завідувача кафедри українознавства ХНУ імені В. Н. Каразіна, кандидатка історичних наук Наталя Аксьонова і старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (м. Київ) кандидатка історичних наук Валентина Сушко. У роботі цієї секції взяли участь 8 доповідачів, які представляли університети, наукові інститути, школи і бібліотеки Харкова, Києва та Ізюма. Тематики доповідей охоплювали широкий спектр досліджень, зосереджених на різних аспектах діяльності та спадщини родини Єфименків, зокрема їхніх етнографічних та археологічних дослідженнях, участі у роботі Харківського історико-філологічного товариства, ролі у розвитку української науки та культури, епістолярній спадщині тощо.

Друга секція носила назву «Біографічні дослідження». Її модераторами виступили начальниця відділу українських студій імені Д. І. Багалія Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, кандидатка історичних наук Ольга Павлова і доцент кафедри історії Східної Європи і кафедри українознавства ХНУ імені В. Н. Каразіна, кандидат історичних наук Павло Єремєєв. Ця секція стала кількісно найбільшою й об'єднала 17 учасників з Харкова, Києва та Одеси. Тематика доповідей на секції була надзвичайно різноманітною, охоплюючи біографії видатних діячів з різних сфер: науки, мистецтва, політики, релігії. Зокрема, обговорювалися маловідомі аспекти життєписів Степана Федчишина, Наталі Полонської-Василенко, Наталі Семплікевич, Василя Каразіна, Федора Шміта, Олега Ольжича, Петра Тронька, Микола Сумцова та багатьох інших.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 41

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

**Підписано до друку 27.10. 2025. Формат 64х80 1/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 12,01. Обл.-вид. арк. 15,02.
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №39/25**

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32